

IMEHW

3-380

ЗАХАРЪ БЕРКУТЬ.

Образъ громадского жита карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

НАПИСАВЪ

ИВАНЪ ФРАНКО.

Цѣна 1 зр. 30 кр.

ЛВѢВЪ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка,
подоъ зарядомъ К. Беднарского.

ЗАХАРЪ БЕРКУТЪ.

Образъ громадского житя карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

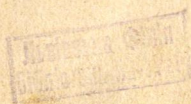
Написавъ

ИВАНЪ ФРАНКО.

— Накладомъ редакціи „Зорѣ“. —

У ЛЬВОВѢ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка,
пбдъ зарядомъ К. Беднарского.

107.

Львівська бібліотека
Львівський університет

178 ф

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11-34 070

2881

I

3-380

ф

П Е Р Е Д М О В А.

Повѣсть исторична не есть исторія. Историкови ходитъ передовѣсть о выслѣджене правды, о сконстатоване фактѣвъ, мѣжь тымъ коли повѣстяръ користуєсь тѣлько историчными фактами для своихъ особньхъ артистичныхъ цѣлей, для воплоченя певном идеѣ въ певныхъ живыхъ, типовыхъ личностяхъ. Освѣчене, характеристика, мотивоване и груповане фактѣвъ у историка а у повѣстяря зовѣмъ ѡдмѣннѣ: де историкъ оперує аргументами и льогичными выводами, тамъ повѣстяръ мусить оперувати живыми людьми, особами.

Праця исторична має вартѣсть, коли факты въ нѣй представленѣ докладно и въ причиновѣмъ звязку; повѣсть исторична має вартѣсть, коли ея основна идея зможе зайняти сучасныхъ, живыхъ людей, то значить, коли сама она есть живою и сучасною.

Представлене давного громадского житя нашою Руся есть безперечно такимъ предметомъ живымъ и тыкающимъ сучасныхъ интересовъ. На кѣлько менѣ удалось ѡддати духа тыхъ давнихъ, замерклыхъ часѣвъ, нехай судить критика. Въ деталяхъ я позволявъ собѣ доповнювати сухій историчный скелеть поетичною фiekцiєю. Головный предметъ взятый по части зъ исторiи (нападъ Монголѣвъ и ихъ вожакъ Пета), а по части зъ переказѣвъ народныхъ (про вытоплєне монгольской шайки и др.) Дѣйствующіе особы впрѣчѣмъ выдуманіи, мѣсцевѣсть списана по возможности вѣрно.

Львѣвъ дня 1. Грудня 1882.

Ив. Франко.

Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкинъ.

I.

Сумно и непривѣтно теперь въ нашѣй Тухольщинѣ! Правда, и Стрый и Опѣръ однаково мыють еи рѣнисты, зеленіи узбережя, и луги еи однако покрываютъ ся весною травами та цвѣтами, и въ еи лазуровѣмъ, чистѣмъ воздухѣ однако плавле та колесуе орелъ-беркутъ, якъ и передъ давными вѣками. Але все проче якъ же змінило ся! И лѣсы и села и люде! Що давно лѣсы, густіи, непроходніи закрывали майже весь еи простѣръ окрѣмъ высокихъ полонинъ, сходили въ долину ажъ надъ саміи рѣки, — теперь они мовъ снѣгъ на сонци стопили ся, зрѣдли, змалѣли, декуды посчезали, лишаячи по собѣ лыси обрывы гѣръ, инде зновъ зъ нихъ остались ся лишь пообсмалюваніи пеньки, зъ мѣжъ котрыхъ де-де несмѣло вырастае нужденна смережина або ще нужденнѣйшіи яловець. Що давно тихо тутъ було, не чути нѣякого голосу окрѣмъ ѡвчарскои тримѣтты десь на далекой полонинѣ, або рыку дикого тура або оленя въ гущавинахъ, — теперь на полонинѣ гейкають волярѣ, а въ ярахъ и дебрахъ гомонятъ рубачѣ, трачѣ и гонтарѣ, котріи ненастанно, мовъ невмираючий червь, поѣгрызають и поѣдтинають красу тухольскихъ гѣръ — столѣтніи ялицѣ та смереки, и або спускають ихъ, потятыхъ на великій ботюки, долѣ потоками до новыхъ паровыхъ тартакѣвъ, або таки на мѣсци рѣжутъ на доски та на гонты. Але наибѣльше змінили ся люде. Зъ верху глянувши, то немовбы змогла ся мѣжъ ними „культура“, але на дѣлѣ выходитъ, що змогло ся тѣлько ихъ число. Селъ и присѣлкѣвъ бѣльше, хатъ по селахъ бѣльше, але за то по хатахъ убожество бѣльше и нужда бѣлша. Народъ нужденный, прибитый, понурый, супроти чужихъ несмѣлый и недотепный. Каждый дбае о себе тѣлько, не

розумѣючи того, що такимъ робомъ роздроблюють ся ихъ силы, ослаблює ся громада. Не такъ ту колись було! хочъ менше народа, та за то що за народъ! що за жите кипѣло въ тыхъ горахъ, середъ тыхъ непроходныхъ борѣвъ у стѣпъ могучого Зелеменя!

Лиха доля довгй вѣки знущала ся надъ тымъ народомъ. Тяжкй удары подкопали его добробытъ, нужда зломала его свободну, потужну вдачу, и нынѣ тольکو неяснй, давнй спомины нагадують правнукамъ о щасливѣйшомъ житю предкѣвъ. И коли часомъ стара бабуса, сидячи въ запѣчку и прядучи грубу вовну почне розказувати дробнымъ внукамъ про давну давнину, про напады Монголѣвъ-песиголовцѣвъ и про тухольского ватажка Беркута, — дѣти слухають тревожно, въ ихъ сивыхъ оченятахъ блискотять слѣзы, а коли екѣнчить ся дивовижна говѣсть, то малй й старй зѣтхаючи шепчуть: ахъ, що за красна байка!

— Такъ, такъ, — говорить бабуса, похитуючи головою, — такъ, такъ, дѣтоньки! Для насъ то байка, — а колись то правда була!

— А не знати, чи вернутъ ся ще коли такй часы, — замѣчає декто старшй.

— Говорять старй люде, що ще колись вернутъ ся, але мабуть ажъ передъ кѣнцемъ свѣта.

Сумно и непривѣтно теперь въ нашѣй Тухольщинѣ! Казкою выдає ся повѣсть про давнй часы и давныхъ людей. Вѣрити не хотять нынѣшнй люде, вырослй въ нуждѣ и притиску, въ тысячныхъ путахъ и залежностяхъ. Але нехай собѣ! Думка поета летить въ тй давнй часы, оживляє давныхъ людей, а въ кого сердце чисте и щиролюдске чуте, той и въ нихъ побачить своихъ братѣвъ, живыхъ людей, а въ житю ихъ, хочъ и якъ неподѣбномъ до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане и для нашихъ „культурныхъ“ часѣвъ.

Було се 1241 року. Весна стояла въ тухольскихъ горахъ.

Однои пречудно-хорошой днини лунали лѣсисти пригѣрки Зелеменя голосами стрѣлецкихъ рѣгѣвъ и кри-

ками численнихъ стрѣльцѣвъ. Се новый бояринъ тухольскій, Тугаръ Вовкъ, справлявъ великій ловы на грубу звѣрину. Онъ празнувавъ починъ своего нового житя, — недавно бо князь Данило дарувавъ ему въ Тухольщинѣ обширнѣй полонины и цѣле одно пригѣре Зелеменя, недавно онъ появивъ ся въ тыхъ горахъ и побудувавъ собѣ гарну хату, и отсе першу учту справляе, знакомитъ ся зъ дооколичными боярами. По учтѣ рушили на ловы въ тухольскій лѣсы.

Ловы на грубого звѣря, то не забавка, то боротьба тяжка, неразъ кровава, неразъ на жите и смерть. Туры, медведѣ, дики, се небезпечнѣй противники; стрѣлами зъ лукѣвъ рѣдко кому удасть ся повалити такого звѣря; навѣтъ рогатиною, котру кидалось на противника при достаточнѣмъ приближеню, не легко ему дати рады. Тожъ послѣдною и рѣшающею збруею була важка копія, котрою треба було влучити противника зъ близька, власноручно, зъ цѣлою силою, ѣдъ разу. Схиблений ударъ — и житю борця грозило велике небезпеченство, коли ему не удалось въ послѣднѣй хвили попасти въ безпечну крыѣвку и добути меча або тяжкого топора для своей обороны.

Не диво затымъ, що Тугаръ зъ своими гѣстями выбиравъ ся на ловы, мовъ на вѣйну, зъ запасомъ стрѣлъ и рогатинъ, зъ слугами и припасами живности, навѣтъ зъ досвѣдченымъ знахаремъ, умѣющимъ заговляти раны. Не диво такожъ, що Тугаръ и его гостѣ були въ повнѣй рицарскѣй збруи окрѣмъ панцирѣвъ, бо тѣ спиналибы ихъ въ ходѣ по ломахъ и гущавинахъ. То тѣлько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька своего, посмѣла такожъ вирушити разомъ зъ гѣстями на ловы. Тухольскій громадяне, видячи єѣ, якъ ѣхала на кони посередъ гостей, гордо, смѣло, мовъ стрѣмка тополя середъ коренастыхъ дубѣвъ, зъ уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— Отъ дѣвчина! Тѣй не жалъ бы бути мужемъ. И певно лѣпшій зъ ней мужъ бы бувъ, нѣжъ єи батько!

А се певно не мала була похвала, бо Тугаръ Вовкъ бувъ мужчина, якъ дубъ. Плечнистый, пѣссадковатый,

зъ грубыми чертами лица и грубымъ, чорнымъ волосемъ, ѓнъ и самъ подобавъ на одного зъ тыхъ злющихъ тухольскихъ медведѣвъ, противъ котрыхъ ѣхавъ воювати. Алежъ бо ѥ донька его Мирослава була дѣва, якои пошукати. Не кажемо вже про ѥи уроду и красу, анѣ про ѥи добре сердце — въ тѣмъ зглядѣ богато ѥи ровесницъ могло стати зъ нею на рѣвни, хочъ и не богато могло ѣѣ перевыспити. Але въ чѣмъ не мала она пары мѣжъ своими ровесницами, такъ се въ природнѣй свободѣ свого обходженя, въ незвычайнѣй силѣ мускулѣвъ, въ смѣлости и рѣшучости, властивѣй тѣлько мужчинамъ, вырослымъ въ ненастаннѣй боротьбѣ зъ супротивными обставинами. Заразъ зъ першого разу видно було, що Мирослава выросла на свободѣ, що вихованѣ ѥи було мужеске и що въ тѣмъ прекрасно розвиненѣмъ дѣвочѣмъ тѣлѣ живе сильный, великими способностями обдарованный духъ. Она була въ батька единачка, а до того ще заразъ при народженю стратила матѣрь. Нянька ѥи, стара мужичка, ѓдъ малку заставляла ѣѣ до всякої ручної роботи, а коли пѣдросла, то батько, щобъ розважити свою самоту, бравъ ѣѣ всюды зъ собою и щобъ вдоволити ѥи палку натуру, приучувавъ ѣѣ владати рицарскою збруєю, зносити всякѣ невыгоды и смѣло стояти въ небезпеченствѣхъ. И чимъ бѣльшѣ трудности ѣѣ приходилось поборювати, тымъ охотнѣйше бралась она за дѣло, тымъ красше проявляла ся сила ѥи тѣла и ѥи рѣшучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нѣколи не переставала бути женщиною: нѣжною, доброю, зъ живымъ чутемъ и скромнымъ, стыдливымъ лицемъ, а все те лучилось въ нѣѣ въ такую дивну, чаруючу гармонію, що кто разъ бачивъ ѣѣ, чувъ ѥи мову, — той до вѣку не мѣгъ забути ѥи лица, ѥи ходу, ѥи голосу, — тому они пригадували ся живо и выразно въ найкрасшихъ хвиляхъ его житя, такъ якъ весна навѣтъ старому старцеву пригадуѣ его молоду любовь.

Вже третій день тревали ловы. Богато оленѣвъ-рогачѣвъ и черногривыхъ турѣвъ лягло головами ѓдъ стрѣлъ и ратищъ боярскихъ. Надъ шумнымъ гѣрскимъ

потокомъ, на зеленѣй полянѣ середѣ лѣса стояли шатры ловцѣвъ, курили ся разъ-въ-разъ величезнѣй огнища: де висѣли на гакахъ кѣтлы, обертали ся рожны, — де варилося и пеклося мясиво убитой дичины для гостей. Нынѣшнѣй, послѣднѣй день ловѣвъ мавъ бути посвященный самому головному, хочъ и самому небезпечному дѣлу — ловамъ на медведѣвъ.

На стрѣлкѣмъ пригѣрку, ѡддѣленѣмъ ѡдъ другихъ страшными дѣбрами, порослѣмъ густо величезными буками и смереками, покритѣмъ ломами и обвалищами деревъ, було ѡдъ давна головне леговище медведѣвъ. Тутъ, якъ твердивъ тухольскѣй провѣдникъ, молодой гѣрнякъ Максимъ Беркутъ, гнѣздила ся медведяча matka, — ѡдти дикѣ звѣрѣ розносили пострахъ на цѣлу околицю и на всѣ полонины, и хочъ неразъ удавалось смѣлымъ ѡвчарямъ забити одного або другого стрѣлами та топорами, то все таки число ихъ було надто велике, а щѣбъ изъ того була значна для околищъ полекша. Такъ не диво, що коли новоприбувшѣй бояринъ Тугаръ Вовкъ оповѣстивъ тухольцямъ, що хотѣвъбы зрѣбити великѣй ловы на медведѣвъ и просить о провѣдника, они не тѣлько дали ему на провѣдника першого легиня на всю тухольску верховину, Максима Беркута, сына тухольского бесѣдника, Захара, але крѣмъ того вырядили зъ власной волѣ цѣлый ѡддѣлъ легинѣвъ зъ луками и ратищами до помочи зѣбранымъ боярамъ. Цѣла тота громада мала ѡбступити медведяче леговище и очистити его до разу ѡдъ поганого звѣря.

Ѡдъ самого досвѣта въ ловецкѣмъ таборѣ великѣй рухъ и трепетне ожиданѣ. Боярскѣй слуги ѡдъ пѣвночи звивали ся, приготовуючи для гостей ѣду на цѣлый день, наповнюючи шипучимъ медомъ и яблочникомъ подорожнѣй бѣклаги. Тухольскѣй легинѣ й собѣ готовили ся, острячи ножѣ та тесаки, обуваючи мѣцнѣй жубровѣ постолы и складаючи въ невеличкѣй дорожнѣй бѣсаги печене мясо, паляницѣ, сыръ и все, що могло понадобити ся въ цѣлоденнѣй труднѣй переправѣ. Максимъ Беркутъ, котрый ажъ нынѣ супроти найважнѣйшого и найтяжшого дѣла почувъ ся въ повнѣй самымъ собою, въ повнѣй

начальникомъ сеи невеличкои арміи, заряджувавъ зъ правдиво начальницкою вважливостю и повагою все, що до дѣла належало, нѣ о чомъ не забуваючи, нѣ зъ чимъ не кваплячись, але и нѣ зъ чимъ не опѣзняючись. Все у него выходило въ свѣй часъ и на своѣмъ мѣсци, безъ сумѣшки и сутолоки; всюды онъ бувъ, де его потрѣбно було, и всюды умѣвъ зробити ладъ и порядокъ. Чи то мѣжъ своими товаришами-тухольцями, чи мѣжъ боярами, чи мѣжъ ихъ слугами, Максимъ Беркутъ всюды бувъ однакій — спокѣйный, свободный въ рухахъ и словахъ, мовъ рѣвный середъ рѣвныхъ. Товаришѣ односились до него такъ само, якъ онъ до нихъ, свободно, несиловано, смѣялись и жартували зъ нимъ, а прецѣнь выповнювали кождый его розказъ швидко и точно, и такъ весело та радо, немовъ и самі безъ розказу булибы въ тѣй хвили то само зробили. Боярска служба, хочъ далеко не такой рѣвнои вдачѣ, далеко не такъ свободна въ обходженю, далеко склоннѣйша зъ однихъ гордо висмѣвати ся а передъ другими низенько хилити ся, прецѣнь поважала Максима Беркута за его звичайнѣсть и розсудливѣсть, и хочъ не безъ дотинкѣвъ та жартѣвъ, она такой робила то, що онъ казавъ. А и самі бояре, по бѣльшой части люде горді и военніи, не радо бачучі „смерда“ въ своѣмъ товариствѣ, тай то ще смерда вважачючого ихъ чимсь немовъ собѣ рѣвнымъ, — и они прецѣнь не показували надто выразно свои неохоты и выповнювали роспорядження молодого провѣдника, маючи на кождѣмъ кроцѣ способнѣсть переконати ся, що тѣ роспорядження були зовсѣмъ розумніи и такіи якъ треба.

Ще сонѣчко не заразъ мало сходити, а вже ловецке товариство вирушило зъ табору. Глубока тиша стояла надъ горами; нѣчний сумерки дрѣмали пѣдъ темновелеными коронами смерекъ; на густѣмъ, чепѣргатѣмъ листю папороти висѣли краплѣ росы; повзучіи зеленіи поясники (*Lusorodium*) вили ся попѣдъ ноги, путали ся помѣжъ корѣнемъ величезныхъ вывертѣвъ, сплѣтали ся въ непроходиміи клебуки зъ корчами гнучкой, колючой ожины та зъ сплѣтами дикого, пнучого хмелю. Зъ пропадистыхъ, чорныхъ мовъ гирла безоднѣ дебрѣвъ зносила

ся сивыми туманами пара — знакъ, що на днѣ тыхъ дебрѣвъ плыли невеличкѣй лѣсовѣ потоки. Воздухъ въ лѣсѣ напоеный бувъ тою парю и запахомъ живицѣ; онъ захапувавъ духъ, немовбы то ширшихъ грудей треба було, щобы нимъ свободно дыхати.

Мовчки пробирала ся ловецка дружина непроходимыми нетрами, дебрами и ломами, безъ стежки, безъ нѣякихъ провѣдныхъ знаківъ у тьмавоѣ гущавинѣ. Попереду ишовъ Максимъ Беркутъ, а за нимъ Тугаръ Вовкъ и прочі бояре. Обѣчъ Тугара йшла донька его, Мирослава. Позаду йшли тухольскіи легинѣ. Всѣ йшли озираючи ся и надслушували пильно. Лѣсъ починавъ оживати деннымъ житємъ. Пестропера сойка хрипѣла въ верхкахъ смерекъ; зелена жовна причепивши ся до пня, туйже надъ головами прохожихъ, довбала своимъ зелѣзнымъ дзюбомъ кору; въ далекихъ зворахъ чути було рыкъ турѣвъ и выте вовкѣвъ. Медведѣ въ ту пору, наѣвши ся, повертали вже до своего леговища и поуздавши ся пѣдъ ломами на моховѣй постели, дрѣмали. Стадо дикѣвъ рохкало десь въ дебри, холодячи ся въ студенѣмъ намулѣ.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всѣ дыхали важко, ледво можучи наловити грудьми воздуху; всѣ отирали краплистый пѣтъ зъ лица. Максимъ частенько озиравъ ся позадъ себе. Онъ зъ разу противный бувъ тому, щобъ и женщина йшла разомъ зъ мужами въ той небезпечный походъ, але Мирослава уперла ся. Она жъ першій разъ була на такихъ великихъ ловахъ, и малабы для Богъ-зна'-якихъ трудностей занехати найкрасшу ихъ частину! Нѣякіи доказы Максима о трудности дороги, о небезпеченствѣ на становищи, о силѣ и лютости звѣря не могли переконати еѣ. „Тымъ лѣпше! тымъ лѣпше!“ — говорила она зъ такимъ смѣлымъ поглядомъ, зъ такимъ солодкимъ усмѣхомъ, що Максимъ, мовъ очарованный, не мѣгъ нѣчого бѣльше сказати. И батько, котрый зъ разу такожъ радивъ Мирославѣ остати ся въ таборѣ, въ кѣнци мусѣвъ уступити еи просьбамъ. Зъ подивомъ глядѣвъ теперь Максимъ, якъ тотъ безподѣбна женщина поровень

зъ найсильнѣйшими мужами поборювала всякі трудности утяжливой дороги, якъ легко перескакувала она гнилі ломы и величезні трамы, якимъ певнымъ крокомъ ишла понадъ урвища, горѣ стрѣмкими дебрами, проскозювала помѣжъ выверты, и при тѣмъ такъ беспечно, такъ невтомимо, що Максимови здавало ся, що она хіба на якихъ чудовыхъ крылахъ уноситъ ся. Онъ глядѣвъ на ню и не мѣгъ наглядѣти ся.

— Дивна дѣвчина! — думалось ему разъ по разъ, — такой я ще и не видавъ нѣколи!

Ось уже прійшли на мѣсце. Медведяче леговище, то бувъ высокій, тѣлько ѡдъ полуденного боку зъ трудомъ доступный горбъ, покрытый грубезными буками и смереками, заваленый вывертами и ломами. Ѣдъ пѣвночи, заходу и сходу вхѣдъ и вихѣдъ замыкали высокій скалисті стѣны, немовъ величезною сокирою вырубані зъ тѣла велита-Зелеменя и ѡдсунені ѡдъ него на кѣлканайцять сяжнѣвъ; доломъ попѣдъ тѣ стѣны вузкою щѣлиною шумѣвъ и пѣнивъ ся студений гѣрскій потѣкъ. Таке положені улекшувало нашимъ ловцямъ роботу: они потребували тѣлько ѡбсадити не надто широкий плай ѡдъ полуденного боку и тѣмъ плаємъ поступати чимъ разъ далѣ до горы, а звѣрь, не маючи иншого вихѣду, мусѣвъ конечно попасти ся въ ихъ руки и на ихъ ратища.

Опинивши ся на тѣмъ важнѣмъ, хочъ дуже небезпечнѣмъ плаю, Максимъ Беркутъ велѣвъ товариству на хвилю розложити ся и спочити, щѣбы набрати силъ до трудного дѣла. Сонце сходило, але гиле смерекъ и сусѣдній горбы заслонювали его видъ. По короткѣмъ ѡддыху Максимъ почавъ розставляти ловцѣвъ въ два ряды такъ, щѣбы вповнѣ ѡбсадити плай и перетяти звѣрямъ дорогу. Обчисливши ся зъ силами, Максимъ побачивъ, що при вхѣдѣ, де плай ще вузкій, каждому ловцеви прійдѣсь стояти о пять крокѣвъ ѡдъ другого; але дальше въ горѣ, де плай росшїряє ся въ цѣлу спѣхѣвасту площину, тамъ прійде ся ловцямъ ширше розступити ся. Одно тѣлько клопотало его, щѣ зрѣбити зъ Мирославою, котра

конче хотѣла и собѣ стояти на особнѣмъ становищи, а не при боцѣ своего батька.

— А щожъ то я гѣрша ѡдъ отсихъ твоихъ легинѣвъ, — говорила она, румянѣючись мовъ рожа, до Максима, — ихъ ты ставишь на становища, а мене не хочешь... Нѣ, сего не буде! И для мого батька се бувбы встыдѣ, колибъ насъ двое стояло на однѣмъ становищи! Правда, батеньку?

Тугаръ Вовкъ не мѡгъ ѣй спротивити ся. Максимъ зачавъ ѣй говорити о небезпеченствѣ, о силѣ и люто-сти розжертого звѣря, але она зацѣткала его.

— А щожъ то въ мене нема силы? А щожъ то я не владаю лукомъ, ратищемъ и топоромъ! Ану, нехай котрый небудь изъ твоихъ легинѣвъ стрѣбуе зо мною порѡвнати ся, — побачимо, кто дужшій!

Максимъ въ кѡнци умовкъ и мусѣвъ вчинити си волю. Тай чи мѡгъ ѡнъ спротивити ся тѡй дивнѡй, чаруючѡй дѣвчинѣ? інъ хотѣвъ хочъ становище визначити ѣй найменше небезпечне, але на нещастѣ сего не можна було зрѡбити, бо ту всѣ становища були однако небезпечнѣ. Розставивши цѣле товариство, Максимъ давъ отъ якій розпорядокъ:

— Теперъ помолѣмъ ся, кому кто знае, а ѡдтакъ разомъ заграймо въ роги. Се буде першій знакъ и положити звѣря. Затѣмъ пѡдемо горѣ плаемъ и станемо ажъ тамъ, де ѡнъ розширюе ся. Тамъ мои товаришѣ остануть ся пильнувати виходу, щобы нѣ оденъ звѣрь не уйшовъ, а вы бояре пѡдете дальше, до самого матчиного леговища!

Въ добру хвилю опѡсля залунали лѣсы и полонины хрыпливымъ ревомъ жубровыхъ рѡгѡвъ. Немовъ величезна филия покотивъ ся голосъ по лѣсахъ и зворахъ, розбиваючи ся, глухнучи то зновъ подвоюючись. Пробуркали ся лѣсы. Заскиглила каня на вершинѣ смереки, зляканный беркутъ, широко розмахуючи крылами, пѡд-нявъ ся на воздуху; захрустѣвъ звѣрь помѣжъ ломами, шукаючи безпечнои крыѣвки. Паразъ рыкъ рѡгѡвъ утихъ и ловцѣ пустили ся въ дорогу горѣ плаемъ. Всѣхъ сердца били ся живѣйше ожидаемъ незвѣсныхъ небезпе-

ченьствъ , бою и побѣды. Осторожно пробирались они рядами : передомъ рядъ боярскій , за нимъ рядъ парубоцкій. Максимъ ишовъ попереду , пильно надслухуючи та слѣдячи звѣрину. Царь ломѣвъ , медвѣдь , ще не показувавъ ся.

Дѣйшли вже до самого найвузшого гирла , по за котрымъ плай розширювавъ ся въ велику споховасту площину. Ловцѣ зновъ ту зупинили ся на розказъ Максима и зновъ заgrimѣли , ще зъ бѣльшою силою , жуброві роги , розносячи тревогу въ сумрачній медведячій лавры. Раптомъ затрѣщавъ лѣмъ недалеко , за величезною купою грубыхъ , перегнилыхъ вывертѣвъ.

— Бачнѣсть ! — скрикнувъ Максимъ , — звѣрь наближаєсь ! — Ледво сказавъ тѣ слова , коли въ тѣмъ крѣзъ велику щѣлину мѣжъ двома перевернутыми пнями , просунула ся пелехата , величезна голова и двое сѣрыхъ очей на пѣвъ цѣкаво , на пѣвъ тревожно вдвляло ся въ Тугара Вовка , що стоявъ на своѣмъ становищи якъ разъ о якихъ десять крокѣвъ передъ щѣлиною. Тугаръ бувъ старый воякъ и старый ловець , — ѡнъ не знавъ , що то тревога. Тожъ не говорячи и слова , не ѡдзываючи ся нѣ до кого , ѡнъ выхопивъ важку зелѣзну стрѣлу зъ сайдака , положивъ на лукъ и намѣривъ ся до звѣря.

— Мѣрай въ око , боярине ! — шепнувъ зъ позаду Максимъ. Хвилька тревожной мовчанки — свиснула стрѣла — и заревѣвъ звѣрь , мовъ скаженный , кинувши собою взадъ. И хотъ черезъ то счезъ ѡнъ ловцямъ зъ очей , скрывши ся за купою вывертѣвъ , то ревѣтъ его не втихавъ и не втихало безумне шеметанѣ.

— Далѣ за нимъ ! — крикнувъ Тугаръ Вовкъ и кинувъ ся до щѣлины , въ котрѣй счезъ медвѣдь. Рѣвночасно два другіи бояре вже выдрапались були на верхъ выверту , вже попѣднимали свои ратища и старались дати имъ належитый розмахъ , щобы доконати звѣря. Тугаръ Вовкъ , стоячи въ щѣлинѣ , пустивъ въ него другою стрѣлою. Звѣрь заревѣвъ ще дужше и кинувъ ся утѣкати , але очи его заплыли кровю , — ѡнъ не мѣгъ найти выходу и розщибавъ собою о дерева. Ратище одного боярина впилося ему мѣжъ ребра , але не нанесло смер-

тельной раны. Дикій рыкъ раненого медведя розлягавъ ся чимъ разъ дужше. Въ роспуцѣ ѓнѣ здвигавъ ся на заднїи лапы, обтиравъ собѣ кровь зъ очей, рвавъ и кидавъ галуземъ напередъ себе, але дарма: одно его око прошиблене було стрѣлою, а друге разъ-въ-разъ заплывало кровю наново. Шемечучись на ослѣпѣ докола, звѣрь наблизивъ ся зновъ до Тугара Вовка. Той ѓдкинувъ лукъ и причаивши ся за выстаючимъ коренемъ, вхопивъ обѣручъ свѣй важкій топѣръ, и коли медвѣдь, мацаючи добиравъ ся до знакомои собѣ щѣлины, ѓнѣ зъ всего розмаху грюкнувъ его зъ горы въ голову, ажъ черепъ розколовъ ся на двое, мовъ розбита тиква. Бригнувъ кровавый мозокъ на боярина, и тихо, безъ рыку, поваливъ ся звѣрь до долу. Радѣсно заревѣли трубы бояръ на знакъ першої побѣды.

Звѣря вытягнуто зъ мѣжь вывертѣвъ и обдерто зъ шкѣры. Затымъ бояре рушили дальше, въ гущавину. Сонце вже пѣднялось на небѣ и меркотѣло крѣзь гиле, мовъ скѣснїи золотїи нитки и пасма. Ловцѣ йшли теперь гетъ-гетъ веселѣйшїи, перехвалюючи ся своєю ѓдвагою и силою.

— Хочъ я тѣлько вовкъ, дрѣбна звѣрюка, то все ще дамъ раду тухольскому медведеву! — говоривъ Тугаръ Вовкъ, радѣючи.

Максимъ Беркутъ слухавъ тыхъ перехвалокъ, и самъ не знавъ, чога єму жаль зробило ся тухольского медведя.

— Щожъ, — сказавъ ѓнѣ, — дурна звѣрюка, той медвѣдь, — самотою держить ся. Якъ бы они зѣбрались до купы, то кто знае, чи и стадо вовкѣвъ далѣбы имъ раду.

Тугаръ позирнувъ на него гнѣвно, але не сказавъ нѣчого. Ловцѣ осторожно поступали дальше, драпаючись по вывертахъ, перескакуючи зъ пня на пень, западаючи неравъ по поясъ въ порохнѣ и ломахъ. Посередъ тыхъ звалищъ велитной природы виднѣли ся подекуды медведячїи стежки, протоптанїи ѓдъ давныхъ давентъ, вузкїи, але добре убитїи, засѣянїи густо бѣлѣючими кѣстками баранѣвъ, оленѣвъ та всякою другою худобою. Максимъ

державъ ся теперь позаду бояръ; онъ разъ за разомъ обходявъ все становища, осматривавъ слѣды, чтобы догадаться, чи свѣжй, чи нѣ, подпомагавъ, заохочувавъ утомленныхъ, — и только на нѣмъ одномъ не знати було нѣякой утомы. Зъ подивомъ позирала на него Мировслава, коли онъ переходивъ коло неи, и хочъ богато доси видала она молодцѣвъ и сильныхъ и смѣлыхъ, але такого якъ Максимъ, котрый бы единивъ въ собѣ все прикметы сильного робѣтника, рицаря и начальника, — такого ѣй доси не лучало ся бачити.

Наразъ захрустѣвъ лѣмъ и-грѣзно-люто выпавъ на ловцѣвъ величезный медвѣдь. Онъ бѣгъ зъ разу на чотырѣхъ лапахъ, але побачивши передъ собою вороговъ, звѣвъ ся на заднй лапы, а въ переднй вхопивъ бурю обломаный буковый конарь, выкручючи нимъ докола себе и выдаючи часъ одъ часу зъ горла урываный, немовъ вызывающй рыкъ.

На становищи супроти звѣря були два околичнй бояре, зъ тыхъ, що то найголоснѣйше перехвалювали ся и хотѣли передъ всеми показати ся наибѣльшими мысливцями. Побачивши страшного врага тужъ передъ собою, они збѣдли и затреметѣли. Але скрыти ся, втѣкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Двѣ стрѣлы вылетѣли рѣвночасно зъ двохъ лукѣвъ, але одна хибила, свиснувши медведеви понадъ уха, а друга влучила звѣря въ бѣкъ, не зранивши значно, а только роздразнивши безмѣрно. Величезнымъ сусомъ подскочивъ медвѣдь и шпурнувъ на одного ловця свою збрую — буковый конарь, котрый зъ страшенною силою гепнувъ ся о дерево. Затымъ не зупиняючи ся и на хвильку и не даючи врагамъ часу до намыслу, медвѣдь кинувъ ся на одного зъ нихъ, що саме стоявъ на его протоптанѣй стежцѣ. Ратище блысло въ тремтячѣй руцѣ боярина, — онъ хотѣвъ кинути нимъ на звѣря.

— Не кидай! — крикнувъ тревожно Максимъ, надбѣгаючи и ведучи зъ собою помѣчь zagrożенымъ боярамъ, Тугара Вовка и ще одного боярина, — не кидай ратище, але схвати поприбѣчь и борони ся!

Але бояринъ не слухавъ и кинувъ ратище на звѣря.

Розмахъ бувъ невеликій, рука боярина тремтѣла, медвѣдь бувъ уже на якихъ пять кроківъ, — не диво за-
тымъ, що ратище слабо зранило звѣря въ передню ло-
патку. Вхопивъ медвѣдь дручину, розломавъ еѣ и зъ
страшнымъ рыкомъ кинувъ ся на свого ворога. Той
державъ уже въ рукахъ пряму, на оба боки остру шаблю,
котру ѡнъ называвъ медвѣдницею, и готовивъ ся вихнути
ѡи ѡстре въ груди звѣреви. Але ѡстре поховало ся по
кости и застрягло въ лопатцѣ, и звѣрь вхопивъ боярина
въ свои страшнѣй, зелѣзнѣй обѡймы. Разъ тѣлько скри-
кнула нещаслива жертва; захрустѣли кости пѡдъ медве-
дячими пазѡрями, а голова, мовъ грушка, рострощена
була медведячими зубами. Цѣла та страшенна и дрожю
проймаюча подѣя скоила ся такъ раптовно, такъ неспо-
дѣвано, що закимъ Максимъ мѡгъ надбѣгчи зъ пѡдмо-
гою, вже трупъ боярина лежавъ на землі, а надъ нимъ
стоявъ кровавый медвѣдь, выкаливши свои страшнѣй
зубы и ревучи на весь лѣсъ зъ болю ѡдъ одержанихъ
ранъ.

Дрожъ пройшла у всѣхъ по тѣлѣ на той видъ;
бояре стали мовъ вкопанѣй. Тѣлько Максимъ спокѡйно
наложивъ стрѣлу на свѡй роговый лукъ, пѡдступивъ
два кроки ближе до медведя и прицѣливши ся одну
хвилину, пустивъ ему стрѣлу прямо въ сердце. Мовъ но-
жемъ перетятый урвавъ ся рыкъ звѣря и ѡнъ поваливъ
ся трупомъ на землю.

Не ревѣли роги, не лунали веселѣй оклики по тѡй
новѡй побѣдѣ. Бояре покинувши свои становища, збѣгли
ся на мѣсце нещастя. Хочъ и якъ були они загартованѣй
въ вѡйнахъ, привыкли бачити смерть кругомъ себе, але
видъ кровавого, потрощеного и пошарпаного трупа вы-
тиснувъ зъ всѣхъ грудей важкѣй зойкъ.

Мирослава вхопилась за груди и ѡдвернула ся. Ту-
хольскѣй легинѣ на сплетенѣй зъ галузя мары положили
трупа, а за нимъ потягли и медведя. Понура мовчанка
заягла надъ товариствомъ. Велика калужа крови бли-
скотѣла до сонця и нагадувала всѣмъ, що ту ще передъ
хвилею стоявъ живый чоловѣкъ, батько дѣтемъ, весе-
лый, охочѣй и повный надѣѣ, а теперъ тѣлько безобразна

купа кровавого мяса зъ него лишила ся. У великои части боярь ѡдѡйшла охота до ловѡвъ.

— Цуръ имъ, тымъ проклятымъ медведямъ! говорили деякѣ. Нехай тутъ и гинуть собѣ — чижь намъ для нихъ наражувати свое житє?

Але Тугаръ Вовкъ, а особливо Мирослава и Максимъ, налягали конче, щобы кѡнчити роспочате дѣло. Бояре вкѡнци пристали, але якось дуже не радѣ були вертати на свои становища.

— Позвольте менѣ, бояре, слово сказати, — заговоривъ до нихъ Максимъ. Позаякъ мои легинѣ замкнули выхѡдъ и не пустять нѣ одного звѣря ѡдси, то намъ не потрѣбно росходити ся ѡддалѣкъ однѣ ѡдъ другихъ. Найлѣпше буде, я думаю, роздѣлитись намъ на двѣ ровты и йти понадъ самѣ краѣ пропасти по обохъ бокахъ. Такъ мы зможемо найлѣпше зѡгнати все до середины, а тамъ разомъ зъ моими легинями обступимо густою лавою и выстрѣляємо до одного.

— А вжежь, а вжежь, що такъ лѣпше! — крикнули деякѣ бояре, не бачучи насмѣшливого усмѣху, що перелетѣвъ по устахъ Максима. Затѣмъ товариство роздѣлило ся. Одну ровту провадивъ Тугаръ Вовкъ, а другу Максимъ. Мирослава зъ власной охоты прилучила ся до другои ровты, хочъ и сама не могла собѣ выяснити, для чого. Мабуть шукала небезпеченьства, бо Максимъ выразно казавъ, що дорога другои ровты небезпечнѣйша.

Зновъ заграли роги и обѣ ровты розѡйшли ся. Ловцѣ йшли де парами, де поединчо, то сходячись, то росходячись, щобъ вышукати дорогу. Купами йти було зовсѣмъ не можна. Зблизжались уже идъ самому верхови; верхъ самъ бувъ голый, але понизше бувъ цѣлый аль звалищъ и вывертѡвъ. Туды пройти було найтруднѣйше и найнебезпечнѣйше.

Въ однѡмъ мѣсци сторчала купа звалищъ, мовъ висока башта. Ломаче, камѣне и навѣяне ѡдъ давныхъ давень листѣ загороджувало, бачилось, всякѣй приступъ до тои природной твердынѣ. Максимъ поповзавъ понадъ самымъ краємъ глубочезной пропасти, чѣпляючи ся де-де моху та скальных обрывѡвъ, щобъ туды вынайти про-

хѡдѣ. Бояре-жь, не навикли до такихъ неприступныхъ и карколомныхъ дорѡгъ, пошли здѡвжъ валу, надѣючися найти далѣ перерву и обѡйти его. Мирослава запинила ся, щось немѡвь держало еѣ близъ Максима; еи быстрѣи очи вдвляювали ся пильно въ настобурчену передѣ нею стѣну лому, шукаючи хочѡбы и якъ трудного проходу. Не довго она такъ и вдвляла ся, але смѣло почала пробирати ся помѣжъ сушникъ и лѡмъ, а далѣ почала вди-рати ся на великѣи камѣннѣи брылы и завалюющѣи прохѡдѣ выверты. Стала на версѣи и гордо озирнулася до-вкола. Бояре ѡдѡйшли вже були досыть далеко, Максима не видно, а передѣ нею безладна сутолока скаль и ло-мѡвъ, черезъ котру, бачилось, прохѡдѣ бувъ невозмо-жый. Але нѣ! Онтамъ ѡддалѣкъ трохи, лежить вели-чезна смерека кладкою понадѣ те пекло, — туды без-печно можна перейти до вершка! Не довго думючи, Мирослава пустила ся на тоту кладку. А вступаячи на ню, ще разъ озирнула ся и, горда зъ своего ѡдкрытя, приложила гарно точеный рѡгъ до своихъ коралевыхъ устъ и затрубила на весь лѣсъ. Лунѣ покотила ся по-лонинами, розбѣиваючися въ дебрахъ и звѡрахъ чимъ разъ на бѡльше частокъ, ажъ поки не сконала десь въ далекихъ, недоступныхъ гущавинахъ. На голосъ Миро-славиного рога ѡдозвавъ ся зъ далека рѡгъ еи батька, а ѡдтакъ и роги другихъ бояръ. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи высоко на вывертѣ; смерека була дуже стара и наскрѡзь порохнава, а въ споду, въ непро-гляднѡй гущи ломѡвъ, здавалось ѣй, що чує легкѣи хру-скѡтъ и муркотанѣ. Прислухала ся лѣпше — не чути нѣчого. Тогдѣ она смѣло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла зъ пять крокѡвъ, коли разомъ затрѣщала передрухнѣла смерека, зломала ся пѡдѣ ногами Миро-славы, и смѣла дѣвчина вразъ изъ перегнилымъ тра-момъ упала до долу, въ ломы и гниляче.

Упала на ноги, не попускаючи ся своєї збруѣ. Въ рукахъ стискала сильно срѣбломъ оковане ратище; че-резъ плечѣи у неѣ висѣли потужный лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, а за гарнымъ шкѡрянымъ поясомъ, що мѡвь вылитый обхапувавъ еи стрѡйный дѣвчѣи станъ,

застромленийъ бувъ топѣръ и широкій мысливекій нѣжъ зъ кѣстяными черенцями. Упавши несподѣвано въ тьмаву пропасть, она прецѣнь не почула анѣ на хвилю страху, а тѣлько почала озирати ся довкола, щобѣ дослѣдити який вихѣдъ. Зъ разу не могла нѣчого выразно добачити, але швидко очи еи привыкли до пѣвсумерку, и тогдѣ побачила такій видъ, котрый и найсмѣлѣйшого мѣгъ переняти смертельною тревогою. Не далѣ, якъ на пять крокѣвъ передъ нею, лежала величезна медведиця въ гнѣздѣ коло своихъ молодыхъ и гнѣвными, зеленковатыми очима глядѣла на несподѣваного гостя. Мирослава затремтѣла. Чи вдавати ся въ боротьбу зъ страшнымъ звѣремъ, чи шукати вихѣду и спровадити помѣчь? Але не легко було найти вихѣдъ — довкола ѣжили ся ломы и обрывы скалъ, и хочъ перелѣзти черезъ нихъ зъ трудомъ було можна, то въ очахъ дикого звѣря була се робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рѣшила ся Мирослава не зачѣпати звѣря, лишь боронити ся въ разѣ нападу, а тымчасомъ дати трубою тревожный знакъ и закликати помѣчь. Але скоро тѣлько Мирослава затрубила, коли въ тѣмъ медведиця схопила ся зъ леговища и выючи кинулась до неи. Не часъ було Мирославѣ брати ся до лука, — звѣрь бувъ надто близько. Она вхопила обома руками ратище и опершись плечима о камѣнный облазъ, наставила его напротивъ медведицѣ. Звѣрь побачивши блискуче зелѣзне ѣстре, зупинивъ ся. Обѣ непріятельки стояли такъ довгу хвилю, не зводячи ока одна зъ однои, не схибляючи и однимъ рухомъ изъ своего становища. Мирослава не смѣла перша нападати на медведицю; медведиця зновъ шукала очима, куды бы напасти на ворога. Раптомъ медведиця вхопила въ переднїй лапы великїй камѣнь и зводячись на заднїй ноги, хотѣла шпурнути нимъ на Мирославу. Але въ тѣй самѣй хвили, коли зводила ся на заднїй лапы, Мирослава однимъ могучымъ рухомъ пхнула ѣй ратище мѣжъ переднїй лопатки. Рыкнула страшенно медведиця и перевернулась горѣлицѣ, обѣлявши ся кровю. Але рана не була смертельна, и медведиця швидко збрвала ся на ноги. Кровъ текла зъ неи, та не зважаючи на

бѣль, она зновѣ кинула ся на Мирославу. Небезпечность было страшне. Розжертый звѣрь сядивъ прямо, грозючи вже теперь своими страшными зубами. Оденъ ратунокъ для Мирославы бувъ — выдрапати ся на облазѣ, о котрый була оперта. Хвилька, оденъ рухъ — и она стояла на облазѣ. На серци полекшало Мирославъ, — теперь ей положеніе не было такє небезпечне, бо въ разѣ нападу она могла ударити на звѣря зъ горы топоромъ. Але медведиця, побачивши наглу втечу своего врага, раптомъ кинула ся въ бѣкъ въ густѣ ломы и поки Мирослава могла дослѣдити, де она дѣлась, а вже медведиця стояла близько неи на камени, ревучи грѣзно и рознявши закровавлену пащеку. Зимный пѣтъ выступивъ на чолѣ у Мирославы; она бачила, що теперь настала рѣшуча хвиля, що на тѣй вузкѣй камѣнной плитѣ мусить розограти ся боротьба на жите и смерть, и що того буде побѣда, кто зможе удержати ся на тѣмъ становищи и зѣпхнути зъ него противника. Медведиця була вже близько; Мирослава трѣбувала заставити ся бѣдѣмъ неи ратищемъ, але медведиця вхопила дручину зубами и шарпнула еѣ такъ сильно, що мало не зѣпхнула Мирославу зъ каменя; ратище выховзлось ѣй зъ рукъ и звѣрь кинувъ нимъ геть въ ломы.

— Теперь прійдєсь згибати! — блиснуло въ мысли Мирославы, але бѣдвага не покинула ей. Она ухопила обома руками топѣрь и стала мѣчно до послѣдней обороны. Звѣрь сунувъ чимъ разъ ближе; горяче его дыханіе чула вже Мирослава на своѣмъ лицѣ; мохната лапа, насторожена острыми кѣгтями, грозила ей груди, — ще хвиля, и ѣй прійшло бы, пошарпанѣй и кровавѣй, упасти зъ каменя, бо топорище было за коротке супроти лапъ величезного звѣря.

— Ратунку! — скрикнула въ смертельнѣй тревозѣ Мирослава, и въ тѣй хвили понадъ ей головою блыснуло ратище и пхнута въ горло медведиця мовѣ колода упала зъ каменя. Въ щѣлинѣ камѣнныхъ звалищъ понадъ головою Мирославы показало ся радѣсне, живымъ огнемъ палаюче лице Максима Беркута.

Оденъ вдячный поглядъ уратованой дѣвчины уща-

слививъ Максима. Але слова не було мѣжь ними анѣ одного. На те не було часу. Медведиця ще жила и ревучи зѣрвала ся зъ мѣся. Однимъ скокомъ була она коло своихъ молодыхъ, котрѣ, не розумѣючи цѣлои тои страшнои борбы, бавили ся и перевертали ся въ гнѣздѣ. Обнюхавши ихъ, медведиця кинула ся зновъ до Мирославы. Але чи то утрата крови ослабила єѣ, чи лютость не дала ѣй застановити ся, досыть того, що она почала просто горѣ каменемъ спинати ся до Мирославы. На се Мирослава була приготована, и пѣднѣвши обѣручь топѣръ, однимъ замахомъ розрубала нимъ голову медведици. Упала опосочена звѣрюка и кинувши собою кѣлька разѣвъ въ боки, сконала. Мѣжь тымъ и Максимъ, продерши ся крѣзь наваленѣй ломы, станувъ обѣчь Мирославы. Въ очахъ дѣвчины заблысли двѣ перловѣ слезы, и не кажучи и слова, она горячо стиснула руку своего выбавителя. Максимъ чогось немовъ змѣшавъ ся, почервонѣвъ, спустивъ очи и запинаячись проговоривъ:

— Я чувъ твоѣй тревожный знакъ... але не знавъ, де ты... Богу дякувати, що и такъ додрапавъ ся!

Мирослава все ще стояла на мѣсяци, держачи руку гарного легиня въ своѣй руцѣ и глядаючи въ єго хороше, сонцемъ опалене и здоровымъ румянцемъ яснѣюще, отверте, щире лице. Въ тѣй хвили она не почувала нѣчого окрѣмъ вдячности за ратунокъ ѡдъ неохибной погибели. Але коли Максимъ, троха осмѣлившись, стиснувъ єи нѣжну, а такъ сильну руку, тогдѣ Мирослава почувала, якъ щось солодко защемѣло ѣй коло сердца, якъ лице єи загорѣлось встыдливымъ румянцемъ — и она спустила очи, а слово подяки, котре готове було вылетѣти зъ єи устѣ, такъ и замерло на губахъ и разлилось по лицю дивнымъ чаромъ розгорающего сердечного чутя.

Максимъ першѣй отямивъ ся. Въ єго сердца, смѣломъ и чистѣмъ, якъ щире золото, ѡдъ разу блыснула щаслива думка, котра тутже перемѣнила ся въ незломне рѣшенє. Се вернуло єму всю смѣлость и певнѣсть поступованя. Приложивши рѣгъ до устѣ, ѡнъ затрубивъ радѣсный знакъ побѣды. Тутже за стѣною вывертѣвъ обѣзвали ся роги Тугара и другихъ бояръ. Звинна якъ

вивѣрка, Мирослава швидко выдрапала ся назадъ на той валъ, зъ которого була упала, и ѡдтамъ оголосила цѣлому стрѣлецкому товариству свою пригону и помѡчь, якои дѡзнала ѡдъ Максима. Зъ трудомъ выдрапавъ ся туды Тугаръ Вовкъ, а за нимъ и другіи бояре; Тугаръ довго державъ доньку въ обнятахъ, а побачивши кровь на еи одежи, ажъ затрептѣвъ.

— И ты, ты, моя доню, була въ такѡмъ небезпеченствѣ! — И ѡнъ разъ по разъ обнимавъ доньку, немовъ боячись еѣ утратити. Затымъ ѡнъ злѣвъ въ дѡлъ до Максима, що поравъ ся коло медведицѣ и коло молодыхъ медведятъ. Молодїи, що не знали ще ворога своего въ чоловѣцѣ, муркотѣли любенько въ гнѣздѣ и бавили ся собѣ, мовъ малїи пѣсики; они давали ся гладити руками и зовсѣмъ не боялись людей. Максимъ взявъ ихъ на руки и положивъ передъ Мирославою и Тугаромъ.

— Отсе ваша здобычь! — сказавъ ѡнъ. — Вы чейже радо приймете въ своѣмъ дѡмѣ такихъ гостей.

Згромадженїи бояре глядѣли то радѡсно на малїи медведята, то зъ лякомъ на вбиту медведицю, обзирали раны и подивляли силу и смѣлѡсть Мирославы, котра могла вдати ся въ боротьбу зъ такъ страшною звѣрюкою.

— О, нѣ, — сказала смѣючись Мирослава, — безъ помочи отсего чесного легиня булабъ теперъ лежала такъ, якъ сеся звѣрюка, пошарпана и закровавлена! Ђму ѡдъ мене належитъ ся велика подяка.

Тугаръ Вовкъ якось немовъ нерадо слухавъ тої бесѣды своєї доньки. Хочъ и якъ ѡнъ любивъ еѣ, хочъ и якъ радувавъ ся еи выбавленемъ зъ великого небезпеченства, але все таки ѡнъ волѣвѡбы бувъ, якбы выбавивъ его доньку боярскїи сынъ, а не сей простый тухольскїи мужикъ, не сей „смердъ“, хочъ и якъ впрочѣмъ той смердъ умѣвъ подобати ся Тугарови. Та все таки ему, гордому бояринови, що вирѡсъ и великои чести дослуживъ ся при князѣвскѡмъ дворѣ, важко було прилюдно ѡддавати подяку за выратуванє доньки — мужикови. Але нѣщо було дѣяти. Обовязокъ вдячности такъ бувъ глубоко вкорѣненный у нашихъ рицарскихъ

предкѣвъ, що и Тугаръ Вовкъ не мѡгъ ѡдъ него выломати ся. Ѧнъ взявъ Максима за руку и выпровадивъ его напередъ.

— Молодче, — сказавъ ѡнъ, — донька моя, єдина моя дитина, говоритъ, що ты выратувавъ єи жите зъ великого небезпеченства. Я не маю причины не вѣрити єи слову. Пріймижь за своє чесне дѣло подяку ѡтця, которого вся любовь и вся надѣя въ тѡй однѡй дитинѣ. Я не знаю, чимъ тобѣ можу ѡдплатити за се дѣло, але будь певный, що если се коли nebude буде въ моѣй силѣ, то бояринъ Тугаръ Вовкъ не забуде того, що тобѣ завдячує.

Максимъ стоявъ при тыхъ словахъ, мовъ на грани. Ѧнъ не привыкъ до такихъ прилюдныхъ похвалъ и зовѣмъ не надѣявъ ся анѣ не бажавъ нѣчого подѡбного. Ѧнъ змѣшавъ ся при боярскихъ похвалахъ и не знавъ, чи ѡдповѣдати щонебудъ, чи нѣ, а въ кѡнци сказавъ коротко :

— Нема за що дякувати, боярине ! Я зробивъ те, що кождый на моѣмъ мѣсци зробивѡы, — за щожъ ту дякувати ? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячнѡсть нѣяку я не заслуживъ.

За симъ ѡнъ пѡшовъ, щѡбы закликати своихъ тухольскихъ товариштѣвъ, и при ихъ помочи медведицю швидко обдерто зъ шкѡры, а малѣ медведята перенесено на збѡрне мѣсце, ѡдки цѣле товариство по скѡнченю ловѡвъ мало удати ся назадъ до табору.

Сонце доходило вже полудня и сыпало жарке, золотисте промѣне на тухольскѣ горы ; розгрѣта живиця сильнѣйше запахла въ лѣсахъ ; гордо и тѡлько десь колись помахуючи розпластанными крылами плававъ яструбъ высоко понадъ полонинами въ лазурѡмъ океанѣ. Тиша стояла въ природѣ. Тѡлько зъ одного пригѡрка Зелемєня роздавали ся голоса ловецкихъ трубъ и крики ловецкого товариства. Ловы скѡнчили ся, хочъ и не зовѣмъ щасливо. На дручкахъ несли тухольскѣ парубки попередъ ловцами три медведячѣ шкѡры и въ мѣшку двое медведятъ, а на ношахъ зъ галузя несли другѣ повадъ

товариства окровавленого, задубѣлого вже трупа нещасливого боярина, що погибъ одъ лапъ медведя.

Швидко підъ проводомъ Максима дѣйшло товариство до мысливского табору. Ловы були скѣнчені. Нынѣ ще хотѣло цѣле товариство вертати домѡвъ, сейчасъ, скоро по обѣдѣ. Дорога була вправдѣ не близька, але Максимъ обѣцявъ выпровадити товариство простѣйшою лѣсовою дорогою до Тухлѣ, а ѡдтамъ до двора Тугара Вовка. Тухольскій легинѣ, скоро тѡлько пообѣдали, заразъ пѡшли напередъ домѡвъ; Максимъ оставъ ся зъ боярами, поки слуги здѣймали табѡръ и прятали всѣ кухонні и другі знаряды; затымъ и боярске товариство вирушило въ дорогу зъ поворотомъ до дому.

II.

Стародавне село Тухля, се була велика гѡрска осада зъ двома чи трема чималыми приселками, всего около пѡвтора тысяча душъ. Село и приселки лежали не тамъ, де лежить теперѣшня Тухля, але гетъ выше середъ гѡръ, въ обширнѡй подовжнѡй долині, що теперь поросла лѣсомъ и зове ся Запалою долиною. Въ тѣ давні часы, коли йде наше оповѣдане, Запала долина не була поросла лѣсомъ, але противно, була управлена и годувала своихъ жильцѣвъ достатнымъ хлѣбомъ. Простягаючись звышъ пѡвъ милѣ въ довжъ а мало що не пѡвъ милѣ въ ширину, рѡвна и намулиста, обведена зъ всѣхъ бокѡвъ стрѡмкими скалистыми стѣнами, высокими декуды на два або й на три сяжнѣ, долина тота була немѡвъ обширнымъ кѡтломъ, зъ котрего вылило воду. И певно, що оно й не иначе було. Чималый гѡрскій потѡкъ впадавъ ѡдъ сходу до тои долины высокимъ на пѡвтора сяжня водопадомъ, прорываючи собѣ дорогу помѣжъ тѣснѣй, твердѣ скалы, и обкрутивши ся вужакою по долині выплывавъ на захѡдъ въ такужъ саму тѣсну браму, розбиваючись помѣжъ гладкѣ камѣннѣй стѣны и гуркотячи ще кѡлькома водопадами, поки о чверть милѣ

понижше не впавъ до Опора. Высокій и стрѣмкій береги тухольской котловины покрытіи були темнымъ смерековымъ лѣсомъ, що надавало самѣй долині позѣръ ще бѣльшого заглибленя и якоисъ пустынної тишѣ та одрубности одъ всего свѣта. Тай справдѣ, се була величезна гѣрска крыѣвка, зъ всѣхъ бокѣвъ тѣлько зъ великимъ трудомъ доступна, — але такі були въ тыхъ часахъ ненастанныхъ вѣйнь, усобиць и нападѣвъ майже всѣ гѣрскі села, и тѣлько дякувати тѣй своѣй неприступности, они змогли довше нѣжъ подѣльскі села охоронити своє свободне, староруске жите громадске, котре деинде силували ся чимъ разъ бѣльше подрывати горді и вѣйнами збогачені бояре.

Тухольскій народъ живѣ головно скотарствомъ. Тѣлько тота долина, де лежало село, а такожъ кѣлька поменшихъ порѣчинъ, непокрытыхъ лѣсомъ, надавали ся до пахарства и выдавали що року богаті плоды ѣвса, ячменю и проса. За то въ полонинахъ, що були, такъ само якъ и всѣ окружающі лѣсы, власностею тухольской громады, пасли ся великі отары овецъ, въ котрыхъ лежавъ головный скарбъ Тухольцѣвъ: зъ нихъ они добували собѣ одежу и страву и омасту и мясо. Въ лѣсахъ докола села пасли ся коровы и волы, але сама мѣцевѣсть гориста, скалиста и неприступна забороняла держати богато тяжкою, рогатою худѣбы. Другимъ головнымъ жереломъ доходу Тухольцѣвъ були лѣсы. Не говорячи вже о дровахъ, котрыхъ мали бесплатно и на топливо и на всякі будынки, — лѣсы достарчали Тухольцямъ звѣрины и лѣсовыхъ овочѣвъ и меду. Правда, жите середъ лѣсѣвъ и недоступныхъ дикихъ гѣръ було тяжке, було ненастанною вѣйною зъ природою: зъ водами и снѣгами, зъ дикимъ звѣремъ и дикою, недоступною околицею, — але боротьба тота вироблювала силу, смѣлость и промыслѣсть народа, була подставою и движучою пружиною его сильного а свободного громадского ладу.

Сонце вже гетъ схилило ся зъ полудня, коли зъ высокого верха въ тухольску долину спускало ся знакове намъ ловецке товариство подъ проводомъ Максима

Беркута. Передомъ ишли Тугаръ Вовкъ зъ донькою и Максимъ; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи о перебутыхъ ловахъ и о пригодахъ ловецкихъ. Передъ очима товариства раскрыла ся тухольска долина, облита жаркимъ сонѣчнымъ промѣнемъ, мовъ велике зелене озеро зъ невеличкими чорными острѣвцями. Кругъ неи, мовъ высочезный парканъ, бовванѣли камѣнный стѣны, по котрыхъ пняли ся де-де пачосы зеленои ожины. При входѣ въ долину ревѣвъ водопадъ, розбиваючись о камѣне сребристою пѣною; побѣчь водопаду выкутый бувъ въ скалѣ вузкій вывѣзъ, котрымъ ишло ся въ гору и далѣ понадъ берегомъ потока черезъ верхи и полонины ажъ до угорскои краины; се бувъ звѣсный тодѣшнымъ гѣрнякамъ „тухольскій прохѣдъ, найвыгѣднѣйшій и найбезпечнѣйшій пѣсля скѣльскаго; десять дооколичныхъ громадъ, зъ галицкаго и зъ угорскаго боку, працювали майже два роки надъ выготовленемъ сего проходу. Тухольцѣ наибѣльше працѣ приняли въ тѣмъ дѣлѣ, тожъ и гордили ся нимъ, якъ своимъ.

— Гляди, боярине, — сказавъ Максимъ, зупиняючись надъ водопадомъ при входѣ въ косый, въ камени кованный вывѣзъ, — гляди боярине, — се дѣло тухольскои громады! Гетъ оттуды черезъ Бескиды тягне ся сесея дорога, — перша така дорога въ верховинѣ. Мѣй батько самъ вытычувавъ еѣ на протягу пяти миль, каждый мостокъ, кожда закрутина, каждый вывѣзъ на тѣмъ протягу зроблений за его показомъ.

Бояринъ неохѣтно якось поглянувъ горами, куды на далекій протягъ понадъ потокомъ вила ся мѣжь скалами протерта гѣрека дорога. Затимъ глянувъ долѣ вывозомъ и похитавъ головою.

— Твоѣй батько має велику власть надъ громадою? — спытавъ ѣнъ.

— Власть, боярине? ѣдкажавъ здивованный Максимъ. — Нѣ, власти надъ громадою у насъ не має нѣкто; громада має власть сама, а бѣльше нѣкто, боярине. Але батько мѣй досвѣдченный чоловѣкъ и радо служити громадѣ. Якъ ѣнъ говоритъ на радѣ громадскѣй, такъ не

зумѣе нѣкто другій въ цѣлѣй верховинѣ. Громада радо слушае батьковой рады, — але власти батько мѣй не мае нѣякои и не жадае еи.

Очи Максима блыщали огнемъ щирои гордости и подиву, коли говоривъ про своего батька. Тугаръ Вовкъ при его словахъ въ задумѣ похиливъ голову; за то Мирослава глядѣла на Максима, не зводячи зъ него очей. Слухаючи Максимовыхъ слѣвъ, она чула, що его батько стаеся для неи такимъ близькимъ, такимъ мовъ рѣднымъ чоловѣкомъ, немовъ она ѡдъ малку жила пѣдъ его батьковескою опѣкою.

Але Тугаръ Вовкъ стававъ чимъ разъ бѣльше понурый, чоло его морщило ся и очи зъ выразомъ давно здержуваного гнѣву звернули ся на Максима.

— То се твѣй батько бунтуе Тухольцѣвъ проти мене и проти князя? — спытавъ ѡнъ наразъ терпкимъ, рѣзкимъ тономъ. Немовъ болющій дотыкъ вразили тѣ слова Мирославу; она збѣдла и позирала то на батька то на Максима. Але Максимъ зовсѣмъ не змѣшавъ ся ѡдъ тыхъ слѣвъ, а ѡдповѣвъ спокѣйно:

— Бунтуе громаду, боярине? Нѣ, се тобѣ неправду сказано. Вся громада гнѣвна на тебе за то, що ты присвоюешъ собѣ громадскій лѣсъ и полонину, не спытавши навѣтъ громады, чи схоче она на те пристати, чи нѣ.

— А, такъ, ще пытати ся вашой громады! Менѣ князь дарувавъ той лѣсъ и тоту полонину, и менѣ нѣ въ кого бѣльше дозволяти ся.

— Именно се и говоритъ громадѣ мѣй батько, боярине. Мѣй батько учитькуе громаду и радить пѣдождати ажъ до громадеского суду, на котрѣмъ те дѣло розбере ся.

— Громадеского суду! — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ, — то и я мавъ бы ставати передъ тымъ судомъ?

— Думаю, що и тобѣ самому се буде пожадане, — ты будешъ мѣгъ усеѣмъ доказати свое право, успокоити громаду.

Тугаръ Вовкъ ѡдвернувъ ся. Они йшли далѣ вывозомъ, котрый закручувавъ ся на серединѣ, щобы зробити дорогу не такъ похилою и не такъ небезпечною.

Максимъ, идучи позаду, не зводивъ очей изъ Мирославы. Але его лице не яснѣло вже такимъ чистымъ щастемъ, якъ недовго передъ тымъ. Чимъ чорнѣйша хмара гнѣву и невдоволення залягала на чолѣ ея батька, тымъ выразнѣйше почувавъ Максимъ, що мѣжъ нимъ а Мирославою рощиняе ся якась пропасть. Впрочѣмъ онъ, дитя гôръ, не знаючи великого свѣта и высокихъ боярскихъ замыслôвъ, и не догадувавъ ся, яка широка и глубока тота пропасть.

Зôйшли вже на долину. Пôдъ водопадомъ творивъ потôкъ обширный, спокôйный и чистый мовъ слёза ставокъ. При его берегахъ стояли великй шапки перловои шишучои пѣни; дно наѣжене було великими и малыми обломами скалъ; прудкй мовъ стрѣлы петруги блискали помѣжъ камѣнемъ своими перлово-жовтыми, червоно цятковаными боками; въ ôддали долѣ камѣнною стѣною ревѣвъ водопадъ, мовъ живой срѣбôный стовпъ, играючи до сонця всѣми барвами веселки.

— Що за пречудне мѣсце, — ажъ скрикнула Мирослава, вдивляючи ся въ водопадъ и окружающй его, дико пошарпанй скалы, обведенй въ горы темнозеленою габою шумячого лѣса.

— Се наша Тухольщина, нашъ рай! — сказавъ въ запаломъ Максимъ, обкидаючи окомъ долину и горы и водопадъ въ такою гордостью, въ якою мало котрый царь обзирае свое царство.

— Тôлько менѣ вы затроюете житє въ тôмъ раю, — сказавъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ.

Нѣкто не ôдзывавъ ся на тй слова; всѣ трое йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до села, що роскинуло ся густыми купами порядныхъ, драницями крытыхъ хатъ, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народъ робивъ у полю; тôлько старй дѣды, поважнй, сивобородй, похожали коло хатъ, то дещо тешучи, то плетучи сѣти на звѣря та на рыбу, то розмовляючи о громадскихъ та господарскихъ дѣлахъ. Максимъ кланявъ ся имъ и витавъ ихъ голосно, пріязно; далѣ и Мирослава почала витати старыхъ Тухольцѣвъ, ще стояли на дорозѣ; тôлько Тугаръ Вовкъ ишовъ по-

нурый та нѣмый, навѣтъ поглянути не хотѣвъ на тыхъ смердѣвъ, що смѣли супротивляти ся волѣ его князя. Ажь ось насередъ села зъ ними пострѣчала ся дивна компанія. Три старцѣ, убрані по празничному, несли дорогою на высокѣй, гарно точенѣй и оздобѣно сребломъ окованѣй дручинѣ великій, такожь сребломъ окованый ланцухъ, выроблений суцѣльно зъ одной штуки дерева въ видѣ перстенья нерозрывного и въ собѣ замкнутого. Понадъ тымъ ланцухомъ повѣвала червона, кармазинова, сребломъ вышивана хоругвь. Три старцѣ йшли повѣльно. Передъ кождымъ дворищемъ они зупиняли ся и вызывали голосно хозяина по имю, а коли той, або кто небудь изъ жильцѣвъ дворища явивъ ся, они говорили:

— Завтра на копу! — и ишли дальше.

— Се що за дивоглядія? спытавъ Тугаръ Вовкъ, коли старцѣ почали наближати ся до нихъ.

— Хибажь ты не видавъ ще такого? — спытавъ его здивованый Максимъ.

— Не видавъ. У насъ коло Галича нема того звичаю.

— На копу скликають, на раду громадеку, — сказавъ Максимъ.

— Я гадавъ, що попы зъ хоругвою, — почавъ насмѣхати ся Тугаръ. У насъ коли скликають на копу, то скликають по-тиху, передаючи зъ хаты до хаты копне знамено.

— У насъ копне знамено обносить ся по селѣ отсими закличниками; они повинні кождого громадянина по имю закликати на копу. И тебе закличуть, боярине.

— Нехай собѣ кличуть, я не приїду! Нѣчого мене не обходитъ ваша копа. Я ту зъ княжою волѣ и могу самъ збирати копу, коли се буду вважати потрѣбнымъ.

— Ты.... самъ.... збирати копу? спытавъ зачудованый Максимъ, — безъ нашихъ закличникѣвъ? безъ нашего знамена?

— У мене свои закличники и свое знамено.

— Алежь на твою копу нѣкто зъ нашихъ грома-

дянь не по́де. А наша копа якъ осудить, такъ въ нашѣй громадѣ й буде.

— Побачимо! — сказавъ гнѣвно и уперто Тугаръ Вовкъ.

Въ ту пору наблизили ся нашѣ пѣшоходы до за-
кличникѣвъ. Побачивши боярина, закличники поставили
знамено, а оденъ изъ нихъ ѡдозвавъ ся:

— Боярине Тугаре Вовку!

— Ось я, — ѡдповѣвъ бояринъ понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не ѡдповѣли нѣчого и по́шли
дальше.

— Не ихъ дѣло, боярине, говорити, чого, — поя-
снявъ Максимъ, стараючись якъ мога злагодити неохоту
боярина до тухольскои рады громадскои. По довшѣй
мовчанцѣ, пѡдчасъ котрои они все йшли селомъ, Максимъ
зновъ зачавъ говорити:

— Боярине, позволъ менѣ, недосвѣдченому, моло-
дому, сказати тобѣ слово.

— Говори! — сказавъ бояринъ.

— Прийди завтра на копу!

— И пѡддати ся вашому хлопекому судови?

— Щожъ, боярине, — тухольска громада судить
по справедливости, а справедливому судови хиба встыдъ
пѡддати ся?

— Таточку! вмѣшала ся и Мирослава до тои роз-
мовы, — зроби такъ, якъ Максимъ каже! Максимъ до-
бре каже! Онъ уратувавъ мое житє, — онъ же-жь не
схотѣвъбы тобѣ зле радити; онъ знає добре тутешнѣй
звычайъ.

Тугаръ Вовкъ мимоволѣ усмѣхнувъ ся на тоту,
правдиво жѣночу льогику, але чоло его швидко зновъ
наморщило ся.

— И вже ты протуркала менѣ уши тымъ Макси-
момъ! — сказавъ онъ. — Ну, уратувавъ тобѣ житє, я
и вдячный єму за то, и коли хочешъ, дамъ єму пару
волѣвъ. Але ту зновъ о иншій рѣчи йде, до котрыхъ
нѣщо мѣшати ся нѣ тобѣ нѣ Максимови.

— Нѣ, боярине, — ѡдказавъ на се Максимъ, — ты чей не хочешь унизити мене ѡдплатою за мое незначуче дѣло. Анѣ я, анѣ батько мѡй не пріймемо такой ѡдплаты. А то, що я тебе прошу прійти завтра на копу, я роблю тѡлько зъ щирои прихильности. Я радъ бы, боярине, щобы мѣжъ тухольскою громадою а тобою була згода.

— Ну, нехай и такъ, — сказавъ въ кѡнці Тугаръ Вовкъ, — прійду завтра на тоту вашу раду, — але не на то, щобъ ѣй пѡддати ся, але на то, щобъ побачити, що се за рада буде.

— Прійди, боярине, прійди, — скрикнувъ радѡсно Максимъ, — побачишь самъ, що тухольска громада умѣе бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило сердце Максима. Онъ ставъ веселый, говѡркый, показувавъ Мирославъ на право и на лѣво, що було гарного и цѣкавого, а гарного и цѣкавого докола було богато. Наші пѣшоходы були саме середъ села и на серединѣ тухольскои долины. Стрѡмкі скалисті береги кѡтловины свѣтлѣли ся по обохъ бокахъ далеко, мовъ рѡвнѣй, высокѣй мармуровѣй мурѣ. Потѡкъ плывъ посередъ села, туйже коло дороги, шумѣвъ и пѣнивъ ся, розбиваючись по камѣню, котрымъ усѣяне було его дно, и навѣваючи свѣжѣй холодъ на всю долину. По обохъ бокахъ потока, помимо того, що береги его были досыть высокѣй, прорѣзанѣй въ намулѣ давного озера, побудованѣй були тамы зъ рѣчного камѣня и грубыхъ смерековыхъ палѣвъ та колодъ, щобы охоронити село ѡдъ выливу. Всюды черезъ потѡкъ поробленѣй были выгѡднѣй зъ поручами кладки, а заразъ поза тамами йшли скопанѣй грядки зъ фасолею и горохомъ, що вили ся въ гору по тычиню, зъ бураками и капустою, а такожъ загоны пшеницѣй, що чистыми, яенозелеными пасмугами простягали ся далеко поза хаты. Хаты були чисто обгородженѣй и харно удержуванѣй; стѣны зъ гладкого деляня, котре не обмазувалось глиною, але кѡлька разѡвъ до року мыло ся и скоблило ся рѣчными черепнищами, а тѡлько тамъ, де одна делина сходила ся зъ другою, въ вузкихъ пасмугахъ полѣпленѣй глиною и побѣленѣй паленымъ вапномъ, выглядали дуже гарно середъ зеле-

ныхъ вербъ и грушъ. При входѣ до каждого дворища стояли двѣ липы, мѣжь котрыми привязанъ були гарно плетеніи въ всякій узоры ворота. Майже надъ кождыми воротами, на жердцѣ, висѣла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструбъ, то орелъ, въ широко распластаными крылами и завислоу до долу головою: се були знаки духовъ-опѣкунѣвъ дому. За хатами стояли стайнѣ и другіи господарскіи будынки, всѣ подъ драницями и въ грубезныхъ, тесаныхъ брусѣвъ збудованіи; только нечисленніи обороги були въ соломы и насторчували де-де свои золото-жовтіи, острокругліи чубы до горы помѣжь чотырма высокими оборожинами.

— Ось мого батька двѣрь, — сказавъ Максимъ, показуючи на оденъ двѣрь, нѣчимъ не ѡдмѣнный ѡдъ другихъ. Передъ домоу не бухо нѣкого, але дверѣ до сѣней були ѡдчиненіи, а въ стѣнѣ до полудня прорубаніи були два невеличкіи квадратовіи отворы, котріи въ лѣтѣ оставались або зовсѣмъ отвореніи або закладались тонкими и на-пѣвъ прозѣрчастыми гипсовыми плитками, и на зиму крѣмъ того забивались дощаными ѡконницями. Се були тодѣшний ѡкна.

Мирослава цѣкаво позирнула на те гнѣздо Беркутовъ, надъ котрого ворѣтьми справдѣ висѣвъ недавно вбитый величезный беркутъ, ще й по смерти немѣвъ грозячи своими могучими, зелѣзными пазорами и своимъ чорнымъ, въ каблукъ закривленнымъ дяюбомъ. Затишно, супокѣйно и ясно було на тѣмъ обѣйстю; потѣкъ ѡддѣлювавъ его ѡдъ гостинця, перекинений широкоу кладкою, и журчѣвъ стиха та плескавъ хрустальноу филею о камѣнну таму. И Тугаръ Вовкъ позирнувъ туды.

— Ага, то ту сидить той тухольскій владика. Ну, радъ я пѣзнати его. Побачимо, що се за птиця!

Максимъ хотѣвъ попрощати боярина и его доньку и звернути до дому, але щось немѣвъ тягло его йти въ ними дальше. Мирослава немѣвъ порозумѣла се.

— Чи вже вертаєшь до дому, — спытала она, ѡдвертаючись, щобъ скрыти свое помѣшане.

— Хотѣвъ було вертати, але нехай и такъ, — проведу васъ еще черезъ тѣснину до вашего двора.

Мирослава утѣшила ся, сама не знаючи чого. И зновѣ пошли они долѣ селомъ, гуторячи, озираючись на все боки, любуючись одно однимъ, голосомъ, присутностію, одно для другого забуваючи о всемъ окружающемъ, о батькахъ, о громадѣ. И хотѣ въ цѣлѣй розмовѣ анѣ однимъ словомъ не згадували о собѣ, о своихъ чувствахъ и надѣяхъ, але й скрѣзь найрѣвнодушнѣйшу ихъ бесѣду тремтѣло тепло молодыхъ, першою любовію огрѣтыхъ серць, проявляла ся таємничая сила, що притягала до себе тѣ двѣ молоді, здорові и гарні истоты, чисті и неопечовані и въ своѣй невинности навѣтъ не думаючи о перепонахъ, які мусѣла стрѣтити ихъ молода любовь.

И Тугаръ Вовкъ, що йшовъ передомъ въ важкѣй, понурѣй задумѣ та мѣркувавъ надъ тымъ, якъ бы ту завтра стати гѣдно и въ цѣлѣмъ блеску передъ тыми смердами и показати имъ свою повагу та вышѣсть, — и Тугаръ Вовкъ не запримѣтивъ нѣчого мѣжъ молодыми людьми; одно тѣлько гнѣвало єго, що той молодой парубокъ такій смѣлый и такъ поводитъ ся зъ нимъ и зъ єго донькою, мовъ зъ рѣвными собѣ. Але до поры, до часу ѣмъ здержувавъ своѣй гнѣвъ.

Минули вже село и зближали ся до того мѣся, де тухольска кѣтловина замыкала ся, пропускаючи тѣлько вузкою скалистою брамою потѣкъ въ долину. Сонце вже похилило ся гетъ зъ полудня и стояло надъ вершиною лѣса, купаючи свое косо промѣне въ журчачихъ филахъ потока. Ѣдъ скалъ, що затѣснявали выплывъ потока зъ тухольской долины, лежали вже довгі тѣни; въ самѣй тѣснинѣ було сумрачно, холодно и слизько. Доломъ розбивала ся вода потока о величезне, купами ту навалене камѣне, а въ горѣ высоко шумѣли величезні смереки и буки. Понадъ самымъ потокомъ, зъ обохъ бѣковъ, вели проковані въ скалахъ выгѣдні стежки — такожь дѣло Тухольцѣвъ. Якась дрожъ проняла Мирославу, коли входила въ тоту дивовижну „камѣнну брану“: чи то Ѣдъ пануючого ту холоду, чи Ѣдъ вохкости, чи Богъ знає Ѣдъ чого, — она взяла батька за руку и притисла ся до него.

— Яке страшне мѣсце! — сказала она, зупиняю-

чись въ самѣй тѣснинѣ и озираючись кругомъ та до горы. И справдѣ, мѣсце було незвычайне, дике. Протѣкъ бувъ вузкій, може на три сяжнѣ, не бѣльше, за-впирки, и такъ гладко прорѣзанный рвучою гѣрскою водою въ пѣсковѣй скалѣ, що незнающій бувъ бы мѣгъ присягнути, що се людскихъ рукъ робота. А передъ самымъ проходомъ стоявъ на сторчѣ величезный камѣнный стовпъ, у споду геть пѣдмытый водою и для того тоншій, а въ горѣ немовъ головатый, порослый папороттю та карловатыми берѣзками. Се бувъ широко звѣсный *Сторожъ*, котрый, бачилось, пильнувавъ входу въ тухольску долину и готовъ бувъ упасти на кожного, кто въ ворожѣй цѣли вдиравъ ся-бъ до сего тихого, щасливого закутка. Самъ Тугаръ Вовкъ почувъ якійсь холодъ за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! сказавъ онъ, — такъ нависла надъ самымъ проходомъ, що бачить ся, туй-туй упаде!

— Се святой камѣнь, боярине, — сказавъ поважно Максимъ, — ему що весны складають вѣнки зъ червонного огнику, — се нашъ Сторожъ тухольскій.

— Ехъ, все у васъ ваше, все у васъ святе, все у васъ тухольске, — ажъ слухати обридло! скрикнувъ Тугаръ Вовкъ. Немовъ то поза вашою Тухольщиною вже й свѣта нема!

— Для насъ и справдѣ нема свѣта, — ѳдказавъ Максимъ. Мы надъ все любимо свѣй кутикъ, — коли бы такъ каждый другій любивъ свѣй кутикъ, то певно все люде жилибъ на свѣтѣ спокѣйно и щасливо.

Максимъ въ своѣй невиннѣй щирости й не розумѣвъ, якъ чутко вколовъ онъ въ сердце боярина тыми словами. Онъ не зауважавъ такожь, якими злобными очима позирнувъ на него Тугаръ Вовкъ. Звертаючи ся до Мирославы, Максимъ зачавъ далѣ спокѣйнымъ, теплымъ голосомъ:

— А про той камѣнь, про нашего Сторожа, я вамъ роекажу, що чувъ ѳдъ батька. Давно то, дуже давно дѣялось, ще коли велиты жили въ нашихъ горахъ. То ту, де теперъ наша Тухля, стояло велике озеро; сеся

кѣтловина була ще зовсѣмъ замкнута и тѣлько черезъ верхъ текла вода. Озеро се було заклѣте; въ нѣмъ не було нѣчого живого, нѣ рыбки, нѣ хробачка; зъ него звѣрина, котра напилася, мусѣла згинути. а птиця, що хотѣла перелетѣти понадъ него, мусѣла впасти въ воду и утопити ся. Озеро було пѣдъ опѣкою Мораны, богинѣ смерти. Але разъ стало ся, що царь велитѣвъ посваривъ ся зъ Мораною и щобъ зрѣбити ѣй на перекѣрѣ, ударивъ своимъ чародѣйскимъ живущимъ молотомъ о скалу и розваливъ стѣну, такъ що вся вода зъ заклѣтого озера выплыла и стратила свою дивну силу. Цѣла околиця раптомъ ожила пѣсля того благодатного удару: дно озера стало ся плодючою долиною и зазеленѣло ся буйными травами та цвѣтами; въ потоцѣ завели ся рыбы, помѣжъ камѣнемъ всяка гадь, въ лѣсахъ звѣрина, въ воздухѣ птиця. За те розлютила ся Морана, бо она не любить нѣчого живого, и заклѣла царя велитѣвъ въ отсей камѣнь. Але долинѣ самѣй не могла нѣчого зрѣбити, бо не могла назадъ вернути мертвящои воды, що выплыла зъ озера; якъ бы була вернула назадъ всю воду до краплины и заткала отсей въ скалѣ выбитый прохѣдъ, то булабы зновъ царицею нашихъ гѣрѣ. А такъ, то хочъ царь велитѣвъ и не живѣ, то и Морана не має вже ту власти. Але царь велитѣвъ не зовсѣмъ погибѣ. Онѣ требає въ тѣмъ камени и пильнує сеи долины. Кажуть, що колись Морана ще разъ зѣбере свою силу, щобъ нею звоювати нашу Тухольщину, але отсей заклѣтый Сторожъ упаде тогдѣ на силу Мораны и роздавить єѣ собою.

Зъ дивнымъ чутѣмъ слухала Мирослава тои повѣсти; глубоко она щемѣла ѣй въ серци, — ѣй такъ бажало ся стати пѣдъ рукою того доброго и животворного царя велитѣвъ до бою зъ силою Мораны; кровь живѣйше заграла въ єи молодѣмъ серци. Якъ сильно, якъ горячо любила она въ тѣй хвили Максима!

А Тугаръ Вовкѣ, хочъ и слухавъ Максимовою повѣсти, але, бачилось, не дуже вѣривъ въ ню, тѣлько ще разъ обернувъ ся, позирнувъ на камѣнного тухольского Сторожа и зъ погордою усмѣхнувъ ся, немѣвъ подумавъ

собѣ: отъ дурнѣй смерды, въ якѣй дурниці покладають свою гордѣсть и свою надѣю!

Вже нашѣ пѣшоходы минули вузкій протѣкъ тухольскаго потока и выйшли на ясный свѣтъ. Передъ ихъ очима раптомъ розкинулася довга, крутыми горами обмежена долина Опору, котра генъ-генъ сходила ся зъ долиною Стрыя. Сонце вже клонило ся на захѣдъ и горячимъ пурпуромъ меркотѣло въ широкихъ филяхъ Опора. Тухольскій потѣкъ скаженими скоками и зъ лютымъ шумомъ гуркотѣвъ до долу, щѣбъ скупати ся въ Опорѣ. Ёго вода, прямо ѣдѣваючи въ собѣ заходову червонь, выглядала мовъ бурхаюча зъ величезной раны кровь. Докола шумѣли темнѣючі вже лѣсы.

Хвилю стояли нашѣ пѣшоходы, наповаючись тою безсмертною и живущою красою природы. Максимъ немовъ вагувавъ ся на якѣйсь думцѣ, котра засѣла въ его головѣ и насилу просила ся на волю. Далѣ онъ зѣбравъ ся зъ ѣдвагою и приблизивъ ся до Тугара Вовка, тремтячи и червонѣючись.

— Боярине-батьку, — сказавъ онъ незвычайно мягкимъ и несмѣлымъ голосомъ.

— Чого тобѣ треба?

— Позволь менѣ бути твоимъ найщирѣйшимъ слугою...

— Слугою? Щожь, се не трудне, — прійди зъ батькомъ и наймись, коли конче хочешъ на службу.

— Нѣ, боярине, не такъ ты зрозумѣвъ мене... Позволь менѣ бути твоимъ синомъ!

— Синомъ? Алежь у тебе є свѣй батько, и якъ чую, далеко лѣпшій и справедливѣйшій и мудрѣйшій ѣдъ мене, коли завтра буде мене судити!

Бояринъ гѣрко, ѣдовито всмѣхнувъ ся.

— Я хотѣвъ сказати, — поправивъ Максимъ, — хотѣвъ сказати ще не такъ. Боярине, ѣдай за мене доньку свою, котру я люблю дужше жита свого, дужше душѣ своєї!

Грѣмъ зъ ясного неба не бувѣбы такъ перелякавъ Тугара Вовка, якъ тѣ горячі, намѣтні слова молодого легиня. Онъ ѣдступивъ два кроки назадъ и прошибаю-

чимъ, зъ гнѣву и погорды змѣшанымъ поглядомъ мѣривъ бѣднаго Максима бѣдъ ногъ до головы. Лице его було недобре, ажъ сине, зубы ему зацѣпило, губы дрожали.

— Смерде! — скрикнувъ онъ наразъ, ажъ дооколичній горы залунали тымъ проклятымъ окликомъ, — що се за слова смѣешь ты говорити до мене! Повтори ще разъ, бо се не може бути, щобы я справдѣ чувъ те, що менѣ причуло ся.

Грѣзный крикъ боярина збудивъ и въ Максимѣ его звичайну смѣлость и рѣшучость. Онъ выпростувавъ ся передъ бояриномъ, мовъ молодой, пышный дубчакъ, и сказавъ лагѣднымъ, але певнымъ голосомъ:

— Нѣчого злого я не сказавъ тобѣ, боярине, — нѣчого такого, що бы приносило нечестъ тобѣ або твоѣй доньцѣ. Я просивъ тебе о руку твоєи доньки, котру я люблю, якъ би нѣкто въ свѣтѣ не буде любити. Не вжежъ мѣжъ твоимъ боярскимъ а моимъ мужицкимъ родомъ така велика пропасть, щобъ би любовь не могла перебути. Тай чимъ жежъ ты такъ дуже вышій бѣдъ мене?

— Мовчи, смерде! перебивъ его лютымъ крикомъ Тугаръ Вовкъ. Рука моя судорожно стискає рукоятъ меча, щобъ заткати нимъ твою глупу гортань. Одно тѣлько ратувъ тебе бѣдъ моєи мести — а се то, що ты нынѣ выратувавъ доньку мою зъ небезпеченьства. Инакше лягбы ты въ тѣй хвили трупомъ за такой слова. И ты, безумный, мѣгъ подумати, мѣгъ посмѣти, пѣдносити очи свои до неї, до моєи доньки?... Се за то, що я и она говоримо зъ тобою по людски, а не копаємо тебе, якъ собаку! И ты думаєвъ, що ратуючи бѣдъ пазорѣвъ медведя ты здобувъ еѣ для себе, якъ бранку? О, нѣ! Коли-бъ мало на таке прійти, то волѣлабъ она згинути въ кровавыхъ обнятахъ дикого звѣря, анѣжъ малабы тобѣ дѣстати ся!

— Нѣ, боярине, — не такъ кажи! Волѣвбы я згинуту въ лапахъ медведя, анѣжъ бы мавъ оденъ би волосѣкъ бути ушкоджений.

Мирослава бѣдвернула ся при тыхъ словахъ, щобъ

скрыти одъ батька и одъ Максима довго здержувані слёзы, що теперъ брызнули зъ еи очей. Але Тугаръ Вовкъ не зважавъ на ню и говоривъ дальше.

— И ты, подлый хамовъ роде, смѣешь рѣвнати ся зо мною? зо мною, котрый вѣкъ звѣкувавъ мѣжь князями, котрый удостоивъ ся княжой похвалы и надгороды за рицарскій дѣла, которого донька може выбирати собѣ жениха мѣжь найпершими и найславнѣйшими молодцами въ краю? И я мавбы дати еѣ тобѣ, смердови, до твоего тухольского гнѣзда, де бы она зѣвляла, засохла и пропала въ нуждѣ? Нѣ, нѣ, иди геть, бѣдный хлопче, ты не сповна ровуму, ты сказавъ свои слова въ нападѣ божевѣльства!

Максимъ бачивъ теперъ, що его надѣѣ розбиты, що бояринъ надто высоко цѣлитъ, надто гордо глядитъ на него. Хочъ и якъ тяжко приходилось ему, але нѣчого було дѣлати.

— Боярине, боярине, — сказавъ онъ сумнымъ, теплымъ голосомъ, — за надто ты высоко поднявъ ся на крылахъ гордости, — але уважай! Доля тыхъ звичайно найвыше подноситъ, котрыхъ думаеъ найниже вопхнути. Не горди бѣдными, не горди низкими, не горди робучими, боярине, — бо кто ще знае, до котрой кто керницѣ приѣде воду пити!

— Ты ще смѣешь менѣ науки давати, гаде? — скрикнувъ разлюченый Тугаръ Вовкъ, и очи его заблещали безумнымъ гнѣвомъ. — Прочь менѣ зъ очей, а то, Богомъ кленусь, не буду нѣ на що зважавъ, а просажу тя отсимъ ножемъ, якъ просадивъ нынѣ рано медведя!

— Не гнѣвай ся, боярине, за слова дурного хлопца, — одказавъ все спокойный Максимъ. Прощай! Прощай и ты, моя зоре, що блиснула менѣ такъ пречудно на одну днину, а теперъ мусишь на вѣки для мене померкнути! Прощай и будь щаслива!

— Нѣ, годѣ мовчати, — сказала наразъ Мирослава, рѣшучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугаръ Вовкъ, мовъ остовпѣлый, глядѣвъ на свою доньку и вже ажъ теперъ не знавъ, що ему робити.

— Доню, а се що ты кажешъ? — скрикнувъ онъ.

— Те, що чуєшь, таточку. Оддай мене за Максима! Я поѣду за него.

— Дурна дѣвчино, сего не може бути!

— Стрѣбуй, а побачишь, що може.

— Ты въ горячцѣ говоришь, доню, — ты перелякала ся дикого звѣря, ты недужа!...

— Нѣ, таточку, я здорова, и кажу тобѣ ще разъ, и кленусь передъ оттымъ яснымъ сонцемъ, що саме своими золотыми устами дотыкає ся землѣ, що сей молодець мусить бути моимъ! Сонце, будь свѣдкомъ!

И затымъ она взяла за руку Максима и горячо прилипла устами до его устъ. Тугаръ Вовкъ не мѡгъ стямити ся, не мѡгъ здобути ся и на оденъ рухъ, и на одно слово.

— А теперъ, молодче, йди домѡвъ и не лякай ся нѣчого. Мирослава присягла, що буде твоею, и Мирослава зумѣе додержати присяги. А мы, таточку, спѣшѣмо до дому! Онде въ долинь наша хата, — а отъ и нашй гостѣ надходятъ.

И сказавши се, дивна дѣвчина взяла нетямного зъ диву батька за руку и пошла зъ нимъ долѣ горою. А Максимъ довго ще стоявъ на мѣсци, очарованный, щасливый. Въ кѡнци прочунавъ ся, и упавши лицемъ на землю, помоливъ ся заходячому сонцю, такъ якъ молили ся его дѣды и прадѣды, якъ моливъ ся тайкомъ и его батько. Одаткъ вставъ и тихою ходою пошовъ до дому.

III.

За селомъ Тухлею, туйже близъ водопаду, стояла насередъ поля величезна липа. Нѣкто не зати́мивъ, коли єѣ засаджено и коли она розросла ся така здорова та конариста. Позаякъ Тухля була осада не дуже давна и деревина, яка росла на тухольскѡй долинь, була геть-геть молодша ѡдъ тои липы, то й не диво, що тухольскѡй на-

родъ уважавъ еѣ найдавніѣйшимъ свѣдкомъ давнины и окружавъ великимъ почитанемъ. Тухольцѣ вѣрили, що тота липа — даръ походячій прямо ѡдъ ихъ споконвѣчнаго добродѣя, царя велитѡвъ, котрый засадивъ еѣ власноручно на тухольскѡй долинь на знакъ своей побѣды надъ Мораною. Зъ пѡдъ корѣня липы била нора погожои воды, котра ѡдтакъ, тихо журчащи по дрѡбныхъ камѣнцяхъ, вплывала до потока. Се було мѣсце копныхъ зборѡвъ тухольскихъ, мѣсце сѣльского вѣча, котре въ старовину становило всю и єдину власть въ рускихъ громадахъ.

Довкола липы бувъ широкій, рѡвный майданъ. Рядами стояли на нѣмъ до сѡдъ сонця гладкї камѣннї брылы, назначенї на стѡльцѣ, де сѣдали старцѣ громадскї, батьки родинѣ. Кѡлько було такихъ батькѡвъ тѡлько и камѣнныхъ стѡльцѣвъ. Поза ними було мѣсце вѡльне. Пѡдъ липою, надъ самымъ жереломъ, стоявъ чотырогранный камѣнь зъ проверченою въ серединѣ дѣрою; тутъ на часъ рады выставляло ся копне знамено. А обѡчъ зрѡблене було друге пѡдвышене для бесѣдника, т. є. для того, кто въ якѡй небудь справѣ говоривъ; ѡнъ выступавъ изъ своего мѣсця и входивъ на се пѡдвышене, щобъ весь народъ мѡгъ єго чути.

На другїй день пѡсля боярскихъ ловѡвъ густо тухольского народа роило ся по копнѡмъ майданѣ. Гамѡръ ишовъ по долинь. Старцѣ громадскї йшли повагомъ изъ села оденъ за однимъ и засѣдали на своихъ мѣсцяхъ. Шумно збирала ся молодѣжь и ставала поза ними широкимъ пѡвѡкругомъ. И жѣнки сходили ся, хочъ не такъ численно: ѡдъ рады громадской жаденъ дорослый громадянинъ, чи мужъ чи жѣнка, не бувъ выключеный. И хочъ рѣшающїй голосъ мали тѡлько старцѣ-батьки, але при нарадѣ вѡльно було и молодѣжи и жѣноцтву подавати свѡй голосъ пѡдъ розвагу старцямъ.

Сонце пѡднялось уже высоко на небѣ, коли зъ села, послѣднї за всѣми, надѡйшли закличники, несучи передъ собою тухольске копне знамено. Появлене ихъ вызвало загальный шепѡтъ мѣжь громадою, а коли они наблизили ся, все утихло. Закличники, тричи покло-

нившись громадѣ, вышли подъ липу и познимали шапки зъ головъ. Вся громада зробила то само.

— Чесна громадо, — одозвали ся закличники, — чи воля ваша нынѣ раду держати?

— Такъ, такъ! загула громада.

— То нехай же Богъ помагає! сказали они и поднявши высоко въ гору копне знамено, встромили его въ дѣрку, продовбану въ камени. Се бувъ знакъ, що рада зачата.

Затымъ вставъ изъ своего мѣсяца найстаршій въ зборѣ, Захаръ Беркутъ, и повольнымъ, але твердымъ крокомъ выступивъ подъ липу и дотуливши ся ей рукою, наблизивъ ся до пływучои зъ ей корѣня норы и припавши на колѣна, помазавъ собѣ нею очи и уста. Се була звычайна, стародавна церемонія, котра знаменувала очищенє устъ и проясненє ока, потрѣбне при такѣмъ важномъ дѣлѣ, якъ рада народна. За симъ сѣвъ на подвышенє мѣсце, звернений лицемъ до народа, т. е. до схѣдной стороны неба.

Захаръ Беркутъ, се бувъ сивый якъ голубъ, звышъ 90-лѣтний старецъ, найстаршій вѣкомъ въ цѣлой тухольской громадѣ. Батько осьми сынѣвъ, изъ котрыхъ три сидѣли вже разомъ зъ нимъ мѣжь старцями, а наймолодшій Максимъ, мовъ крѣпкій дубъ мѣжь осичиною, вызначавъ ся мѣжь вѣмъ тухольскимъ парубоцтвомъ. Высокій ростомъ, поважный поставою, строгій лицемъ, богатый досвѣдомъ житя и знанємъ людей та обставинъ, Захаръ Беркутъ бувъ правдивымъ образомъ тыхъ давныхъ патріархѣвъ-батькѣвъ и проводникѣвъ цѣлого народа, про котрыхъ говорятъ намъ тысячолѣтні пѣсни. Помимо глубокои старости Захаръ Беркутъ бувъ ще сильный и кремѣзный. Правда, онъ не робивъ уже коло поля, не гонивъ овецъ въ полонину анъ не ловивъ звѣря въ лѣсовыхъ нетрахъ, — але проте працювати онъ не перестававъ. Садъ, пасѣки и лѣвки, — се була его робота. Скоро лишень весна завитає въ тухольскі горы, Захаръ Беркутъ уже въ своѣмъ саду, копле, чистить, подрѣзує, щепить и пересажує. Дивували ся громадяне его знаню въ садѣвництвѣ, тымъ бѣльше дивували ся,

що ђнѣ не кривѣ ся зѣ тымѣ знанемѣ, але радо навчавѣ кожного, показувавѣ и заохочувавѣ. Пасѣка его була вѣ лѣсѣ, и каждой погѣдной днины Захарѣ Беркутѣ ходивѣ вѣ свою пасѣку, хочѣ дорога була утяжлива и досытѣ далека. А вже найбѣльшимѣ добродѣемѣ уважали Тухольцѣ Захара Беркута за его лѣки. Коли було настане часѣ, мѣжѣ Зелеными святами а святомѣ Купайла, Захарѣ Беркутѣ зѣ своимѣ наймолодшимѣ сыномѣ Максимомѣ иде на кѣлька день, а неразѣ и на цѣлый тыждень вѣ горы за зѣлемѣ и лѣками. Правда, чистѣ и простѣ звичаѣ тодѣшного народа, свѣжѣй тухольскѣй воздухѣ, обширнѣ и здоровѣ хаты и ненастанна, хочѣ и надсильна праця, все те вкупѣ хоронило людей ѡдѣ частыхѣ и заразливыхѣ слабостей. За то частѣйше лѣчали ся калѣцтва, раны, на котрѣ певно нѣякѣй знахорѣ не умѣвѣ такѣ скоро и такѣ гарно зарадити, якѣ Захарѣ Беркутѣ.

Але не вѣ тѣмѣ всѣмѣ покладавѣ Захарѣ Беркутѣ головну вагу свого старечого житя. „Чоловѣкѣ тѣлько такѣ довго вартѣ жити, — говоривѣ ђнѣ частенько, — якѣ довго може помагати другимѣ. Коли ђнѣ стаѣ для другихѣ тягаромѣ, а хѣсна не приносить имѣ нѣякого, тодѣ ђнѣ уже не чоловѣкѣ а завада, тодѣ ђнѣ уже й жити не вартѣ. Хорони мене Боже, щѣбѣ я коли небудѣ мавѣ стати ся тягаромѣ для другихѣ и ѣсти ласкавый, хочѣ и якѣ заслуженый хлѣбѣ!“ Тѣ слова, то була провѣдна золота нитка вѣ житю Захара Беркута. Все, що ђнѣ робивѣ, що говоривѣ, що думавѣ, те робивѣ, говоривѣ и думавѣ ђнѣ зѣ поглядомѣ на добро и хосенѣ другихѣ, громады. Громада, то бувѣ его свѣтѣ, то була цѣль его житя. Видячи, що медведѣ и другѣ дикѣ звѣрѣ часто калѣчатѣ худѣбу и людей вѣ горахѣ, ђнѣ, ще молодой чоловѣкѣ, задумавѣ научити ся лѣчити раны, и покинувши батькѣвскѣй дѣмѣ, выбравѣ ся вѣ далеку незнакому дорогу до одного славного ворожбита, котрый, чутка була, умѣвѣ замовляти стрѣлы й кровь. Але примѣва того лѣкаря показала ся пустою. Захарѣ Беркутѣ, прѣйшовши до него, обѣцявѣ ему десять куницѣ платы, щѣбѣ научивѣ его своѣи примѣвы. Во-

рожбитъ приставъ. Але Захарови не досыть було научити ся на слѣпо, онъ хотѣвъ попереду переконати ся, чи лѣкъ ворожбитовъ добрый. Онъ вынявъ свой нѣжъ и задавъ собѣ нимъ глубокоу рану въ удо.

— На, замовъ! — сказавъ онъ до зачудуваного лѣкаря.

Примова не удаля.

— Е, сказавъ лѣкарь, се для того не удае ся, що ты самовольно завдавъ собѣ рану. Такои раны замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепсека твоя примова, и менѣ єи не потрібно. Я потребую такои примовы, котра не пыталабъ, чи рана самовольна, чи нѣ, а залѣчила-бъ всяку.

И затымъ Захаръ Беркутъ покинувъ ворожбита и пошовъ дальше, розпытувати лѣпшихъ лѣкарѣвъ. Довго блукавъ ся онъ по горахъ и долахъ, ажъ поки по роцѣ блуканя не зайшовъ до Скитскихъ*) монаховъ. Мѣжь ними бувъ оденъ, столѣтний старецъ, що довгі часы пробувавъ на Атоньскій горѣ и читавъ тамъ богато старыхъ грецкихъ книгъ. Той монахъ умѣвъ чудно лѣчити раны и бравъ ся научити свой штудѣ кожного, кто проживе зъ нимъ рѣкъ въ доброй злагоди и покажесь ему чоловѣкомъ щирого сердца и чистои души. Богато вже учениковъ приходило до старого, вѣчно задуманого и вѣчно сумуючого монаха, але нѣ одного онъ не вподобавъ, нѣ оденъ не проживъ зъ нимъ условленого року и не вынѣсь его тайниковъ лѣкарекихъ. Про сего то лѣкаря прочувъ Захаръ Беркутъ и рѣшивъ ся ѡбути его пробу. Прийшовши до Скитского монастыря, просивъ, щобъ заведено его до старця Акинтія, и отверто росказавъ ему про цѣль своего приходу. Сивобородый, понурый дѣдъ Акинтій принявъ его безъ супереки — ■ Захаръ выбувъ рѣкъ. Онъ вернувъ ся зъ Скита новымъ чоловѣкомъ; его любовь до громады стала ще го-

*) Пишучи про Скитскій монастырь опираюсь ту не на историчнѣ факты, а на переказъ народнѣмъ, що ѡдноситъ монастырь той до первопочатковъ християнства въ нашій землі.

рячѣйша и сильнѣйша, его слова плыли хрустальною, чистою филою, були спокійні, розумні и тверді якъ сталь, а противъ всякої неправды острі якъ бритва. Въ своѣй дволѣтній вандрôвцѣ Захаръ Беркутъ пôзнавъ свѣтъ, бувавъ и въ Галичи и въ Кіевѣ, бачивъ князѣвъ и ихъ дѣла, пôзнавъ воякôвъ и купцѣвъ, а его простый, але могучій розумъ складавъ усе бачене и чуте, зерно до зерна, въ скарôницу памяти, яко матеріялы для мысли. Онъ вернувъ ся зъ вандрôвки не тôлько лѣкаремъ, але и громадяниномъ. Бачучи по долахъ, якъ князѣ и ихъ бояре силують ся ослабити и розôрвати громадскій вольній порядки по селахъ, щобы опôсля розъєднанихъ и розрôжненихъ людей тымъ лекше повернути въ невольникôвъ и слугъ, Захаръ Беркутъ переконавъ ся, що для его братôвъ-селянъ нема иншого ратунку и иншої надѣѣ, якъ тôлько добре уладжене и розумне ведене та розвиване громадскихъ порядкôвъ, громадскої спôльности та дружности. А зъ другого боку ôдъ старця Акинтія и ôдъ другихъ бувалыхъ людей онъ чимало наслухавъ ся про громадскій порядки въ пôвнôчній Руси, въ Новгородѣ, Псковѣ, про добробутокъ и розцвѣтъ тамошнихъ людей, и все те запалювало его горячу душу до бажаня — ôддати цѣле своє житє на поправу и скрѣплене добрыхъ громадскихъ порядкôвъ въ своѣй рôднôй Ту-хольщинѣ.

Сѣмдесять лѣтъ минуло ôдъ того часу. Мовъ стародавній дубъ-великанъ стоявъ Захаръ Беркутъ середъ молодого поколѣня и мôгъ теперъ бачити плоды своєї довголѣтної дѣяльности. И певно, що не безъ радости мôгъ онъ глядѣти на нихъ. Мовъ одна душа стояла ту-хольска громада дружно въ праці и вживаню, въ радости и въ горю. Громада була для себе и судією и указчикомъ у всѣму. Громадске поле, громадскій лѣсы не потребували сторожа — громада сама, вся и завсѣгды, бачно берегла своє добро. Бѣднихъ не було въ громадѣ; земля выстачала прожитку для всѣхъ, а громадскій шпѣхлѣрѣ та стодолы стояли завсѣгды отворомъ для потребующихъ. Князѣ и ихъ бояре зависливимъ окомъ глядѣли на те житє, въ котрôмъ для нихъ не було мѣ-

ся, въ котрѣмъ ихъ не потребовано. Разъ въ рѣкъ зѣздивъ въ Тухольщину князѣвскій збѣрщикъ податкѣвъ, и громада старалась якъ найбѣорше позбути ся немилото урядового гостя: черезъ день або два онъ выѣздивъ обладованый всякимъ добромъ — бо податки въ великѣй мѣрѣ платили Тухольцѣ натурою. Але въ Тухольщинѣ збѣрщикъ податкѣвъ князѣвскихъ не бувъ такимъ самовладнымъ паномъ, якъ по иншихъ селахъ. Тухольцѣ добре уважали, що належить ся збѣрщикѣви а що князевѣ, и не попускали ему зробити надъ ними нѣякого надъужитя.

Але не тѣлько въ самѣй Тухольщинѣ видный и спасенный бувъ впливъ Захара Беркута; его знали люде на кѣльканайцять миль довкола, по рускѣй и угорскѣй сторонѣ. Тай то знали его не лишъ яко чудовного лѣкаря, що лѣчить раны и всякѣ болѣзни, але й не менше якъ чудовного бесѣдника та порадника, котрый „якъ заговорить, то немовъ Богъ тобѣ въ сердце вступає“, а якъ порадить чи то одному чоловѣкови, чи й цѣлѣй громадѣ, то хочъ цѣлый майданъ старцѣвъ набеги, а и тѣ вкупѣ певно лѣпшой рады не придумають. Одъ давна Захаръ Беркутъ прѣйшовъ бувъ до того твердого переконання, що якъ чоловѣкъ самъ оденъ середъ громады слабый и безрадный, такъ и одна громада слаба, и що тѣлько спѣльне порозумѣне и спѣльне дѣлане многихъ суспѣдныхъ громадъ може надати имъ силу и може въ кождѣй громадѣ поокремо змѣцнити свободный порядки громадскѣй. Тожъ нѣколи, працуючи всѣлякими способами для своєї Тухольщины, Захаръ не забувавъ и про суспѣднѣй громады. Онъ за молодшихъ часѣвъ часто ходивъ по громадахъ, бувавъ на ихъ копныхъ зборахъ, старавъ ся пѣзнати добре ихъ потреби и людей, и всюды рады и намовы его змагали до одного: до скрѣпленя дружныхъ, товарискихъ и братерскихъ звязкѣвъ мѣжь людьми въ громадахъ и мѣжь громадами въ суспѣдствѣ. А звязки тѣ були тодѣ ще досить живѣй и сильнѣй; щерозвѣдаючи князѣвщина та боярщина не здужала була ихъ до рѣшты порозривати, — тому и не диво, що подѣ проводомъ такъ всѣми любленого, такъ досвѣдченого и

громадскому дѣлу ѡданого чоловѣка, якъ Захаръ Беркутъ, тѣ звязки живо ѡдновили ся и окрѣпли. Особливо звязокъ зъ громадами рускими, живучими по угорскѡмъ боцѣ, бувъ дуже важнымъ дѣломъ для Тухольщины, ба й для цѣлои стрыйской верховины, богатои въ вовну и кожухи та за те досыть убогои въ хлѣбъ, которого мали подостаткомъ загѡрнѣи люде. Отжежь то одно зъ головныхъ старанъ Захара було — провести зъ своеи Тухольщины просту и безпечну дорогу на угорскій бѡкъ. Довгѣи лѣта ѡнъ носивъ ся зъ тою гадкою, переходивъ въ довжь и въ ширь тухольскѣи полонины, розмѣрковуючи, куды бы найлѣпше, найбезпечнѣйше и зъ наименшимъ коштомъ можна провести дорогу, а заразомъ старавъ ся звѡльна и ненастанно наклонювати верховинскѣи громады по однѡмъ и другѡмъ боцѣ Бескиду до того дѣла. При кождѡй нагодѣ, на кождѡй громадскѡй радѣ ѡнъ не переминувъ показувати на корысти и потребу такои дороги, поки въ кѡнци не добивъ ся свого. Бѡльше якъ десять громадъ зъ близшой и дальшой окружности при-
 слали до Тухлѣ своихъ выборныхъ на раду громадску, на котрѡй обговорюватись мало побудоване новои дороги. Се бувъ радѡсный день для Захара. інъ не тѡлько принявъ ся радо самъ повиытычувати, куды має йти дорога, а такожъ черезъ цѣлый часъ, поки буде она будувати ся, надзырати за роботою, але крѡмъ того выправивъ чотырехъ своихъ сынѡвъ до работы, а пятый его сынъ, коваль, мавъ изъ своєю перевѡзною кузнею все бути на мѣсци работы для направи потрѣбныхъ орудѣй. Кожда громада высылала по кѡльканайцять робѡтникѡвъ, заосмотреныхъ въ свѡй хлѣбъ и свою страву, — и пѡдъ проводомъ невтомимого Захара дорога була збудована въ однѡмъ роцѣ. Корысти ви ѡдъ разу для всѣхъ стали очевиднѣи. Звязокъ зъ богатыми ще тодѣ угро-рускими громадами ожививъ всю верховину: почала ся жива и обопѡльно хосенна обмѣна здобуткѡвъ працѣ: туды йшли кожухи, сыръ овечѣй, та й цѣлѣи отары на зарѣзъ, а ѡдтамъ пшениця, жито та полотна. Але не тѡлько для такого обмѣнного торгу була выгѡдною тухольска дорога: она була такожъ проводомъ для всѣлякихъ вѣстей

про житє громадъ по однѣмъ и по другѣмъ боцѣ Бескиду, була живою ниткою, котра вязала до купы дѣтей одного народа, розбитыхъ мѣжъ двома державами.

Правда, тухольска дорога була не перша така нитка. Давнѣйша и колись далеко славнѣйша була скѣльска дорога. Але галицко-рускимъ князямъ она зъ многихъ причинъ не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живий звязокъ мѣжъ громадами по сѣмъ и по тѣмъ боцѣ Бескида и черезъ те скрѣплювала у однихъ и у другихъ вольнй громадскй порядки, якъ радше для того, що туды частенько мадярскй королѣ и дуки впадали зъ войсками до Червоной Руси. Отъ тому то галицкй та перемьскй князѣ старались коли не зовсѣмъ замкнути, то бодай укрѣпити тоту входову браму въ свои границѣ, а звѣсно, що таке „укрѣплене“, зроблене по державному и для державныхъ цѣлей, мусѣло выйти на шкоду громадъ и громадскои самоуправи. Князѣ понасаджували здовжъ скѣльскои дороги своихъ боярѣ, понадаровували имъ изъ громадскихъ земель обширнй грунты и посѣдища и вложили на нихъ обовязокъ — пильнувати скѣльскои брамы, въ разѣ военного нападу спиняти непріятеля военными дружинами, набраними зъ окolicныхъ громадъ, а такожъ засѣнками, т. є. деревяными та камѣнными запорами, котрыми въ тѣсныхъ мѣсяхъ завалювано дорогу, чинячи єѣ при якѣй-такѣй оборонѣ зовсѣмъ непрохѣдною для ворожихъ воякѣвъ. Розумѣе ся, що тѣ обовязки цѣлымъ своимъ тягаромъ спадали на селянъ, на громады. Они не тѣлько тратили часть своихъ споконвѣчныхъ земель, на котрыхъ розсѣдали ся бояре, але мусѣли крѣмъ того ставити варты, давати дружинникѣвъ боярамъ, робити засѣнки, ба, на случай военного часу пѣдданй були зовсѣмъ боярскимъ розказамъ и боярскому судови. Очевидна рѣчь, що бояринъ обдарованый такими широкими правами, стававъ ся силою въ селѣ и зовсѣмъ природно стремѣвъ до побѣльшеня и укрѣпленя своихъ силы. Щобы збогатѣти, бояре закладали на шляху свои власнй засѣнки-рогачки и побирали зъ нихъ и въ спокѣйныхъ часахъ оплату ѣдъ всякого проѣздячого, що мусѣло спинити живий

рухъ по скôльскôй дорозѣ, ослабити живій звязки мѣжъ громадами. А рôвночасно зъ ослабленемъ тыхъ звязкôвъ мусѣвъ ити и упадокъ вѣчевыхъ, вольныхъ порядкôвъ въ самыхъ громадахъ. Власть боярска не могла и не хотѣла обôчь себе терпѣти другою, громадскою властью; мѣжъ боярами а громадами мусѣло прійти до довгои и тяжкой боротьбы, котра въ кôнцѣ выйшла на некорысть громадъ. Правда, въ тôмъ часѣ, коли йде наше оповѣданє, боротьба тота ще далеко не була скôнчена, а декуды, въ самотныхъ гôрскихъ селахъ ще й зовсѣмъ не почала ся, — и се були, можъ сказати напевно, найщасливѣйшій закутки тодѣшной Руси. До такихъ щасливыхъ закутокôвъ належала и Тухольщина, а дорога, проведена черезъ Бескидъ на Угры, остаточно убезпечила єи добробутокъ. Тухольска дорога не була ще въ рукахъ боярскихъ, була вôльна для каждого, хочъ громадяне прилягаючи до неї селищъ, якъ червоно-русского такъ и угорского боку, пильно стерегли єи ôдъ всякого ворожого нападу и давали собѣ взаимно знати о всякôмъ грозячôмъ небезпеченьствѣ, котре въ такій спосôбъ ôдбивало ся завчасу и тихо, сполучеными силами всѣхъ заинтересованыхъ тымъ дѣломъ громадъ. Не диво затымъ, що лежачи при тôй дорозѣ, на серединѣ мѣжъ Угорщиною а Пôдгôремъ, Тухольщина змагала ся не тôлько добрымъ побутомъ, але и свобôднымъ громадскимъ ладомъ. Своимъ примѣромъ она освѣжувала и пôддержувала всю дооколичну верховину, а особливо тѣ села, въ котрыхъ уже були княжій бояре, т. є. въ котрыхъ почалась уже руйнуюча боротьба мѣжъ давнымъ громадствомъ а новымъ панетвомъ. Горяче слово и велика повага Захара Беркута причинювали ся немало до того, що поки що бôльша часть громадъ держала ся добре въ тôй боротьбѣ, що бояре не могли такъ швидко росширювати своєи власти, якъ имъ сего бажало ся, и мусѣли жити въ добрôй злагодѣ зъ громадами, пôдлягаючи въ часахъ супокою ихъ копнымъ судамъ и засѣдаючи въ нихъ поручъ зъ другими старцями, якъ рôвнѣи зъ рôвными. Але такій станъ бувъ боярамъ дуже немилий, они ждали военного часу, якъ не знати якого празнику,

бо тодѣ усмѣхалась имъ надѣя — разомъ захопити всю власть въ свои руки, а при тѣй способности розбити до крыхты ненависнѣй порядки громадскѣй, такъ щобы разъ захоплена власть уже й не потребувала выходить зъ ихъ рукъ. Але часу военного не було. Володѣющій въ Червонѣй Руси князь Данило Романовичъ, хочъ и якъ бувъ ласкавый для боярь — не то що его батько — але допомогти имъ богато не мѡгъ, занятый то стараннями о королѣвску корону, то спорами князѣвъ, що дерлись за великокняжѣй кѣвскѣй престолъ, то въ кѡнци забезпечуванемъ свого краю противъ новому, доси нечуваному ворогови, Монголамъ, котрѣ передъ десятима роками, мовъ страшна громава хмара, появились були на схѡднихъ границяхъ Руси, въ наддонскихъ степахъ, и побили зѡбранныхъ рускихъ князѣвъ въ страшнѣй и дуже кровавѣй битвѣ надъ рѣкою Калкою. Але зъ надъ Калки, нагло, немовъ наполошенѣй хоробрѣстю Русичѡвъ, они вернули ся назадъ, и ось уже десятый рѡкъ наставъ, а о нихъ не были нѣчого чути. Тѡлько глуха тревога ходила по народѣ, мовъ горяча вѣтрова филя ходить по дозрѣваючѡмъ житѣ, и нѣкто не знавъ, чи филя уляже ся, чи може нажене зъ собою грѡзну, градову тучу. А найменше знали се и надѣяли ся сего князѣ та бояре. Они спокѡйно по погромѣ надъ Калкою приняли ся за свою давну роботу — споры за наслѣде престолѡвъ и пѡдкопуванѣ свободныхъ та самоуправныхъ громадскихъ порядкѡвъ. Нерозумнѣй! Они пѡдрывали дуба, котрый ихъ кормивъ! Колибъ були свою власть и свою силу повернули на скрѣплюванѣ, а не на пѡдкопуванѣ тыхъ порядкѡвъ по громадахъ и живыхъ звязкѡвъ мѣжъ громадами, то Русь наша певно не булабъ упала пѡдъ стрѣлами та топорами Монголѡвъ, але булабъ остояла ся проти нихъ, якъ глубоко вкорѣненный дубъ-великанъ остоюе ся проти осѣнной бурѣ!

Щаслива була наша Тухольщина, бо доси якось обминали єѣ неситѣй очи князѣвъ и боярь. Чи то для того, що лежала она такъ ѡддалѣнкъ ѡдъ свѣта, мѣжъ горами та скалами, чи може для того, що надто великого богатства въ нѣй не було, — досить того, що бояре

якось не мали охоты пробирати ся въ той закутокъ. Але и се щастє не було вѣчне. Разомъ одной гарной днини зѣхавъ въ тухольскій горы бояринъ, Тугаръ Вовкъ, и не кажучи нѣкому й слова, почавъ на горбѣ надъ Опо-ромъ, оддалѣкъ одъ Тухлѣ, але на тухольскѣмъ грунті, будувати собѣ дѣмъ. Тухольцѣ зъ зачудованя зъ разу мовчали и не спиняли нового гостя, далѣ почали допы-тувати ся его, кто ѡнъ, ѡдки и зачимъ приходитъ сюда? — Я бояринъ князя Данила — гордо ѡдповѣдавъ имъ Тугаръ Вовкъ, — за мои заслуги князь надгородивъ мене землями и лѣсами въ Тухольщинѣ. — Алежъ се землѣ и лѣсы громадскі! — ѡдповѣдали ему Тухольцѣ. — Се мене нѣчого не обходить, — ѡдказувавъ бояринъ, — идѣть и у князя допоминайте ся. Я маю его грамоту и бѣльшъ нѣ о чѣмъ знати не хочу! — Тухольцѣ ки-вали головами на такі боярскі слова и не казали нѣ-чого. А бояринъ мѣжъ тымъ починавъ собѣ все зъ горда, все похвалявъ ся княжою ласкою та княжою волею, хочъ впрочѣмъ на разѣ й не стѣснявъ нѣ въ чѣмъ Тухоль-цѣвъ и не мѣшавъ ся въ ихъ громадскі дѣла. Тухольцѣ, а особливо молодші, зъ разу чи то зъ цѣкавости, чи зъ звичайной гостинности, частенько сходили ся зъ бо-яриномъ и робили ему деякі прислуги, — ажъ наразъ, мовъ сокирою втявъ, перестали ходити и очевидно во-вѣмъ уникали его. Се зъ разу здивувало, а далѣ и роз-лютило боярина и ѡнъ почавъ теперъ чинити Тухоль-цямъ всякі пакости. Дѣмъ его стоявъ якъ разъ надъ тухольскою дорогою, и ѡнъ, идучи за примѣромъ дру-гихъ боярѣ, поставивъ на дорозѣ величезну рогачку и жадавъ одъ проѣздячихъ для себе мыта. Тѣлькожъ Ту-хольцѣ були тугій народъ. Они почули одъ разу, що ту починає ся рѣшуча боротьба, и постановили за радою Захара Беркута стояти твердо и неѡдступно при своихъ правахъ до крайної крайности. Заразъ въ тыждень по выставленю рогачки выслала тухольска рада громадска своихъ ѡдпоручникѣвъ до Тугара Вовка. ідпоручники поставили передъ нимъ питанє:

— Що ты робишь, боярине? За що спираєшь до-рогу?

— Такъ менѣ хоче ся! — ѳдказавъ гордо бояринъ. Коли вамъ кривда, то йдѣтъ жалѣйтесь на мене до князя.

— Алежъ се дорога не княжа, а громадска.

— То мене нѣчого не обходить!

Зъ тымъ ѳдпоручники ѳддалили ся, але заразъ же по ихъ ѳдходѣ прійшла зъ Тухлѣ цѣла юрба сѣльскои молодѣжи зъ сокирами и тихесенько порубала рогачку на дрѳбнѣй куснѣ, наклала зъ неи огонь и спалила недалеко ѳдъ боярекого двора. Бояринъ лютивъ ся въ своѣмъ дворѣ, клявъ поганыхъ смердѳвъ, але супротивляти ся имъ не мавъ смѣлости, и на разѣ не робивъ уже другои рогачки. Першѣй нападъ на громадскѣй права бувъ ѳдбитый, але Тухольцѣ не радували ся завчасно, — они добре знали, що се тѳлько першѣй нападъ и що за нимъ треба надѣяти ся другихъ. И справдѣ такъ оно стало ся. Одного дня приѳѣгли до Тухлѣ ѳвчарѣ, голосоючи сумну вѣсть, що боярскѣй слуги згоняють ихъ изъ найкрасшой громадскои полонины. Не вспѣли ще ѳвчарѣ до ладу росказати свого, коли въ тѳмъ приѳѣгли лѣсничѣ громадскѣй, кажучи, що бояринъ ѳдмѣрюе и запальковуе для себе величезный кусень найкрасшого громадского лѣса. Зновъ громадека рада выслала ѳдпоручникѳвъ до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдишь громаду?

— Я беру тѳлько те, що менѣ мѳй князь дарувавъ.

— Алежъ се не княжѣй, а громадскѣй землѣ, — князь не мѳгъ дарувати того, що до него не належить.

— Ну, то йдѣтъ на князя жалѣйте ся, — ѳдказавъ имъ бояринъ и ѳдвернувъ ся ѳдъ нихъ.

ѳдъ тои поры почала ся правдива вѳйна мѣжъ бояриномъ а Тухольцями. То разъ Тухольцѣ зженуть боярскѣй стада зъ своихъ полонинъ, то боярскѣй слуги зженуть отары тухольскѣй. Лѣса, загарѳаного бояриномъ, стерегли и громадскѣй и боярскѣй лѣсничѣ, мѣжъ котрыми неразъ приходило до сварки и бѳйки. Се лютило боярина чимъ разъ дужше, и ѳнъ въ кѳнци казавъ убивати тухольску худѳбу, придыбану на загарѳаныхъ полонинахъ, а одного громадского лѣсничого, придыбаного въ загарѳанѳмъ лѣсѣ, велѣвъ привязати до дерева и сѣчи

терновыми рѣзками мало що не на смерть. Сего було вже за много тухольскѣй громадѣ. Многѣ голоса обѣ-звали ся за тымъ, щобы, по давному звичаю, до боярина приложити право о непокорнѣмъ и шкѣднѣмъ громадянинѣ, розбѣйнику та злодѣю, и выгнати его зъ обсягу громадскихъ земель, а дѣмъ его зруйнувати до тла. Велика часть громадянъ пристала на то, и певно, що круто прѣйшлося бы було тодѣ бояринови, коли-бъ Захаръ Беркутъ не бувъ высказавъ тои думки, що не належить ся засуджувати нѣкого, не выслухавши впередъ его оправданя, и що за тымъ справедливѣсть домагає ся — закликати боярина попередъ всего на громадскѣй копный судъ, дати ему можнѣсть вытолковати ся, и ажъ потѣмъ поступити зъ нимъ такъ, якъ громада при повнѣмъ спокою и розвазѣ осудить. Тои розумнои рады послушала тухольска громада.

Певно нѣкто въ нынѣшнѣмъ зборѣ не понимавъ такъ добре важности сѣи хвилѣ, якъ Захаръ Беркутъ. Онъ бачивъ, що тутъ цѣле дѣло его житя важить ся на ѡстроу засуду громадского. Тай кобы то въ тѣмъ засудѣ ишло тѣлько о просту справедливѣсть, то Захаръ бувъбы спокѣйный и покладавсь бы въ повнѣ на громадскѣй розумъ. Але ту приходило ся розважати — першѣй разъ на тухольскѣмъ копнѣмъ судѣ — и другѣй, постороннѣй, а безмѣрно важнѣй згляды, котрѣ запутували дѣло майже до безвыхѣдности. Захаръ понимавъ добре, що засудъ, чи прихильный чи неприхильный для боярина, грозитъ громадѣ великимъ небезпеченствомъ. Прихильный засудъ, т. е. признанє не такъ права, якъ силы по сторонѣ боярина, разъ на завсѣгды упокорить передъ нимъ громаду, ѡддасть ему въ руки не тѣлько загарбанѣ лѣсы и полонины, але й цѣлу громаду, буде першимъ и найтяжшимъ выломомъ въ вольнѣмъ громадскѣмъ устрою, надъ которого ѡдновленѣмъ и скрѣпленѣмъ онъ черезъ сѣмдесять лѣтъ ненастанно трудивъ ся. А засудъ неприхильный, проганяющѣй боярина зъ громады, грозитъ такожь немалымъ небезпеченствомъ. Анужь бояринъ зумѣе пѣдмовити князя, розбудити его гнѣвъ, переконати его, що Тухольцѣ—бунтѣвники? Се може ети-

гнути велику бурю або и цѣлковиту руину на Тухольщину, якъ подѣбнѣ засуды кѣлька разѣвъ уже стягали руину на другѣ громады, узнанѣ князями за бунтѣвничѣ и ѡдданѣ боярамъ та ихъ дружинамъ на розграблене та на знищене. Оба тѣ важкѣ выходы нынѣшної рады наповняли сердце старого Захара великимъ сумомъ, и ѡнъ щиро моливъ ся духомъ передъ починомъ рады до великого Дажбога-Сонця, щѣбъ той просвѣтивъ розумъ его и его громады и давъ имъ найти праву стежку середъ всѣхъ тыхъ трудностей.

— Чесна громадо! — такъ зачавъ ѡнъ свою бесѣду. Не буду ѡдъ васъ скривати, тай впрѣчѣмъ вы и самѣ то добре знаєте, якѣ важкѣ и великѣ дѣла чекають нынѣ нашего громадского розсуду. Коли поглядаю на те, що кругъ насъ робить ся и що намъ грозить, то такъ и здаєсь менѣ, що наше дотеперѣшне спокѣйне громадске житє пропало безповоротно, що теперъ наступає для насъ всѣхъ пора — показати въ дѣлѣ, въ боротьбѣ, чи нашѣ порядки громадскѣ справдѣ мѣцнѣ и добрѣ, чи можуть выдержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на насъ, и то не зъ одного боку, се вы знаєте и почувєте ще ѡбширно на нынѣшнѣй радѣ, тожъ ѡ тѣмъ я теперъ не буду говорити. Я хотѣвбы тѣлько показати вамъ и вѣбити незнищимо въ тямку вашу тото становище, на котрѣмъ бы намъ, по моѣй думцѣ, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. Впрѣчѣмъ и тутъ нѣ я, нѣ нѣкто другѣй не має власти надъ вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тѣлькожь вамъ кажу, що нынѣ мы стоимо на розетайнѣй дорозѣ, нынѣ намъ прѣйдєсь выбрати: сюды чи туды. Тожъ годить ся намъ, людямъ старымъ и досвѣдченымъ, добре выяснити собѣ той выбѣръ и тѣ дороги, на котрѣ ѡнъ насъ може повести, и те мѣсце, на котрѣмъ мы стоимо теперъ!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре ѡдъ пятидесяти лѣтъ скликає насъ на громадскѣ нарады, ѡдъ пятидесяти лѣтъ чує нашѣ слова и бачить нашѣ дѣла. Чи знаєте вы, що выражають его знаки? Святѣ и поважнѣ старцѣ, батьки нашѣ, зробили

его и передали менѣ его значѣне. — Захарѣ, — сказали они, — колись, въ хвили найгробанѣйшого небезпеченьства, коли жите наверне супротивну филью на громаду и загрозить ей порядокъ, — тодѣ ты ѡдкрыєшь громадѣ, що значить се знамено, а заразомъ ѡдкрыєшь, що на нѣмъ спочиває наше и нашего Духа-опѣкуна благословенство, що ѡдступленє ѡдъ тои дороги, котру вказує те знамено, буде найбѣльшимъ нещастємъ для громады, буде початкомъ ей цѣлковитого упадку!

Захаръ утихъ на хвилю. Его бесѣда зрѣшила велике, до глубины потрясающе враженє на всѣхъ громадянѣ. Всѣхъ очи зверненїи були на знамено, котре на высокѣй жердцѣ, востроменѣй въ камѣнь, стояло передъ громадою, блискотѣло сѣбною оковою на своихъ кѣнцяхъ и повѣвало кармазиною хоруговою, немовъ переливалось живою кровю.

— Я доси не говоривъ вамъ о тѣмъ нѣчого, — бесѣдувавъ Захаръ дальше, бо часы були спокѣйніи. Але нынѣ пора се зрѣбити. Глядѣть на него, на се знамено наше! Зъ одного здорового пня выроблений весь той суцѣльный ланцухъ, сильный и немовъ замкнутый въ собѣ, а прецѣнь свободный въ кождѣмъ поединчѣмъ кѣлечку, готовый принять всякї звязки. Сей ланцухъ, то нашъ рѣдъ рускїй, такїй, якїй выйшовъ зъ рукъ добрыхъ, творячихъ духѣвъ. Коже кѣльце въ тѣмъ ланцусѣ, то одна громада, нерозрывно, зъ природы самой звязана зъ всѣми другими, а прецѣнь свободна сама въ собѣ, немовъ замкнута сама въ собѣ, живуча своимъ власнымъ житемъ и вдоволяюча свои потребности. Тѣлько тота суцѣльнѣсть и свобода кождої поединчої громады робить всю цѣлѣсть суцѣльною и свободною. Нехай тѣлько одно кѣльце пукне, роспаде ся само въ собѣ, то и цѣлый ланцухъ роспаде ся, одноцѣлый его звязокъ розѣрве ся. Отъ, такъ и упадокъ вольныхъ громадскихъ порядкѣвъ въ однѣй громадѣ есть раною, котра приносить недугу, ато й заразу для цѣлого тѣла нашої святої Руси. Горе громадѣ, котра добровѣльно станєсь тою раною, котра не ужие всѣхъ силъ и способѣвъ, щобъ

удержати себе при здоровлю! Лѣпше бы було такоѣй громадѣ счезнути зъ лица землѣ, запасти ся въ безодню!

Послѣднїй слова Захара, сказанїй грѣзнымъ, пѣднесеннымъ голосомъ, приглушили въ ушахъ слушающей громады шумъ водопаду, що недалело гримавъ собою о камѣнь и мовъ живой стовпъ хрусталу, играющего проти сонця всѣми барвами веселки, здвигавъ ся блискучою пасмугою понадъ головами громады. Захаръ говоривъ дальше:

— Гляньте ще разъ на те знамено! Каждый кѣлець его ланцуха скованый блискучими сребренными оковами въ гарнїй узоры. Оковы тѣ не обтяжаютъ кѣльца, а додають ему оздобы и тривкости. Такъ само кожда громада має свои дорогоцѣннїй установы и порядки, порожденїй потребами, упорядкованїй розумомъ мудрыхъ батькѣвъ нашихъ. Порядки тѣ святї, але не для того, що давнї, що батьками нашими уладженїй, тѣлько для того, що свободнїй, що не вяжуть нѣкого доброго въ добрѣмъ дѣланю, а вяжуть лишь злого, що хотѣвбы шкѣдити громадѣ. Порядки тотї и громады не вяжуть, а тѣлько додають їмъ силы и власти для охороны всего, що добре и хосенне, а для знищеня всего, що зле и шкѣдне. Коли-бъ не тотї сребрнїй оковы, деревянїй обручки легко моглибы попувати и вся одноцѣлѣсть ланцуха пропалабы. Такъ само якъ бы не нашї святї громадскї установы, то й вся громада пропалабы. Уважайтежь, чесна громадо! Злодѣйскї руки простягають ся, щѣбы обдерти тѣ сребрнїй оковы зъ нашего кѣльца, щѣбы ослабити и ногами потоптати нашъ ладъ громадскїй, при котрѣмъ намъ такъ добре жило ся!

— Нѣ, мы не попустимо имъ того! крикнула разомъ однодушно громада. — Станемо въ оборонѣ своєї свободы, хочбы прїйшлося намъ и послѣдну краплю крови пролити!

— Добре, дѣти! — сказавъ зрушений Захаръ Беркутъ, — такъ оно й треба! Вѣрте менѣ, се духъ нашего великого Сторожа прорѣкъ зъ васъ! Вы его силою вгадали значене тої хоругви, що повѣває на нашѣмъ знаменѣ. Чому она червона? Бо значитъ кровь! Дѣ по-

слѣднои краплѣ крови повинна боронити громада своєї свободы, свого святого ладу! И вѣрте менѣ, недалека та хвиля, котра справдѣ потребує одъ насъ крови! Будьмо готові и єѣ пролити въ своѣй оборонѣ!

Въ тѣй хвилі очі всѣхъ громадянъ немовъ на даний знакъ звернули ся въ сторону села. Тамъ на шляху, що вѣвъ одъ села попри водопадъ въ горы, показала ся невеличка громада пышно постровныхъ, оружныхъ людей. Се йшовъ у всѣй своѣй okazałości на тухольську раду бояринъ Тугаръ Вовкъ зъ своєю дружиною. Помимо горячої весняної днини бояринъ бувъ въ повнѣй рицарскѣй збруѣ: въ панцырѣ зъ зелѣзної, блискучої бляхи, въ такихъ же набедренникахъ и нагольнникахъ и въ блискучомъ спижевѣ шоломъ зъ повѣваючою поверхъ него китою изъ косиць когута. При боцѣ у него телѣпавъ ся въ похвѣ тяжкій боевой мечъ, черезъ плечѣ перевѣшений бувъ лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, а за поясомъ стремѣвъ топоръ, поблискуючи широкимъ сталенымъ остремъ и бронзомъ набиванымъ обухомъ. Поверхъ всеи тої страшной збруѣ на знакъ супокѣйного свого намѣру бояринъ накинувъ вовчу шкѣру, зъ пащею переробленою въ зашѣпку на груди, и зъ лабами, котрі острыми кѣгтями обхапували его поясъ. Докола боярина ишло десять вояковъ, лучниківъ и топорниковъ, поубіранихъ въ такі-жъ вовчі шкѣры, але безъ панцирѣвъ. Мимоволѣ стрепенула ся тухольска громада, побачивши наближене тої вовчої дружини; всѣ поняли, що се именно є той ворогъ, котрый напосѣвъ ся на ихъ свободу и незалежнѣсть. Але поки що они ще не надѣйшли, а Захаръ кѣнчивъ свою бесѣду.

— Ось надходить бояринъ, котрый хвалить ся, що зъ милости для него князь подарувавъ ему нашъ землѣ, нашу свободу, насъ самихъ. Бачте, якъ гордо несесь онъ въ тѣмъ почутію княжѣи милости, въ тѣмъ почутію, що онъ княжѣи слуга, що онъ рабъ! Намъ не потрібно милости одъ боярина и нѣващо ставати намъ рабами — се причина, для чого онъ ненавидить насъ и прозиває насъ смѣрдами. Але мы знаємо, що гордѣсть его пуста и що правдиво свободному чоловікови личить не гордѣсть, а

супокѡйна повага и розумъ. Захуйтежъ проти него тоту повагу и той розумъ, щобъ не мы упокоряли его, а самъ ѡнъ въ глубинѣ свого сумлѣня почувъ ся упокоренымъ! Я скѡнчивъ.

Тихій шепѡтъ вдоволеня и радѡсної рѣшучости перейшовъ по громадѣ. Захаръ сѣвъ на своє мѣсце. Хвилию стояла мовчанка на майданѣ, поки Тугаръ Вовкъ не наблизивъ ся до рады.

— Здорові були, громадо! — сказавъ ѡнъ, дотыкаючи рукою свого шолома, але не знимаючи его зъ головы.

— Здоровъ будь и ты, боярине! — ѡдповѣла громада.

Тугаръ Вовкъ гордымъ, безпечнымъ поступомъ вийшовъ передъ громаду и ледво окинувши єѣ окомъ, проговоривъ:

— Вы зазвали мене передъ себе — и ось я. Чого хочете ѡдъ мене?

Слова тѣ сказаніи були рѣзкимъ, гордымъ голосомъ, котрымъ бояринъ очевидно хотѣвъ показати громадѣ свою вышѡсть. При тѡмъ ѡнъ не дививъ ся на громаду, але обертавъ въ рукахъ свѡй топоръ и немовъ любувавъ ся блескомъ его ѡстри та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує тою цѣлою радою.

— Мы зазвали тебе, боярине, передъ судъ громадскій, щобъ, закимъ осудимо твои поступки, выслухати твого слова. Якимъ правомъ и въ якѡй цѣли ты робишь кривды громадѣ?

— На судъ громадскій? — повторивъ немовъ зачудуваный Тугаръ Вовкъ, обертаючись лицемъ до Захара. Я княжій слуга и бояринъ. Нѣкто не має права судити мене, окрѡмъ князя и рѡвныхъ менѣ боярь.

— О тѡмъ, боярине, чій ты слуга, мы не будемъ зъ тобою сперечати ся, — се насъ нѣчого не обходить. А про твоє право поговоримо опѡсля. Теперъ тѡлько будь ласкавъ сказати намъ: ѡдкѡля прійшовъ ты въ наше село?

— Зъ столичного княжого мѣста Галича.

— А кто казавъ тобѣ йти сюды?

— Мѡй и вашъ панъ, князь Данило Романовичъ.

— Говори о собѣ, а не о насъ, боярине! Мы вольніи

люде и не знаємъ нѣякого пана. А чогожь казавъ тобѣ твоѣй панѣ ити въ наше село?

Лице боярина облило ся червоню злости за тыми словами Захара. Хвилию онъ вагувавъ ся, чи одповѣдати дальше на его допытуваня, далъ погамувавъ своѣй невчашный порывъ.

— Онъ казавъ менѣ бути сторожемъ его земель и его подданныхъ, воеводою и начальникомъ Тухольщины, и давъ менѣ и моимъ потомкамъ въ вѣчне посѣдане землѣ тухольскѣй въ надгороду за мою вѣрну службу. Ось его грамота, его печать и подпись!

При тыхъ словахъ бояринъ зъ гордымъ рухомъ вынявъ изъ за широкого ремѣнного пояса княжу грамоту и поднявъ еѣ въ гору, показуючи громадѣ.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказавъ спокойно Захаръ, — мы не вмѣємо еи читати, а печать твоего князя для насъ не законъ. Радше самъ ты скажи намъ, кто се такій, той твоѣй князь?

— Якъ то? — скрикнувъ здивованный бояринъ, — вы не знаете князя Данила?

— Нѣ, не знаємо нѣякого князя.

— Владѣльца всѣхъ земель, всѣхъ селъ и мѣсть одъ Сяна ажъ до Днѣпра, одъ Карпатъ ажъ до устя Буга?

— Мы не видали его нѣколи и у насъ онъ не владѣлецъ. Адже пастухъ, владѣлецъ отары, стереже еи одъ вовка, гонить еѣ въ жаръ полудня до холодного потока а въ холодъ ночи до теплои и безпечнои кошары. А князь чи робить се зъ своими подвладными?

— Князь робить зъ ними ще бѣльше, — одповѣвъ бояринъ. Онъ дае имъ мудрѣ права и мудрыхъ судѣвъ, посылаетъ имъ своихъ вѣрныхъ слугъ, щобы боронили ихъ одъ ворога.

— Не по правдѣ сказавъ ты се, боярине, — замѣтивъ строго Захаръ. Бачъ, сонце на небѣ закрыло свое ясне лице, щобъ не слухати твоихъ кривыхъ слѣвъ! Мудрѣ права нашѣ походятъ не одъ твоего князя, а одъ дѣдовъ и батьковъ нашихъ. Мудрыхъ судѣвъ княжихъ мы не видали доси и жили тихо, въ згодѣ и ладѣ, судячись самѣй громадекимъ розумомъ. Батьки нашѣ зъ

давна учили насъ: одень чоловѣкъ — дурень, а громадскій судъ — справедливый судъ. Безъ княжихъ воеводѣвъ жили батьки нашѣ, жили и мы доси, и, якъ бачишь, хаты нашѣ не попустошенѣ и дѣти нашѣ не забранѣ до вражої неволѣ.

— Такъ було доси, але бѣдѣ теперъ не такъ буде.

— Якъ буде бѣдѣ теперъ, сего мы не знаємо и ты, боярине, не знаєшь. Одно ще тѣлько скажи намъ: твоѣй князь чи справедливый чоловѣкъ?

— Весь свѣтъ знає и подивляє его справедливѣсть.

— То бнѣ певно и тебе выславѣ, щобъ ты въ нашихъ горахъ насаджавѣ справедливѣсть?

Бояринѣ змѣшавѣ ся симъ простымъ пытанємъ, але по хвилевѣмъ вагованю сказавѣ: — Такъ.

— А якъ думавъшь, боярине, чи справедливый владѣтель може несправедливо кривдити своихъ пѣдвладныхъ?

Бояринѣ мовчавѣ.

— Чи може бнѣ несправедливими поступками насадити въ ихъ серцяхъ справедливѣсть и кривдячи ихъ, зѣднати для себе любовь и повагу?

Бояринѣ мовчавѣ, играючи бѣстремъ своего топора.

— Глядижь, боярине, — заключивѣ Захарѣ. — Уста твоѣ мовчатѣ, але совѣсть твоя каже, що се не може бути. А прецѣмъ твоѣй справедливый князь зробивѣ се зъ нами, зъ нами, котрыхъ бнѣ не бачивѣ и не знає, котрыхъ добромъ и щастємъ бнѣ не турбує ся, котрѣ ему не вчинили нѣчого злого, але противно, що року складають ему богату данину. Якъ бнѣ мѣгъ се зробити, боярине?

Тугарѣ Вовкѣ блиснувѣ гнѣвно очима на Захара и сказавѣ:

— Плетешѣ дурницѣ, старый. Князь нѣкого не може скривдити!

— А прецѣмъ насъ скривдивѣ, оттою самою грамотою, котрею ты такъ хвалишь ся! Бо зважай лишень: чи не скривдивѣбы я тебе, якъ бы безъ твоѣи волѣ знявѣ зъ тебе оттой блискучѣй панцырѣ и давѣ его моему сынови? А таке саме дѣло князь твоѣй зробивѣ зъ нами.

Що для тебе панцырь, то для насъ земля и лѣсъ. Одь вѣковъ мы уживали ихъ и берегли, якъ ока въ головѣ, — а ту наразъ приходишь ты въ имени своего князя и кажешъ: „Се мое! мой князь давъ менѣ се въ надгороду за мои великія заслуги!“ И прогоняешь нашихъ пастуховъ, убиваешь нашего лѣсничого на нашой власной земли! Скажижъ, чи можемо мы уважати твоего князя справедливымъ чоловѣкомъ?

— Ты помиливъ ся, старче! — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Все мы — власность князя, зъ всемъ що маємо: зъ худобою и землею. Князь оденъ вольный, а мы его невольники. Его ласка, то наша воля. Онъ може зробити зъ нами, що хоче.

Мовъ ударъ обуха въ тѣмя, такъ оглушили тія слова Захара Беркута. Онъ похиливъ свою сиву голову до долу и довгу хвилю мовчавъ, не знаючи, що й казати. Мертвецки понуро мовчала и вся громада. Вкѣнци Захаръ вставъ. Лице его яснило. Онъ поднявъ руки до горы, до сонця.

— Сонце прясне! — сказавъ онъ, — ты благотворне, вольне свѣтило, — не слухай тыхъ огидныхъ словъ, котры осмѣливъ ся сей чоловѣкъ сказати передъ лицемъ твоимъ! Не слухай ихъ, забудь, що они сказаніи були на нашой, доси й помысломъ такимъ не оскверненой земли! И не карай насъ за нихъ! Бо безкарно ты не пропустишь ихъ, то знаю. И коли тамъ, въ томъ Галичи, кругъ князя, наплодилось богато такихъ людей, то ты зотри ихъ зъ лица землѣ, але за кару не погуби разомъ зъ ними всего нашего народа! — И затымъ Захаръ успокоивъ ся, свѣвъ и зновъ звернувъ ся до боярина.

— Мы чули, боярине, твое переконане, — сказавъ онъ. Не повторяй его другой разъ передъ нами, нехай оно при тобѣ остане ся. Послухай же теперь, яка наша думка про твоего князя. Послухай и не розгнѣвай ся! Самъ бачишь и знаешь, що отця и опѣкуна мы въ нѣмъ бачити не можемо. Отець знае свою дитину, ви потреби и бажаня, а онъ не знае насъ и не хоче знати. Опѣкунъ береже своего подручного одъ врага, одъ всякой шкоды, — князь не береже насъ нѣ одъ слоты нѣ одъ

тучѣ нѣ ѡдѣ граду нѣ ѡдѣ медведя — а се нашѣ най-гѡршѣ вороги. Ѣнѣ голоситѣ, правда, що береже насѣ ѡдѣ нападѡвѣ угорскихѣ. Але якѣ береже насѣ? Насылаючи на насѣ ще гѡршихѣ ворогѡвѣ, нѣжѣ Угры — своихѣ несытыхѣ боярѣ зѣ ихѣ дружинами. Угры нападутѣ, заберутѣ, що можна, и пѡдутѣ, — бояринѣ якѣ нападе, то вже ѣ осяде и не вдоволитѣ ся нѣякими добычами, а радѣ бы насѣ всѣхѣ на вѣки поробити рабами. Не ѡтцемѣ и опѣкуномѣ мы уважаемо твого князя, але карою божою, зѡсланою на насѣ за грѣхи нашѣ, ѡдѣ котрой мусимо ѡдкупуватисѣ що-рѡчными данинами. Чимѣ меньше мы о нѣмѣ знаемо а ѡнѣ о насѣ, тымѣ лѣпше для насѣ. И кобы вся наша Русѣ могла позбути ся нынѣ єго зѣ всѣма єго ватагами, то певно булабы ще щаслива и велика!*)

Зѣ дивнымѣ чутемѣ вѣ серци слухавѣ Тугарѣ Вовкѣ тыхѣ горячихѣ слѡвѣ старого бесѣдника. Хочѣ выхованый при княжѡмѣ дворѣ и зопсованый гнилю та пѡдлотою, ѡнѣ все таки бувѣ рицарѣ, воякѣ, чоловѣкѣ, и мусѣвѣ ѡдчути серцемѣ хочѣ крыхту того чутя, котре такѣ сильно порушувало сердце Захара Беркута. А при тѡмѣ же ѡнѣ далеко не по щирѡй совѣсти высказавѣ бувѣ свои слова про неограничену власть князя; єго душа и сама неразѣ бунтовала ся проти тои власти, а тутѣ ѡнѣ тѡлько хотѣвѣ заслонити показомѣ на княжу власть свои власнѣй забаги такоижѣ власти. Не диво, що слова Захара запали єму вѣ душу глубше, анѣжѣ ѡнѣ самѣ того бажавѣ. Ѣнѣ першѣй разѣ зѣ щирымѣ поди-

*) Погляды, котрѣ высказує ту Захарѣ Беркутѣ, можуть уважати ся характеристикою поглядѡвѣ тогочасного простого народа на князѣвѣ и ихѣ кровавѣ межиусобицѣ. Пригадуємо, що подѡбнѣй погляды нашли ѡдголосѣ навѣтъ у нашего лѣтописця вѣ оповѣданю про спѣвака Митусу, котрого за бунтѡвнѣй бесѣды и непокѡрнѡсть князѣ Данило казавѣ зловити и укарати смертею. Розумѣє ся, що наводячи такѣ погляды для характеристики часу и людей, мы тымѣ не хочемо уймити ваги и значѣня личности князя Данила, котрый мѣжѣ всѣми володѣтелями руско-галицкихѣ земель вызначає ся яко чоловѣкѣ незвычайный, симпатичный и, по своему, якѣ на тѣ часы досытѣ демократичный та обдареный политичнымѣ розумомѣ.

вомъ глянувъ на него, але заразомъ и жаль ёму зробило ся того велита, котрого упадокъ, по ёго думцѣ, бувъ близькій и неминуцій.

— Старче, старче, — сказавъ ѓнъ, — жаль менѣ твого сивого волоса и твого молодечого сердца. Довгій часъ проживъ ты на свѣтѣ, здаєсь навѣтъ, що занадто довгій! Живучи сердцемъ въ давнинѣ и въ горячихъ думкахъ молодости, переставъ ты понимати нові теперѣшні часы, ихъ погляды и потреби. То що давно було, не мусить бути и теперь анѣ вѣчно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся и твои молодечі думы о свободѣ. Важкі теперь часы надходять, старче! Они домагають ся конечно одного, сильного владника въ нашѣмъ краю, котрый бы въ однімъ осередку згромадивъ и въ свою руку унявъ всю силу цѣлого народа для обороны ёго передъ надтягающимъ зо сходу ворогомъ. Ты, старче, не знаєшь всего того, и тобѣ здаєсь, що часы давні ще требають!

— И тутъ ты помыливъ ся, боярине, — сказавъ Захаръ Беркутъ. Неприлично старому въ молоді мрѣвѣ вдавати ся а на сучасність очи жмурити. Алежъ тричи неприлично ёму помѣтувати ся доброго для того, що оно старе, а хапати за лихе для того, що оно нове. Се звичай молодикѡвъ, и то зле вихованыхъ молодикѡвъ. Ты закидаєшь менѣ, що я не знаю того, що кругъ насъ дѣє ся. А мѣжъ тымъ не знати ще, кто зъ насъ двоихъ бѡльше и докладнѣйше се знає. Ты натякнувъ менѣ на страшного ворога, що грозитъ намъ зо сходу, и высказавъ думку, що наближене того ворога wymagaє згромадження всеи силы народнои въ однихъ рукахъ. Теперь я скажу тобѣ, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибѣгъ княжій пѡсланецъ, котрый звѣстивъ тобѣ о новѣмъ нападѣ страшныхъ Монголѡвъ на нашу краину, о тѡмъ, що они по довгѡмъ опорѣ заняли святой Кієвъ и зруйнували ёго до тла, и теперь безконечною хмарою тягнуть на нашій червонорускій землѣ. Мы, боярине, знали о тѡмъ ще передъ тыжнемъ и знали про княжого пѡсланця, выправленого въ тѣ стороны, и про ёго вѣсти. Княжій пѡсланецъ прибывъ пѡ-

зненъко — нашій пѣсланцѣ далеко скорѣйше ходять. А теперъ послухай, що стало ся пѣзнѣйше! Монголы давно вже заляли нашу Червону Русь, понищили богато городѣвъ и селъ и роздѣлили ся на двѣ рѣки. Одна пѣшла на захѣдъ, мабуть пѣдъ Судомиръ, въ польску краину, — а друга йде горѣ долиною Стрыя въ нашій стороны. Правда, боярине, що ты о тѣмъ не знавшь?

Тугаръ Вовкъ зъ подивомъ, майже зъ страхомъ глядѣвъ на старого Захара.

— А ѡдки ты се знаєшь, старче? — спытавъ ѡнъ.

— Я и се тобѣ скажу, щобъ ты знавъ, яка сила въ громадахъ и ихъ вольнѣмъ союзѣ. Зъ вѣсми пѣдгѣрскими громадами стоимо мы въ звязку: они обовязаній намъ а мы имъ доносити якъ найшвидше всякій вѣсти, важній для громадского житя. Пѣдгѣрскій-жь громады стоять въ звязкахъ зъ дальшими, покутскими и пѣдѣльскими, — тожь про все, що дѣе ся на нашѣй Червонѣй Руси для насъ важного, иде блискавкою вѣсть ѡдъ громады до громады.

— Що вамъ зъ вѣстей, коли помочи собѣ не можете!

— Правду сказавъ ты, боярине! Пѣдѣльскій и покутскій громады не можуть собѣ помочи, бо ѡни зѣссаній и ѡбдертій князями та боярами, котрї не дають имъ мати свое орудже анѣ вправляти ся въ робленю нимъ. Отъ и бачишь, боярине, що се значитъ: единити силу народа въ одныхъ рукахъ! Щобъ зъединити въ одныхъ рукахъ силу народа, треба ослабити силу народа. Щобъ одному надати велику власть надъ народомъ, треба кождѣй громадѣ ѡдобрати еи свободу, треба розбити громадскій звязки, ѡбезѣоружити громадскій руки. А тодѣ всякимъ Монголамъ отверта дорога въ нашу краину. Бо поглянь теперъ на нашу Русь. Твѣй владникъ, твѣй могучїй князь Данило пропавъ десь безъ вѣсти. Замѣсть обернути ся до своего народа, ѡддати ему его свободу и зробити зъ него живу, непобориму забору проти монгольского наѣзду, ѡнъ, поки Монголы руйнують его край, побѣгъ до угорского короля, его благаючи о помѣчь. Але Угры не покванній намъ помагати, хочъ и имъ

самымъ грозить та сама залива. Теперь Данило твоѣй счезъ десь, кто знае, може незадовго его побачать въ таборѣ монгольского хана, яко его вѣрного по́дданника, щобы цѣною неволѣ и пониженя передѣ сильнѣйшимъ купити собоѣ власть надѣ слабшими!

Бояринъ слухавъ того оповѣданя, и вже голова его почала укладати пляны: що дѣяти? якъ выкористати таку пору?

— Такъ кажешъ, Монголы грозятъ нападомъ и отсимъ горамъ?

Захаръ якось значучо усмѣхнувъ ся на те запытане.

— Грозятъ, боярине.

— И щожъ вы думаете робити? По́ддавати ся, чи боронити ся?

— По́ддаватись имъ не можна, бо всѣхъ, кто имъ по́ддае ся, женуть они въ свою службу и то въ першій ряды, въ найтяжшій боѣ.

— Значить ся, вы хотите боронитись?

— Що сила наша, стрѣбуемъ зробити.

— Коли такъ, то приймѣтъ мене за свого воеводу. Я васъ поведу до бою проти Монголо́въ!

— Постой, боярине, — мы ще не до́йшли до выбору воеводы. Ты ще не вытолкувавъ ся зъ своихъ поступко́въ въ нашой громадѣ. Тею щирю волю до службы громадѣ мы приймаемо, але батьки нашѣ казали намъ, що до чистого дѣла й чистыхъ рукъ треба. А чи будуть твои руки чистѣ до такого дѣла, боярине?

Тугаръ Вовкъ змѣшавъ ся троха такимъ наглымъ зворотомъ, а далѣ сказавъ:

— Старче, громадо, — покиньмо давнѣй уразы! Воротъ зближае ся, зєднаймо свои силы проти него! Доправдуючись свои уразы, вы можете то́лько пошкодити дѣлу, а хѣсна нѣякого собоѣ не добудете.

— Нѣ, боярине, не говори сего! Не свои уразы мы доправдуемось, але самой правды. А правда, хочъ и коле въ очи, але зашкодити не може нѣкому и нѣколи. Неправдою прийшовъ ты до насъ, боярине, не по правдѣ поступавъ зъ нами, — и якъ же мы можемо повѣрити тобѣ начальство надѣ собою въ войнѣ зъ Монголами?

— Старче, ты, бачу, завзявъ ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що ту судъ громадскій а не забава! Скажи менѣ, осѣдаючи на тухольскій землі, чи хотѣвъ ты бути членомъ громады, чи нѣ?

— Я присланный ту княземъ яко воевода.

— Мы сказали тобѣ, що не признаемо права твого надъ нами, а особливо права на нашу землю. Не тыкай, боярине, нашихъ земель и нашихъ людей, а тодѣ може мы пріймемъ тебе до своєї громады, якъ рѣвного мѣжь рѣвныхъ.

— Отъ якъ! — скрикнувъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ. Отъ яка ваша справедливѣсть! То я мавъ бы нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки ѡдъ смердѣвъ?

— Щожъ, боярине, — инакше ты не можешъ бути нашимъ громадяниномъ, а неналежачого до громады громада и терпѣти у себе не схоче.

— Не схоче терпѣти? — насмѣшливо скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Батьки нашѣ казали намъ: шкѣдного и непотрѣбного члена громады, розбѣйника, конокрада, або посторонного, котрый бы безъ волѣ громады забиравъ громадскій землѣ, зъ родиною такого прогнати зъ границъ громадскихъ, а дѣмъ его розвалити и зрѣвнати зъ землею.

— Ха, ха, ха! — зареготавъ ся силуванимъ смѣхомъ бояринъ, — то вы, вы смѣлибъ мене, княжого боярина, надѣленого княжою ласкою за мои заслуги, рѣвнати зъ розбѣйниками и конокрадами?

— Щожъ, боярине, — а скажи самъ по совѣсти, чи лѣпше ты поступавъ зъ нами, якъ розбѣйникъ? Аджежъ землю нашу забираешъ — наше найбѣльше и єдине добро. Людей нашихъ гонишь и вѣбиваешъ на смерть, худобу нашу стрѣляєшь! Чи такъ роблять чеснѣй громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я ви слухати не можу, она тыкає мою честь!

— Постѣй боярине, я ще не скѣнчивъ, — сказавъ спокѣйно Захаръ Беркутъ. Отсе ты згадавъ про свою честь, и разъ въ разъ говоришь про свои великѣ за-

слуги. Будь ласкавъ, скажи намъ, якѣ се твои заслуги, щобъ и мы могли ихъ вшанувати!

— Въ двадцяти битвахъ я проливавъ кровь свою!

— Кровь свою проливати, боярине, се ще не заслуга. И розбійникъ неразъ проливає кровь свою, а егожъ за те вѣшаютъ. Скажи намъ, проти кого и за кимъ ты воювавъ?

— Проти князя кієвского, проти князѣвъ волыньскихъ и польскихъ и мазовецкихъ...

— Досить, боярине, — тѣ вѣины, се ганьба, не заслуга, и для тебе и для князѣвъ. Се чисто розбійницькѣ вѣины.

— Я воювавъ и проти Монголѣвъ надъ Калкою.

— И якъ же ты воювавъ проти нихъ?

— Якто якъ? Такъ якъ повиненъ бувъ воювати, не вступаючи зъ мѣся, поки раненый не дѣставъ ся до неволѣ.

— Отсе ты добре сказавъ, — не знаємо тѣлько, чи се правда.

— Якъ не знаєте, то й не мѣшайте ся въ те, чого не знаєте.

— Постѣй, боярине, не насмѣхай ся надъ нашимъ незнанємъ. Постараємось переконати ся. — И за тымъ Захаръ вставъ и звертаючи ся до громады, сказавъ:

— Чесна громадо, — вы чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи можете кто свѣдчити за нимъ або противъ нему?

— Я могу? — озавъ ся голосъ зъ мѣжъ народа.

Мовъ стрѣлою пораженный, стрепенувъ ся бояринъ на той голосъ, и першій разъ уважно, зъ якою тревогою поглянувъ на громаду.

— Кто може свѣдчити, най выйде передъ громаду и свѣдчить! сказавъ Захаръ.

Передъ громаду вийшовъ нестарый ще чоловѣкъ, калѣка, безъ руки и ноги, навкрестъ перекалѣченный. Лице его було порыте глубокими шрамами. Се бувъ Воякъ Митко, якъ звала его громада. Передъ кѣлькома

лѣтами зайшовъ ѡнъ до громады на кули, расповѣдаючи страшнѣйшѣе про Монголѡвъ, про битву надъ Калкою, про погрому русскихъ князѣвъ и про смерть тыхъ, що дѣстали ся до неволѣ а ѡтакъ пѡдчасъ обѣду монгольскихъ полководцѣвъ удушенѣи були пѡдъ дошками, на котрыхъ Монголы засѣли. Ѣнъ, Митко, такожь бувъ въ той битвѣ въ дружинѣ одного боярина, и разомъ зъ нимъ дѣставъ ся до неволѣ, зъ котрой опѣсла чудомъ якимсь уйшовъ. Довго блукавъ ся ѡнъ по селахъ и мѣстахъ святой Руси, поки въ кѡнци не зайшовъ и до Тухлѣ. Тутъ ему сподобало ся жити, а позаякъ умѣвъ своєю одною рукою плести скуснѣй кошѣи и знавъ богато пѣсенъ та оповѣданъ про далекий краѣ, то громада приняла его въ свои члены, живила его и зодягала за чергою, загально люблячи и поважаючи его за раны, понесенѣи въ вѡйнѣ зъ наѣзникомъ, и за его чесный, веселый характеръ. Отъ той то Митко теперъ выйшовъ свѣдчити проти боярина.

— Скажи намъ, вояче Митку, — почавъ пытати его Захаръ, — ты знаешь сего боярина, проти которого хочешь свѣдчити?

— Знаю, — ѡповѣвъ твердымъ голосомъ Митко. Въ его дружинѣ я служивъ и бувъ въ битвѣ надъ Калкою.

— Якежь свѣдоцтво хочешь ты зложити противъ него?

— Мовчи, пѣдлый рабе! — скрикнувъ поблѣднувши бояринъ. — Мовчи, а то туй буде конецъ твоему нужденному житию!

— Боярине, я теперъ не рабъ твоѣй, але вѡльный громадянинъ, и тѡлько моя громада може велѣти менѣ мовчати. Я доси мовчавъ, але теперъ менѣ велѣть говорити. Чесна громадо! свѣдоцтво мое противъ боярина Тугара Вовка велике и страшне: ѡнъ зра — — —

— Мовчавъ доси, то мовчи ѡтакъ! — ревнувъ бояринъ, блиснувъ топѡръ, и Митко воякъ, зъ розлупаною головою, окровавленный упавъ до долу. Охнула громада и зѡрвала ся на ноги. Страшный крикъ роздавъ ся докола.

— Смерть ему! смерть! Ѣнъ зганьбивъ святѡсть суду! На радѣ мужа нашего забивъ!

— Смерды погані! — скрикнув до них бояринъ, — не боюсь васъ! Отъ такъ буде кождому, кто поважитъ ся ткнути мене чи рукою, чи словомъ. Гей, мои вѣрні слуги, сюда до мене!

Лучники и топѣрники, хочъ самі блѣді и тремтѣчі, окружили боярина. Грѣзный, червоный зъ люто-сти, стоявъ ѓнъ посередъ нихъ зъ кровавымъ топоромъ въ руцѣ. На знакъ Захара громада утихла.

— Боярине, — сказавъ Захаръ, — ты смертельно провинивсь проти Бога и громады. Ты на судѣ забивъ свѣдка, нашего громадянина. Що ѓнъ хотѣвъ проти тебе свѣдчити, мы не дѣзнали ся и не хочемо знати, — нехай твоя совѣсть тебе судить. Але своимъ убійствомъ ты признавъ ся до вины и нову вину поповнивъ. Громада не може тебе терпѣти на своѣй землі. ѓддали ся зъ мѣжъ насъ! Черезъ три дни ѓдъ нынѣ прійдуть наші люде, щобъ розвалити твоѣй дѣмъ и загладити навѣтъ слѣдъ твого бутя у насъ.

— Нехай приходять! — крикнувъ люто бояринъ. — Побачимо, кто чій слѣдъ загладить. Я плюю на вашъ судъ! Радъ побачити того, кто приступить до мого дому! Ану, мои слуги, ходѣмо зъ сего поганого збору!

Бояринъ ѓддаливъ ся зъ своими слугами. Довгій часъ стояла мовчанка въ зборѣ. Молодцѣ вынесли кроваве тѣло Митка Вояка.

— Чесна громадо, — сказавъ Захаръ, — чи воля ваша поступити зъ бояриномъ Тугаромъ Вовкомъ такъ, якъ батьки наші велѣли поступати зъ такими людьми?

— Такъ, такъ! — загула громада.

— Когожъ вибираете до сповнення волѣ громадскої?

Выбрано десять молодцѣвъ, мѣжъ ними и Максима Беркута. Важко було Максимови пріймати сей вибѣръ. Хочъ и якъ ненависный бувъ ему бояринъ, але все таки ѓнъ бувъ ѓтцемъ тої, котра мовъ чаромъ опанувала его сердце и его мысли, за котру ѓнъ ѓддавъ бы бувъ жите. А теперъ, о горе, и она була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але прецѣнь Максимъ не ѓдпиравъ ся ѓдъ вибору. Хочъ и якъ тяжке для него було задане, сповнити засудъ громадскій, все таки ѓнъ въ глубинѣ

серця свого радувавъ ся тымъ: аджежъ при тѣй способности ѡнъ побачить еѣ! А може ему удасть ся якъ небудь потѣшити еѣ, злагодити хочъ своею щиростію острый засудъ громады?..

А мѣжъ тымъ рада громадска ишла далѣ своєю чергою. Прикликано пѣсланцѣвъ ѡдъ стороньскихъ громадъ, щобъ зъ ними нарадитись надъ тымъ, якъ боронити ся проти нападу Монголѣвъ.

— Зруйновані мы, — говоривъ пѣсланецъ пѣдгѣрскихъ громадъ. Села наші попалені, худобы зрабовані, молодѣжъ выгібла. Широкою рѣкою розлили ся пожары и знищене по Пѣдгѣрю. Князь не давъ намъ нѣякои обороны, а бояре, що тисли насъ въ часы спокою, зрадили насъ въ потребуѣ.

Пѣсланцѣ зъ Корчина и Сколього говорили:

— Намъ грозить залива. Понизше Синевѣдека на рѣвинѣ бѣлѣють ся вже шатры Монголѣвъ. Иде ихъ сила незличима, и мы й думати не можемо о бою и опорѣ, але забираємо все и утѣкаємо въ лѣсы та въ горы. И зъ долѣвъ цѣлыми громадами утѣкають люде въ горы. Бояре наші зачали було робити засѣвки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люде, що хотять запродаати шляхи наші Монголамъ.

Пѣсланцѣ зъ другихъ верховиньскихъ громадъ говорили:

— У насъ урожаѣ лихій, а теперъ зъ долѣвъ набѣгло до насъ богато народа. Передновинокъ тяжкій. Ратуйте насъ и нашихъ гостей, поможѣть перебути чорну годину!

Пѣсланцѣ зъ загѣрныхъ громадъ сказали:

— Чули мы, що залива монгольска иде въ угорску краину. На Бога и богѣвъ батькѣвъ нашихъ вzywаємо васъ, сусѣде и брѣтя, спинѣть тоту страшну хмару, не допустѣть ѣй звалити ся въ нашу краину! Ваші села — твердынѣ; кожда скала, кожда дебра ваша стане за тысячу воякѣвъ. А скоро разъ они перевалѣть ся за горы, то вже тамъ нѣяка сила ихъ не спинить и всѣ мы погибнемо марно. Мы готові дати вамъ помѣчь, якои зажадаєте, и хлѣбомъ и людьми, тѣлько не опу-

скайте рукъ, не тратьте надѣѣ, ставайте до бою въ поганымъ наѣзникомъ!

Тодѣ Захаръ Беркутъ сказавъ:

— Чесна громадо и вы чеснѣ послы сусѣдскѣ! Веѣ мы ту чули, яка страшна хмара иде на нашу краину. Военнѣ силы выступали проти нихъ и погѣбли. Сила ихъ велика, а нещаснѣ порядки на нашихъ долахъ дозволили имъ зайти ажъ въ сердце нашего краю, передъ порѣгъ нашої хаты. Князѣ и бояре потратили головы або зраджують край свѣой очевидячки. Що намъ ту зробити? якъ намъ боронити ся? Я думавѣбы, що намъ поза границѣ нашої Тухольщины удавати ся не можна. Шляху нашего при вашѣй помочи, чеснѣ загѣрнѣ громадяне, мы ченъ оборонимо. Але скѣльського шляху мы оборонити не можемо. Се буде ваше дѣло, чеснѣ скѣльскѣ громадяне, а колибъ намъ удадо ся наше дѣло, то мы и вамъ радо пѣдемо допомагати.

На те сказали скѣльскѣ пѣсланцѣ:

— Знаємо мы, батьку Захаре, що вамъ нѣякъ ити насъ боронити и що въ тѣй тяжкѣй годинѣ треба, щобъ кождѣй попередъ всего за себе стоявъ. Але зважте лишень, що нашѣ громады не такѣ щасливѣ, якъ ваша, що бояре забрали насъ въ руки и они держать сторожу надъ засѣками и проходами. А якъ они схотятъ выдати ихъ Монголамъ, то щожъ мы порадино? Але одного мы надѣємось, и се ченъ спасе насъ: що Монголы не пѣдутъ на вашъ шляхъ и що затымъ вы, забезпечивши свѣой шляхъ вартоу, будете могли рушити намъ въ помѣчь.

— Ехъ, громадяне, громадяне, — сумовито, але и въ докоромъ сказавъ Захаръ, — и сила, бачить ся, у васъ въ рукахъ, и розумъ въ головахъ, якъ у мужѣвъ, а бесѣда ваша дитиняча! Покладаєте надѣю на „ченъ“ та на „кто знає“. Аджежъ сего будьте певнѣ, що скоро намъ не грозити́ме небезпеченьство, то мы громадами прѣйдемо вамъ на помѣчь. Але попередъ всего вамъ належало бы забезпечити ся проти вашихъ власныхъ ворогѣвъ — боярѣ. Доки въ ихъ рукахъ засѣки и проходы, доти вы и дѣхнути бѣспечно не можете. Кождои хвилѣ сей прехитрый рѣдъ може продати васъ. Пора вамъ не

дрѣмать, але вдарити въ звонъ и громадами поскидати зъ себе тѣ пута, въ котрѣ обпутала васъ боярска несытѣсть и княжа сваволя. Поки сего не буде, поти и мы не зможемо вамъ допомочи.

Сумно похилили головы скѣльскій пѣсланецъ на тѣ Захаровѣ слова.

— Ехъ, батьку Захаре, — сказали они, — знаешъ ты нашихъ громадянъ, а говоришь, немовъ бы зовсѣмъ ихъ не знавъ. Зломана у нихъ давна ѡдвага, притоптана ихъ воля. За твою раду дякуємо тобѣ и передамо еѣ нашимъ громадамъ, але чи пѣдутъ они за нею?... Ехъ, кобы ты бувъ мѣжъ ними и сказавъ имъ свое слово!

— Не вжежъ таки, чеснѣ сусѣде, мое слово у громадянъ вашихъ може мати бѣльшу вагу, нѣжъ ихъ власна потреба, нѣжъ ихъ власный розумъ? Нѣ! Колибъ такъ було, то нѣчого вже и мое слово вамъ не поможе, то вже пропали нашѣ громады, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилено ся зъ полудня, коли тухольска громада по скѣнченѣй радѣ вертала до села. Безъ радѣсныхъ спѣвѣвъ и выкрикѣвъ, сумно, повагомъ ишли старѣ и молодѣ, повнѣ важкихъ думъ. Що то принесуть имъ будущѣ дни?

Пѣсланецъ стороньскихъ громадъ, пѣднесенѣ на душѣ и захооченѣ, порозходили ся. Тѣлько копне знамено, знакъ силы и згоды громадской, повѣвало високо и весело въ воздухѣ и весняне небо яснѣло пречистымъ блакитомъ, немовъ не бачучи земной журбѣ та тревоги.

IV.

Широкою рѣкою плыли по Руси пожары, руина та смерть. Страшенна орда монгольска зъ далекои степовой Азѣи налетѣла нашу крайну, щобъ на довгѣ вѣки въ самѣмъ корени пѣдтяти еѣ силу, розбити еѣ народне житѣ. Найпершѣ мѣста: Кѣвъ, Каневъ, Переяславъ упали и були зруйнованѣ до основы; ихъ слѣдомъ пѣшли тысячѣ селъ и меншихъ городѣвъ. Страшный начальникъ монгольскѣй, Бату-ханъ, прозванный Батыемъ, ишовъ на

чолѣ свои стотысячной орды, женучи передъ собою въ четверо тѣлько всякихъ полоняникѣвъ, котрѣ мусѣли бити ся за него въ першихъ рядахъ, — ишовъ повдовжъ руской землѣ, розпускаючи широко свои загоны и бродячи по колѣна въ крови. О якѣмъ небудь опорѣ на рѣвнѣмъ поли нѣщо було и думати, тымъ бѣльше, що Русь була розъеднана и роздерта внутрѣшними межеусобицами. Декуды ставили опорѣ мѣщане въ своихъ мурахъ, и не привычнѣ до веденя правильной облоги, Монголы мусѣли неразъ тратити богато часу, добуваючи брамъ и мурѣвъ топорами. Але слабѣ твердынѣ падали, бѣльше черезъ зраду и пѣдкупство, нѣжъ силою поборенѣ. Цѣль походу страшной орды були Угры, богата краина, замешкана племенѣмъ спорѣдненымъ зъ Монголами, ѣдъ котрого великѣй джингисханъ монгольскѣй домагавъ ся, щобъ ему пѣддало ся. Угры не хотѣли пѣддати ся, и страшенный похѣдъ монгольской орды мавъ имъ показати месть великого джингисхана. Зъ трехъ бѣкѣвъ разомъ, пѣсля пляну Батыя, мала впасти орда до Угорщины: зѣ сходу въ землю семигородеку, зъ заходу изъ землѣ моравской, и зъ пѣвночи черезъ Карпаты. Въ тѣй цѣли орда пѣдѣлила ся на три части: одна пѣдъ проводомъ Кайдана пѣшла бесарабскими степами въ Волощину, друга пѣдъ проводомъ Петы ѣддѣлила ся ѣдъ головной орды въ земли волынѣкѣй и поперекъ Червоной Руси, черезъ Плѣснеско, змагала къ верхѣвямъ рѣки Днѣстра, щобъ перейти ѣвъ въ брѣдъ, а далѣ розлила ся по Пѣдгѣрю шукаючи проходѣвъ черезъ Карпаты. Взятѣ до неволѣ мѣсцевѣ люде, а такожъ деякѣ бояре-зрадники, провадили Монголѣвъ горѣ рѣкою Стрыемъ на скѣльскѣй шляхъ, и вже, якъ говорили пѣсланцѣ Корчинскѣ, ихъ шатры бѣлѣли ся на рѣвнинѣ понизше Синевѣдска.

Вечерѣло. Густѣ сумерки лягали на Пѣдгѣре. Лѣсистѣ тухольскѣ горы задымыли ся, мовъ незличимъ вулканы, готовлячись выбухнути. Стрый шумѣвъ по камѣнныхъ брѣдахъ и пѣнивъ ся по закрутинахъ. Небо покрывалось зорями. Але и на земли, на широкѣй надстрыйскѣй рѣвнинѣ почали розбѣлискуватись якѣсь свѣтила, зъ разу де-де, рѣдко, мовъ несмѣло, далѣ чимъ

разъ густѣйше, сильнѣйше, — поки врештѣ цѣла рѣнина, якъ далеко око засягне, не покрыла ся ними, не розжеврѣла ся кровавымъ облискомъ. Мовъ море, порушене легкимъ вѣтромъ, такъ меркотѣвъ той обликъ надъ долиною, то живѣйше палахкотячи, то мовъ расплываючись у темнѣючомъ просторѣ. Се палали нѣчнїй огнища въ таборѣ Монголѣвъ.

Але генъ-генъ въ ѡддали, де кѣнчилось те меркотяче море, палали иншїй свѣтила, страшнїй, широкий, бухаючїй розливы огнянїй, горѣли околичнїй села и хуторы, окружаючи широкою огненною пасмугою таборъ монгольскїй. Тамъ бушували загоны Монголѣвъ, рабуючи та мордуючи людей, забираючи въ неволю та нищачи до основы все, чого не можна було забрати.

Смеркомъ уже фхало вузкою полониною поверхъ синевѣдскихъ гѣръ двое люда на невеличкихъ, но крѣпкихъ гѣрскихъ коникахъ. Оденъ зъ фздцѣвъ, мужчина вже въ лѣтахъ, бувъ въ рицарскѣмъ строю, въ збруи, зъ мечемъ и топоромъ, зъ шоломомъ на головѣ и зъ пикою припятою до сѣдла кѣньского. Зъ пѣдъ шолома сплывало довге и густе, сивѣюче вже волосе на его плечѣ. Навѣтъ густї сумороки, що хмарою лежали на горахъ и величезными клубами котили ся зъ ярѣвъ и дѣрѣвъ чимъ разъ выеше на верхи, не могли на его лици закрыти выразу глубокого невдоволенья, гнѣву и якоисъ слѣпой завзятости, що цѣ-хвилѣ розливавъ ся по нѣмъ то фдкимъ, прикрымъ смѣхомъ, то понурою хмарою, — що немовъ шарпавъ его суставы неспѣдѣванными, судорожными рухами и дававъ ся въ знаки его гарному коневи.

Другїй фздець, то була молода, гарна дѣвчина, одѣта въ полотняну, шовковыми нитками перетыкану одежу, зъ невеличкимъ бѣловымъ колпакомъ на головѣ, котрый не мѣгъ вмѣстити въ собѣ еи богатого, буйного, золотисто-жовтого волоса. Черезъ плечѣ у неи перевѣшанный бувъ лукъ зъ турового рога и сайдакъ зъ стрѣлами. Еи чорнїй, палки очи ластѣвками лѣтали докола, любуючись рѣвными, филиастыми контурами верховины и темнѣючими, сытыми барвами лѣсѣвъ та полонинъ.

— Що за гарна краина, таточку! — скрикнула она звѣнкимъ, срѣбнымъ голосомъ, коли конѣ ихъ на хвильку зупинили ся на крутомъ пригѣрку, черезъ котрый они зъ трудомъ пробирали ся, щобъ передъ цѣлковитымъ стемненемъ дѣйти до цѣли. — Що за чудово гарна краина! — повторила она вже тихѣйшимъ, нѣжнѣйшимъ голосомъ, озираючись позадъ себе и тонучи поглядомъ въ незглубимо темныхъ зворахъ.

— А що за поганий народъ живе въ тѣй краинѣ! — гнѣвно ѡдрѣзавъ ѣздець.

— Нѣ, таточку, сего не говори! — сказала она смѣло, але заразъ же якось змѣшала ся, и значно понизивши голосъ, додала по хвили: Я не знаю, але народъ тутешній менѣ подобавъ ся...

— О, я знаю, що ѡнъ тобѣ сподобавъ ся! — скрикнувъ зъ докоромъ ѣздець, — а радше, що сподобавъ ся тобѣ оденъ зъ того народа, той проклятый Беркутъ! О, я знаю, що ты готова батька свого покинути для него, що ты перестала вже любити батька для него! Та що дѣяти, — така вже дѣвоча вдача! А тѣлько я кажу тобѣ, дѣвчино: не вѣрь тому поверховому блескови! Не вѣрь гауюцѣ, хочъ коралевыми барвами мѣнить ся!

— Алежъ таточку, що за думки шибаять по твоѣй головѣ! И якими прикрыми словами ты докоряєшь мене! Я призналась тобѣ, що люблю Максима и присягла передъ сонцемъ, що буду его. Але я ще не его, я ще твоя. А хочъ и его буду, то я не перестану любити тебе, таточку, нѣколи, нѣколи!

— Алежъ дурна дѣвчино, — ты не будешъ его, о тѣмъ и думати нѣщо! Хиба ты забула, що ты боярска дочка, а ѡнъ смердь, ѡвчаръ?...

— Нѣ, таточку, не говори сего! Ѣнъ такий рицарь, якъ и другіи рицарѣ — нѣ, ѡнъ лѣпшій, смѣлѣйшій и чеснѣйшій ѡдъ всѣхъ тыхъ боярчукѡвъ, якихъ я доси бачила. Впрочѣмъ, таточку, дарма вже ѡдмовлювати — я присягла!

— Що значить присяга дурной, ослѣпленой дѣвчины?

— Нѣ, таточку, я не дурна и не ослѣплена! Не

въ порывѣ дикой страсти, не безъ вагованя и думаня я зробила се. Навѣтъ не безъ вышней волѣ, таточку!

Послѣдній слова сказала она якимсь приглушеннымъ, таємничимъ голосомъ.

Бояринъ цѣкаво обернувъ ся до неи.

— Ну, а се що зновъ? Яка выша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дѣвчина, запинаячись та звольняючи вѣзды. Въ ночи передъ тымъ днемъ, коли мы мали рушити на медведѣвъ, — показалась менѣ въ снѣ мати. Така була, якою я послѣдній разъ бачила єѣ: въ бѣлой одежи, зъ распущенымъ волосемъ, але зъ лицемъ румянымъ и яснымъ, мовъ сонце, зъ радѣстю на устахъ и усмѣхомъ та безмѣрною любовію въ ясныхъ очахъ. Она приступила до мене зъ распростертыми руками и обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо! сказала я — бѣльше не могла нѣчого сказати зъ радости-роскоши, котра наповняла цѣле мое существо.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила она лагѣднымъ, мягкимъ голосомъ, що и доси тремтить менѣ въ серци, — слухай, що я тобѣ скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся и заговорить. Слухай свого серця, доню, и йди за его голосомъ!

— Такъ, мамо! сказала я, тремтячи зъ якоись несказаной роскоши.

— Благословлю-жь твоє серце! — И сказавши те, она розвѣяла ся зяпахущимъ леготомъ, а я прокинулась. И сердце мое справдѣ заговорило, таточку, и я пошла за его голосомъ. На мнѣ благословенство мамы!

— Алежь, дурна дѣвчино, се бувъ сонъ. О чѣмъ ты въ день думала, те въ ночи и приснилось тобѣ! А впрочѣмъ — додавъ бояринъ по недовгѣй хвили, — впрочѣмъ ты вже й не побачишь его нѣколи!

— Не побачу? скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба онъ умеръ?

— Хочбы и сто лѣтъ живъ, то таки не побачишь

его, бо мы... мы не вернемось уже бôльше въ тѣ проклятыя стороны.

— Не вернемось? А се для чего?

— Для того, — сказавъ бояринъ зъ силованнымъ супокоемъ, — що тѣ твои добрыя люде, а попередъ всѣхъ той старый чортъ, батько твоего укуханого Максима, рѣшили на свой радъ — выгнати насъ изъ своего села, розвалити нашъ дôмъ и зрôвнати его зъ землею! Але постôйте вы, хамово племя, пôзнаете вы, зъ кимъ масте дѣло! Тугаръ Вовкъ, се не тухольскій вовкъ, — ôнъ и тухольскимъ медведямъ зумѣе показати зубы!

Болющо тôхнуло въ серци Мирославы, коли почувла тѣ слова.

— Выгнали насъ, таточку? И за щожь насъ выгнали? Певно за того лѣсничого, що ты казавъ такъ немилосердно бити, хочъ я зъ слѣзми благала тебе, пустити его на волю?

— Якъ ты все те тямишь! — пôдхопивъ злôсно Тугаръ, хочъ въ серци глубоко вкололо его те оскаржене зъ устъ доньки. — О, я знаю, що колибъ ты була на той радъ, то и ты була-бъ стала за ними противъ своего батька! Щожь дѣяти, — батько старый, понурый, не вмѣе блискати очима анѣ зôтхати, а тобѣ хочесъ не такого товариша! И що зъ того, що батько отсе передъ часомъ посивѣвъ, стараючись забезпечити твою долю, а той новый, милѣйшій, молодшій товаришь може десъ теперь зъ своими Тухольцями руйнуе нашу хату, послѣдне и єдине наше пристановище на свѣтѣ!

Мирослава не вытерпѣла тыхъ ѣдкихъ докорôвъ, — горячій слѣзы брыснули зъ ея очей.

— Нѣ, се ты, ты не любишь мене, — сказала она, заливаючись слѣзми, — и я не знаю, що ôдвернуло сердце твоє ôдъ мене? Я-жь не дала тобѣ нѣякои причины! Самъ ты учивъ и наказувавъ мене жити по правдѣ и говорити правду! Не вжежь теперь наразъ правда такъ дуже опротивѣла тобѣ?...

Бояринъ мовчавъ похиливши голову. Они зближалися вже до верха горы и ѣхали вузкою дорогою помѣжь высокими буками, котры зовсѣмъ заслонювали передъ

ними небо. Конѣ, здані на власну волю, самі шукали собѣ стежки середъ пѣтьмы и зъ часта форкаючи тупали звѣльна по похилѣй каменистѣй дорозѣ пѣдъ гору.

— Кудыжъ мы ѣдемо, коли насъ выгнано зъ Тухольщины? — спытала наразъ Мирослава, отираючи рукавомъ слѣзы и пѣдводячи до горы голову.

— Вѣ свѣтъ за очи, — ѣдкававъ батько.

— Тыжъ казавъ, що ѣдемо до одного боярина въ гостину.

— Правда опротивѣла менѣ: я сказавъ неправду.

— То кудыжъ ѣдемо?

— Куды сама хочешъ. Менѣ все одно. Може ѣхати до Галича до князя, котрому я наприкривъ ся и котрый радъ бувъ мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловѣка, выссати его, мовъ спѣлу вишню, а кѣстку кинути геть — на те онъ якъ разъ. И якій радъ бувъ онъ, коли я попросивъ его о даровизну земель въ Тухольщинѣ! Иди, сказавъ менѣ, нехай лишень тутъ не бачу тебе! Иди и угрызай ся зъ тыми смердами о нужденну межу, лишъ сюды не вертай! Ну що: може ѣхати намъ до него, жалѣти ся на Тухольцѣвъ, просити напроти нихъ княжой помочи?...

— Нѣ, таточку! — говорила Мирослава. Княжа помѣчь злого не направить, а тѣлько ще дужше погѣршитъ.

— А видишь, — сказавъ бояринъ, не богато зважаючи на послѣдні слова дѣньки. — Ну, а може вертати намъ до Тухлѣ, до тыхъ проклятыхъ хлопѣвъ, до того чорта Беркута, и просити ихъ о ласку, пѣддати ся ихъ карѣ, зречи ся свого боярства и благати ихъ, щобъ насъ приняли до своєї громады, якъ рѣвнї рѣвнѣхъ, и жити зъ ними такъ якъ они, зъ ѣвцями вкупѣ, мѣжъ ѣвсомъ и гноємъ?

Постава Мирославы незамѣтно, мимоволѣ простувала ся, лице єи прояснювалось при тыхъ словахъ.

— А якъ гадаешъ, таточку, чи они прїймили-бъ насъ? спытала она живо.

— Кто знає! сказавъ грызко бояринъ. Се ще якъ бы ласкаві були ихъ хамскї величества и ихъ надвѣличество Захаръ Беркутъ!

— Таточку, — а чомужъ намъ не стрѣбувати сего? Тухольцѣ не люблять неправды; они хочъ и засудили насъ, то може по своему праву. А може... може и вы, таточку, дечимъ... своимъ острымъ поступованемъ причинились до того? А коли-бъ лагѣдно, по людски зъ ними....

— Прокляте на нихъ! — перервавъ еѣ Тугаръ Вовкѣ, — не нагадуй менѣ о нихъ! До иншихъ мы судѣвъ, до иншихъ помѣчникѣвъ удамо ся! Ось поглянь долами!

— Ахъ Боже, се що такого? скрикнула Мирослава.

Они стали саме на вершку горы и передъ ними, мовъ силою чарѣвъ, розкинула ся широка стрыйска долина, залита моремъ пожарѣвъ и огнищъ. Небо жеврѣло ся кровавымъ ѣблискомъ. Немовъ зъ пекла несли ся зъ долины дивнѣй голосы: ирзане коней, хряскѣтъ збруѣ, переклики вартовыхъ, гомѣнъ сидячихъ при огнищахъ чорныхъ, мохнатыхъ людей, а генъ-генъ далеко роздирающѣ сердце зойки мордованыхъ старцѣвъ, жѣнокъ и дѣтей, вязаныхъ и веденыхъ въ неволю мужчинъ, рыкъ скотины и грохѣтъ валячихъ ся будынкѣвъ, а пѣсля того величезнѣй водопады искоръ, мовъ роѣ золотистыхъ комахъ, збѣвали ся ажъ пѣдъ небо. Въ кровавѣмъ розблиску огнѣвъ виднѣли ся тутже въ долинѣ надъ рѣкою довгѣ, безконечно довгѣ ряды чотырогранныхъ шатрѣвъ, передѣленѣй ѣдъ себе широкими ѣдступами. Люде мовъ мурашки снували помѣжъ шатрами и громадились коло огнищъ. Мирослава стала на той видъ мовъ остовпѣла, не можучи ѣдорвати ѣдъ него очей. Навѣтъ старый, понурый бояринъ не мѣгъ рушити ся зъ мѣсця, потапаючи очима въ тѣмъ лянѣмъ, кровавѣмъ морѣ, ловлячи носомъ запахъ гѣрекого дыму и крови, вслухуючись въ сумѣшний гамѣръ, въ зойки, стоны и радѣснѣй крики побѣды. Навѣтъ конѣ пѣдъ нашими ѣздцями почали тремѣти всѣмъ тѣломъ, стричи ухами и форкати нѣздрями, немовъ лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Нашѣ союзники, — сказавъ понуро Тугаръ Вовкѣ.

— Ахъ, се мусятъ бути Монголы, о котрыхъ приходѣ говоривъ народъ зъ такую тревогою?

— Такъ, се они!

— Нищителѣ рускои землѣ!

— Нашѣ союзники проти тыхъ проклятыхъ смердѣвъ и ихъ громадѣства.

— Тату, се загибель наша! Якъ не стане хлопѣвъ, то кто кормити буде бояръ?

— Не бѣй ся, не вродилась ще тота буря, котра зможе до кореня знищити те пѣдле насѣне!

— Алежъ, таточку, Монголы не падаютъ нѣ хаты нѣ двора нѣ князѣвскои палаты! Самъ же ты росповѣдавъ, якъ они подусили князѣвъ пѣдъ дошками.

— И се добре! Нехай ихъ дусятъ, тыхъ крукѣвъ хижихъ! Але боярина не задусили нѣякого. Ще разъ кажу тобѣ: се нашѣ союзники!

— Алежъ, таточку, ты хотѣвбы входить въ союзъ зъ тыми дикарями, обагреными кровю нашего народа?

— Що мене то обходитъ, кто они и якѣ они? Крѣмъ нихъ мы не маємо виходу. А нехай они собѣ будуть и самѣ злѣ духи, щобъ тѣлько помогли менѣ!

Мирослава, вся ѡлѣда, тревожными очима глядѣла на свого батька. Кровавый ѡдблискъ огнявъ, що освѣчувавъ околицю, робивъ лице его страшнымъ и дикимъ и меркотѣвъ на его шеломѣ, немовъ обнимавъ лице его кровавымъ вѣнцемъ.

— Якѣй ты страшный, таточку, — прошептала Мирослава. Я не пѣзнаю тебе!

— Говори смѣло, говори, донечко! — сказавъ зъ якимсь кровавымъ насмѣхомъ батько. Я знаю, що ты хотѣла сказати! Ты хотѣла сказати: я не могу дальше йти зъ тобою, я покину тебе, зрадника ѡтчины, а верну ся до свого милого, до свого вѣрного Беркута! Скажи, скажи се отверто — и покинь мене. Я пѣду, куды зве мене доля, и буду до кѣнца житя свого старати ся о твоє добро!

Могучѣй голосъ боярина ставъ ся при кѣнци якѣйсь мягкѣй, тремтячѣй, зрушующѣй, що Мирослава выбухла

голоснымъ плачемъ и вскочивши зъ коня, кинулась батькови на шю, гѣрко ридаючи.

— Охъ, таточку, — хлыпала она, — якъ ты рвешъ мое сердце! Чимъ я такъ тяжко провинилась передъ тобою? Я-жъ знаю, що ты любишь мене! Я... я не покину тебе нѣколи! Я буду твоею служницею, твоею невѣльницею до послѣднаго духу, лишь не йди туды, не по-давай своего чесного имени на вѣчну ганьбу!

Ридаючи, она впала батькови до нѣгъ и обнимала руками его колѣна, обливала слѣзми его руки. Не выдержавъ Тугаръ Вовкъ, канули слѣзы и зъ его старыхъ очей. Онъ пѣднявъ Мирославу и крѣпко притисъ еѣ до груди.

— Доню моя, — сказавъ онъ лагѣдно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило горестю мое сердце, гнѣвомъ налило мои мысли. Але я знаю, що твоє сердце — щире золото, що ты не покинешъ мене въ дняхъ печали и борѣбы. Адажежъ самѣ мы теперь на свѣтѣ, нѣ до кого намъ прихилити ся, нѣ ѣдъ кого ждати помочи, а тѣлько ѣдъ себе самыхъ. Выбору не маємо. Берѣмо помѣчь, де еѣ найдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зъ слѣзми Мирослава. Гнѣвъ проти Тухольцѣвъ заслѣпивъ тебе и пхає тебе въ погибель. Нехай и такъ, що нещасливѣ мы — а чи задля того мусимо бути зрадниками своего краю? Нѣ, радше згинуты намъ зъ голоду пѣдъ плотомъ!

— Молода ты ще, доню, горяча, палка, а не знаешь, якъ смакує голодъ, якъ смакує нужда. Я зазнавъ ихъ и хочу устеречи тебе ѣдъ нихъ. Не перечь же менѣ! Ходи, ѣдьмо до цѣли! Що буде, то буде, долѣ своего не обѣѣдемо!

И онъ спявъ своего коня острогами. Дармо Мирослава хотѣла спинити его — онъ погнавъ долѣ горою. Ридаючи, слѣдувала за нимъ Мирослава. Въ своей непоборимѣй дитячѣй вѣрѣ она все ще думала, що зможе ухоронити батька ѣдъ погибели, ѣдъ вѣковистои ганьбы — ѣдъ зрады своего краю. Она бѣдна и не знала, якъ глубоко еи батько бувъ уже застрягъ въ тѣмъ огиднѣмъ багнѣ, якъ безповоротно онъ уже впавъ въ безодню,

такъ, що для него справдѣ не було иного виходу, якъ падати глубше, ажъ до дна.

Чимъ дальше вѣздили въ долину, тымъ густѣйша пѣтъма обхапувала ихъ, тымъ менше могли що-небудь бачити, крѣмъ блиманя огнищъ и жеврѣня ѡддаленыхъ пожарѡвъ. За то гомѡнъ и ревъ стававъ ся чимъ разъ голоснѣйшій, оглушающій. Дымъ выѣдавъ имъ очи, захапувавъ ѡддыхъ въ груди. Бояринъ прямувавъ до першого огнища, що палало середъ поля. Се була монгольска сторожа. Наближаючись, они бачили пять люда въ кожухахъ, оберненихъ волосемъ до горы, въ такихже пелехатыхъ, остроко̀нчастыхъ колпакахъ, зъ луками на плечехъ и зъ топорами въ рукахъ.

Ажъ близь варты Мирослава дѡгнала батька и сѣпнула его за рукавъ.

— Таточку, Богомъ святымъ молю тебе, вертаймо ѡдси!

— Куды?

— Ходѣмъ до Тухлѣ!

— Нѣ, пропало вже! Пѡдемъ, але не зъ униженою просьбою! Пѡдемо въ гостѣ—и радъ я побачити, чи твои Беркуты посмѣють теперь выгоняти насъ!

Въ тѡй хвили Монголы почули приходячихъ и зъ дикимъ крикомъ похапали за луки и окружили ихъ.

— Кто ѣде? закричали рѡжными голосами, то по нашому, то по своему.

— Поклонникъ великого Джингисхана! — сказавъ по монгольски Тугаръ Вовкъ. Монголы стали, выпуливши очи на него.

— Ты ѡдки, що за оденъ, за чимъ приходишь? спытавъ оденъ, очевидно начальникъ сторожѣ.

— Не твое дѣло, — ѡдповѣвъ остро, на монгольскѡй мовѣ, бояринъ. — Кто веде вашу силу?

— Внуки великого Джингисхана: Пета бегадиръ и Бурунда бегадиръ.

— Идижь и скажи имъ, що „Калка рѣка по болотѣ тече а въ Донъ впадає“. А мы на твоѣй поворотъ заждемъ коло огнища.

Зъ рабскимъ пошанованємъ розступили ся Монголы

передъ незнакомимъ прїѣзжимъ, що говоривъ ихъ мовою тай ще такимъ певнымъ тономъ, до якого они привыкли одъ своихъ хановъ та бегадировъ. Въ одной хвили начальникъ варты здавъ свое мѣсце на другого, а самъ допавши коня, погнавъ до табору, о якомъ може четверть милѣ оддаленого одъ вартового огнища.

Тугаръ Вовкъ и Мирослава позлазили зъ коней, котрї декто зъ вартовыхъ сейчасъ взяли, обчистили, напоили и припиали на мужицкѣй, житомъ засѣяно́й нивѣ. Прїѣзжі гостѣ приступили до огнища, грѣючи надъ нимъ руки, въ котрї щипавъ ихъ весняный нѣчный холодъ. Мирослава тремтѣла цѣлымъ тѣломъ, мовъ у лихорадцѣ; она була блѣда и не смѣла по́днести очей на батька. Ажъ теперь, почувши зъ батьковыхъ устъ монгольску мову и побачивши, зъ якимъ пошанованемъ Монголы сповняли его волю, она догадала ся, що батько си не одъ нынѣ знае ся зъ тыми страшными нищителями рѣдно́й землѣ и що правдивою мусить бути тотъ вѣсть, котра глухо шепталась при дворѣ князя Данила, немовъ то Тугаръ Вовкъ въ битвѣ надъ Калкою зрадивъ Русь Монголамъ, выповѣвши имъ напередъ цѣлый плянъ битвы, уложеный рускими князями. Правда — говорили вѣсти — доказу на те певного нема, а то-бѣ бояринови прїйшлося по́нести голову на колоду; бояринъ стоявъ въ битвѣ въ першѣмъ рядѣ и при першѣмъ замѣшаню взятый бувъ до неволѣ. Але дивнымъ выдавалось декому его швидке увѣльнене безъ окупы, хочъ бояринъ боживъ ся, що Монголы выпустили его, шануючи его хоро́брѣсть. Дѣло було темне, а тѣлько то певне було, що при княжѣмъ дворѣ всѣ почали якось сторонити одъ Тугара и самъ князь не довѣрѣвъ ся ему по давному. Бояринъ въ кѣнци почувъ тоту змѣну и попросивъ князя о даровизну земель въ Тухольщинѣ. Не допытуючись, для чого задумавъ бояринъ покидати Галичъ и для чого хоче закопати ся въ тако́й лѣсистѣй пустыни, тай ще зъ молодою дочкою, — князь Данило давъ ему даровизну — очевидно радъ бувъ его позбути ся. И при одъѣздѣ зъ Галича якось холодно прощали ся всѣ зъ бояриномъ, довголѣтнимъ товаришемъ оружя. Все то згадала те-

перъ въ однѣй хвили Мирослава, и все то, що тодѣ дивувало и гнѣвало єѣ, — стало теперъ яснѣ и зрозумѣле передъ єи очима. Такъ, значитъ ся, вѣсти и шепты говорили правду! Такъ, значитъ ся, батько єи ѡдѣ давна, ѡдѣ десяти лѣтъ бувъ въ порозумѣню зъ Монголами, бувъ зрадникомъ! Мовъ придавлена, мовъ пѡдкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прекрасну голову до долу. Серце єи дуже болѣло: она чула, якъ въ нѣмъ одна за другою рвали ся найсильнѣйшій и найсвятѣйшій нитки — нитки дитячої любви и поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чулась она теперъ на свѣтѣ, хочъ туй коло неї сидѣвъ єи батько! Якою нещасною чулась она теперъ, хочъ батько недавно ще запевнювавъ єѣ, що все робить для єи щастя!

Але и бояринъ сидѣвъ теперъ якійсь невеселый: єго рѣшуче серце тисли очевидно якійсь важкій думы. Не знати, о чѡмъ думавъ ѡнъ, але очи єго глядѣли незмигаючи въ поломѣнь огнища, слѣдили уважно за загаранємъ червонихъ мовъ розжарене зелѣзо полѣнъ, що трѣскали въ огни, слизуваній поломѣнями. Чи се було спокѡйне думанє чоловѣка, що дѡйшовъ до своєї цѣли, чи може яке тревожне прочутє будущины холодною рукою вхопило єго за серце и печать мовчанья положило на єго чоло? Тѡлькожъ и ѡнъ, старый розважный чоловѣкъ, уникавъ погляду Мирославы, лишь глядѣвъ и глядѣвъ въ огнище на миготячі искры и попелѣючи полѣна.

— Доню! — сказавъ ѡнъ въ кѡнци стиха, не пѡводячи на ню очей.

— Чому ты вчера не вѡбивъ мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу вдержуючи слѣзы въ очехъ. Голосъ єи, хочъ тихій, вѣнувъ на боярина ледовымъ холодомъ. інъ не найшовъ на те пытанє ѡповѣди и мовчавъ и вдивлювавъ ся въ огнище, поки не прибѣгъ вартовый зъ табору.

— Внуки великого Джингисхана шлють свѡй привѣтъ новому другови и просятъ єго до свого шатра на военну раду.

— Ходѣмъ! — сказавъ коротко бояринъ и пѡднявъ ся зъ мѣсця. Мирослава встала такожъ, але ноги єи ѡд-

мовляли послуху. Тѣлькожь не часъ теперъ бувъ вертати ся. Въ однѣй хвили Монголы привели ихъ коней, высадили Мирославу и окруживши ихъ обое повели до табору. Монгольскій таборъ бувъ розложеный въ величезномъ чотырокутнику и обкопанный глубокимъ ровомъ. Въ кождомъ боцѣ чотырокутника було по дванайцать входѣвъ, окруженныхъ оружною вартою. Хоть непріятель нѣякій не грозивъ табору, то все таки его стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголівъ, зовсѣмъ въ суперечнѣсть зъ христіанскимъ рицарствомъ, котре не дорѣвнувало Монголамъ анѣ въ вѣйсковѣй карности, анѣ въ умѣлости тактики та керованя великими масами.

Вартові при входѣ табору дикими голосами перекликали ся зъ вартовыми, що вели боярина зъ донькою, а ѡдтакъ переняли незвычайныхъ гостей и повели ихъ до шатра своихъ начальникѣвъ. Хоть и якъ придавлена була Мирослава своимъ бодемъ и встыдомъ, що выпалювавъ горячій румянцѣ на еи дѣвочѣмъ лиці, то всежь она була надто смѣлои вдачѣ, надто свободно и по рицарски вихована, а щобъ не зацѣкавити ся роскладомъ табора и вѣсѣмъ новымъ та невиданымъ окруженемъ. Быстрымъ окомъ окинула она провожающихъ вартовыхъ. Низкі, пѣдсаджоваті ихъ поставы, повбѣрані въ овечій кожухи, черезъ котрі перевѣшенный бувъ у кожного лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, выглядали мовъ медведѣ або які другі дикі звѣрѣ. Лиця безъ заросту, зъ выстаючими вилицями и пѣдъочными кѣстями, зъ маленькими и глубоко впалыми очима, що ледво блищали ся зъ вузкихъ, подовжно прорѣзанныхъ повѣкъ, зъ невеликими, приплескаными носами, выглядали якось гидко, ѡдразливо, а жовтава ихъ барва, що въ ѡдблизку огнищъ переливала ся въ якійсь зеленковатый ѡдтѣнокъ, робила ихъ ще страшнѣйшими та ѡдразливѣйшими. Зъ похнюплеными до долу головами и зъ горяною, спѣвучою мовою они подобали на вовкѣвъ, що шукають, кого-бъ пожерти. Шатры ихъ, якъ Мирослава зъ близька приглянула ся, зроблені були зъ войлоку, роспятого на чотырехъ жердкахъ, звязаныхъ въ горѣ до купы, и на-

крытіи були въ верху для забеспечи одъ дожджу великими шапками зъ кѣньской шкѣры. Передъ шатрами стояли на жердкахъ понастромлюваніи головы людскіи, кровавіи, зъ застиглымъ выразомъ болю и роспуки на блѣдыхъ, посинѣлыхъ, меркотячимъ свѣтломъ огнищъ дивовижно освѣченныхъ лицахъ. Холодный пѣтъ выступивъ на чоло Мирославы на сей видъ; еѣ, геройску, смѣлу дѣвчину, мучила думка, що швидко и еи голова такъ само стримѣти буде денебудъ передъ шатромъ якого монгольскаго бегадира. Та нѣ, она волѣла-бъ теперь тлѣти въ пожарѣ и стримѣти яко кровава трофея передъ шатромъ побѣдителя, анѣжъ своими живыми очима оглядати тѣ трофеѣ, зъ когрыхъ кожа недавно ще була живымъ чоловѣкомъ, думала, працювала и любила, — анѣжъ ити здохъ сего страшнаго табору на безчесне, зрадницке дѣло!

— Нѣ, нѣ, — думалось ѣй, — не буде того! Я не пѣду дальше! Я не стану зрадницею своего краю! Я покину батька, коли не зможу его одвести одъ его проклятого намѣру!

Мѣжъ тымъ они стояли передъ шатромъ начальника, Петы, любимця Батыеваго. Шатеръ не одзначувавъ ся одъ прочихъ шатрѣвъ зъ верха нѣчимъ окрѣмъ припатои на вершкѣ жердки зъ трема бунчуками; за то въ серединѣ бувъ далеко пышнѣйше, по азіятски, улаженный. Тѣлькожъ анѣ бояринъ анѣ Мирослава до середины шатра не входили, бо начальникѣвъ монгольскихъ застали передъ шатромъ, коло огнища, на котрѣмъ невѣльники пекли двоухъ баранѣвъ. Побачивши приходящихъ, начальники схопили ся всѣ вразъ на рѣвнѣи ноги и похапали до рукъ свою збрую, хочъ впрѣчѣмъ не поступали ся зъ мѣся, щобъ стрѣчати ихъ. Знаючи монгольскій звычай, бояринъ кивнувъ доньцѣ, щобъ осталась позаду, а самъ, знявши зъ головы шоломъ а зъ плечей лукъ, приступивъ до нихъ зъ поклономъ и ставъ мовчки, зъ похилеными до землѣ очима, о три кроки передъ головнымъ начальникомъ Петою.

— Одъ якого царя приносишь намъ вѣсти? — спытавъ его Пета.

— Я не знаю нѣякого царя крѣмъ великого Джингисхана, пана всего свѣта! — сказавъ бояринъ. Се була звычайна формула по́ддана. Пета за симъ поважно, але радо, простягъ бояринови руку.

— Въ пору приходишь, — сказавъ Пета, — мы дожидали своего союзника.

— Я знаю свѣй обовязокъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Въ однѣмъ лишень я переступивъ вашъ звычай: я привѣвъ доньку свою до табору.

— Доньку? сказавъ зачудуваный Пета. Хибажъ ты не знаешь, що звычай нашъ забороняе женщинамъ вступати въ збѣръ воякѣвъ?

— Знаю. Але щожъ я мавъ зрѣбити зъ нею? У мене нема дому, нѣ родини, нѣ дружины! Крѣмъ мене и великого Джингисхана она не має нѣякои опѣки! Мѣй князь радъ бувъ позбути ся мене зъ своего мѣста, а тѣ проклятѣ смерды, мои невольники, збунтували ся противъ мене.

— Але всежъ таки ту она не може остати ся.

— Я прошу внукѣвъ великого Джингисхана, позволити ѣй остати ся нынѣшну нѣчь и завтрѣшній день; поки не вынайду для неи безпечного пристановища.

— Для другѣвъ нашихъ мы гостиннѣй, — сказавъ Пета, и ѣдакъ, обертаючись до Мирославы, ѣнъ сказавъ ломаною рускою мовою:

— Зблизись, дѣвчина!

Мирослава ажъ затремтѣла, почувши тѣ зверненѣ до себе слова страшного монгольскаго начальника. Повными ненависти и погорды очима глядѣла она на того нищителя Руси, зовсѣмъ не слухаючи его слѣвъ.

— Зблизись, Мирославо! — сказавъ ѣи батько. Великій начальникъ монгольскаго войска ласкавый до насъ.

— Не хочу ѣго ласки! — ѣдказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобѣ! — сказавъ грѣзно бояринъ. Мирослава неохѣтно зблизила ся.

Пета своими малыми, блискучими очима поглядѣвъ на ню.

— Гарны дѣвчина! Жаль, що не остатись. Гляди,

дѣвчина, на свѣй татѣ. Будь вѣрны великы Джингисханѣ. Великы ласка буде! На тобѣ, дѣвчина, отсе коко, зѣ вашого князь Мстиславѣ! Знакъ безпеченьства. Покажи монгольскы воякѣ — усѣ пропуститѣ, нѣчого злого не зрѣбитѣ. А теперѣ до шатра!

Зѣ тыми словами Пета подавѣ Мирославѣ зѣ пальця своего великій золотый перстень, здобутый нимѣ вѣ битвѣ надѣ Калкою зѣ князя Мстислава. На перстени бувѣ великій золотисто-зеленый бериль зѣ вырѣзаными на нѣмѣ фигурами. Мирослава вагувала ся приняти дарѣ ѡдѣ ворога, може навѣтъ заплату за батькову зраду.

— Возьми, доню, сей знакъ ѡдѣ великого внука Джингисхана, — сказавѣ бояринѣ. Се знакъ его великой ласки для тебе, дае тобѣ беспечный прохѡдѣ вѣ таборѣ монгольскѡмѣ. Намѣ бо прійдесѣ розстати ся, доню. Ихѣ военный звычай забороняе женщинамѣ бути вѣ таборѣ. Але зѣ тымѣ перстенемѣ ты можешѣ беспечно приходитьи и выходитьи, коли тобѣ запотребитѣ ся.

Мирослава ще вагувалась. Але вѣ тѡмѣ мовѣ нова якась думка шибнула ѣй вѣ голову — она взяла перстень и ѡдвертаючисѣ, урванымѣ голосомѣ сказала: — Дякую!

Затымѣ Пета казавѣ ѡдвести еѣ до окремого шатра, котре на борзѣ приготовано для еи батька, а Тугарѣ Вовкѣ оставѣ ся самѣ зѣ монгольскими бегадирами, щѡбы радити военну раду.

Першій забравѣ голосѣ Пета, головный начальник сего ѡддѣлу, чоловѣчокѣ лѣтъ коло сорокѣ, типѣ Монгола: невеличкій, повертливый, зѣ хитро мигающими малыми, мовѣ мышачими очима.

— Сѣдай, гостю, — сказавѣ ѡнѣ до боярина. Коли скажемо тобѣ, щѡ мы дожидали тебе, то нехай се буде найвысша похвала твоєй вѣрности для великого Джингисхана. Але все таки ты троха за пѡзно прійшовѣ. Войско наше вже третій день вѣ таборѣ стоить, а великій Джингисханѣ, выправляючи насѣ на западѣ, до краю рабѡвъ своихѣ Арпадѡвѣ, наказувавѣ намѣ довше трехѣ день безѣ потреби нѣгде не задержуватисѣ. Братѣ нашѣ, Кайданѣ бегадирѣ, щѡ пѡшовѣ черезѣ край Воло-

хѡвъ, буде передъ нами въ домѣ Арпадѡвъ, здобуде ихъ столичное мѣсто,—и якужь славу мы принесемъ зъ того походу?

На те сказавъ бояринъ:

— Я порозумѣвъ слова твои, великій бегадире, и ось що ѡдповѣмъ на нихъ. Вѣрный слуга великого Джингисхана не мѡгъ швидше прибути до вашего табору, бо ажъ вчера дѡзнавъ ся о походѣ вашѡмъ, а дѡзнавши ся прибувъ заразъ. Про задержку не жури ся. Шляхи нашѣ хочъ не широкѣ, такъ беспечнѣ. Брама въ царство Арпадѡвъ стане вамъ отворомъ, лишъ тѡлько застукайте.

— Якѣ шляхи и въ чѣихъ рукахъ? спытавъ коротко Пета.

— Оденъ шляхъ скѡльскѣй, ширшѣй, горѣ отсею рѣкою и дальше вузкимъ проваломъ. Ёго стережуть нашего князя бояре, котрѣ на нѣмъ поробили засѣки. Але бояре не радо служатъ Данилови Романовичу, не радо стережуть засѣкѡвъ. Мала ѡбѣцянка склонить ихъ на сторону великого Джингисхана.

— Але чомужъ не бачимо ихъ въ нашѡмъ таборѣ? — спытавъ Пета.

— Годѣ имъ, великій бегадире. Народъ, середъ которого они живутъ и котрый мусить поставляти оружныхъ людей для обороны засѣкѡвъ, не радо зноситъ ихъ власть надъ собою. Духъ бунту и непокоры живе въ народѣ. Серце ёго тужить за давними порядками, де не було нѣ князѣвъ нѣ власти, де кожда громада жила для себе, а противъ спѡльного ворога веѣ дружили ся по добрѡй волѣ и выбирали та скидали свою старшину. Въ горахъ тыхъ живе оденъ дѣдъ, которого прозвали бесѣдникомъ, и той роздуває полемѣнь непокоры въ имя тыхъ старыхъ порядкѡвъ. Народъ глядитъ на боярѣ, мовъ пастухи на вовка, и скоро бы тѡлько побачивъ, що бояре тягнуть въ сторону великого Джингисхана отверто, то побивѡбы ихъ камѣнемъ. Колижь за приближенемъ вашои силы бояре пѡддадутъ ся вамъ и выдадутъ вамъ засѣки — народъ пирсне, якъ полова ѡдъ вѣтру.

Пета слухавъ уважно бесѣды боярина. Насмѣхъ и погорда заблискотѣли на ёго тонкихъ губахъ.

— Дивній-жь у васъ порядки! сказавъ ѓнѣ. Князь бунтуе противъ своихъ слугъ, слуги противъ князя, князь и слуги противъ народа, а народъ противъ всякой власти! Дивній порядки! У насъ коли дробній ватажки хотѣли бунтувати противъ великого Джингисхана, то той згромадивъ ихъ до своего аула и окруживши аулъ своими вѣрными сынами, казавъ наставити ѓсѣмдесять великихъ котловъ на жаръ, налити ихъ водою, а коли вода скипѣла, то не розбираючи нѣчиєї вины, велѣвъ въ каждый котелъ вкинути по два бунтовники и варити ихъ такъ довго, поки тѣло зовеѣмъ не ѓдкипѣло ѓдъ кости. Тодѣ велѣвъ повынимати голі кѣстяки зъ котловъ, посадити ихъ на конѣ и поѓдвозити до поѓвладныхъ имъ племенъ, щобъ тѣ на примѣрѣ своихъ ватажковъ учили ся послуху и покоры великому Джингисханови. Отъ такъ бы и васъ ѓи вчити. И мы навчимо васъ ѓи. Дякуйте богамъ, що зѣславъ насъ до сего краю, бо коли-бъ не мы, то вы певно, мовъ тѣ голодні вовки, пожерли-бъ ѓдні другихъ.

Кровь постыла бояринови въ тѣлѣ при томъ оповѣданю Монгола, — але ѓнѣ нѣ словечка не ѓдказавъ на тоѣ.

— Ну, а якійже вашъ другій шляхъ? — спытавъ дальше Пета.

— Другій шляхъ тухольскій, — ѓдказавъ бояринъ, — хочъ вузшій и не такъ рѣвный, але за то близшій и рѣвно беспечный. На томъ шляху засѣковъ нема, а нѣ княжихъ бояръ нема. Самі хлопы пильнують ѓго.

— Хлоповъ вашихъ мы не боимо ся! — сказавъ зъ погордою Пета.

— И нѣщо ихъ бояти ся, — поѓхопивъ бояринъ. Они-жь безъ оружія и безъ умѣлости военной. Тымъ шляхомъ я самъ можу вамъ бути провѣдникомъ.

— Але може на арпадскѣй сторонѣ шляхи тѣ сильно замкнені?

— Тухольскій не замкненный зовеѣмъ. Скѣльскій замкненный, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольскимъ шляхомъ до краю Арпадѣвъ?

— Для оружныхъ мужѣвъ до Тухлѣ день ходу. Въ Тухли переночувати а разомъ зо свѣтомъ въ дорогу...

— А скѣльскимъ?

— Вчисляючи, кѣлько часу треба на понищенє за-сѣкѣвъ, три дни ходу.

— Ну, то веди насъ тухольскимъ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ слово сказати, великій бегадире, — сказавъ оденъ изъ начальникѣвъ монгольскихъ, мужчина величезного росту и геркулесовой будовы тѣла, зъ лицемъ темно-оливковой барвы, одѣтый въ шкѣру степового тигра, — що все разомъ ажъ надто выразно свѣдѣчило о его походженю зъ туркоманьского племени. Се бувъ страшный, нетямно смѣлый и кровожадный воѣвникъ, Бурунда-бегадиръ, супѣрецъ въ славѣ зъ Кайданомъ. Загоны монгольскій, котрій ѡнъ провадивъ, найстрашнѣйшу лишали по собѣ руину, наибѣльше число трупѣвъ, найширшу рѣку пожарѣвъ. інъ безмѣрно перевышавъ Пету своєю ѡдвагою: передъ его шатромъ кожного вечера було два разы бѣльше свѣжихъ головъ, нѣжъ передъ шатромъ всякого другого вояка. Але Пета не завидѣвъ ему тои смѣлости, чуючи надто добре свою перевагу надъ Бурундою въ штуцѣ веденя великихъ масъ и керованя великими битвами та походами. інъ радо пускавъ Бурунду на найнебезпечнѣйшій мѣсця, державъ его въ запасѣ на найтяжшу, рѣшучу хвилю, немовъ непоборимый зелѣзный таранъ, — а тодѣ пускавъ его зъ ѡддѣломъ „крававыхъ Туркоманѣвъ“ — довершувати побѣды.

— Говори, брате Бурундо! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ зъ десяти-тысячнымъ ѡддѣломъ ити тухольскимъ шляхомъ, а ты самъ поступай скѣльскимъ. Перейшовши на арпадскій бѣкъ, я ударю зъ заду на тыхъ, що стережуть скѣльского шляху и прорѣвнаю тобѣ дорогу.

Пета зъ подивомъ глянувъ на Бурунду, немовъ се першій разъ вырвалось тому рубацѣ зъ устъ таке розумне слово. И справдѣ, плянъ Бурунды бувъ хочъ и смѣлый, та за те дуже розумный, и Бурунда бувъ единый смѣльчакъ до выконаня сего пляну.

— Добре, сказавъ Пета, — нехай буде по твому! Выбирай собѣ вояковъ и рушай зъ ними заразъ завтра.

— Позвольте ще й менѣ слово сказати, великій бегадирѣ, — сказавъ Тугаръ Вовкѣ.

— Говори! — сказавъ Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї силы тухольскимъ шляхомъ, то позвольте менѣ пойти напередъ зъ невеличкимъ оддѣломъ и заняти вхѣдъ того шляху, закимъ ще тухольскій смерды дознають ся о вашомъ приходѣ и завалять его засѣками.

— Добре, иди! — сказавъ Пета. Коли хочешъ вырушити?

— Сейчасъ, щобы ще завтра на полудень сповнити своє дѣло.

— Коли такъ, то нехай се буде конецъ нашѣй радѣ и нехай боги щастятъ нашѣй збруѣ! — сказавъ Пета встаючи зъ мѣсця. Встали и прочіи начальники. Тугаръ Вовкѣ просивъ Петы, щобы визначивъ для него оддѣлъ смѣлыхъ мужѣвъ, а самъ пошовъ до шатра покрѣпити ся и попрощати ся зъ донькою.

Въ темномъ шатрѣ, на лѣжку покрытомъ мягкими, зрабоваными перинами, сидѣла Мирослава и горько плакала. По всѣхъ страшныхъ и несподѣванныхъ враженяхъ сего вечера она ажъ теперь мала часть зѣбрати ся зъ думками, розглянути добре свое теперѣшне положене, въ котре втягнувъ єѣ батько. Положенє те було справдѣ страшне, бачилось навѣтъ, безвыхѣдне. Батько єи зрадникъ, монгольскій слуга; она въ монгольскомъ таборѣ, на-пѣвъ гѣсть, на-пѣвъ бранка, а на всякій способъ кругла сирота. Ба навѣтъ послѣдна єи пѣдпора — непохитна вѣра въ свѣй пророчій сонъ, въ благословенство матери и въ свое щастє любовне зъ Максимомъ, — и тота вѣра теперь, при холоднѣй розвазѣ, зачала похитуватись, кровавлячи єи сердце. Бо якимъ лицемъ стане она теперь передъ Максимомъ? Якими словами розкаже єму о своемъ — добровѣльномъ чи недобровѣльномъ? — побутѣ въ монгольскомъ таборѣ? Мовъ гадюки вертѣли єи сердце

тѣхъ питанъ, и она дала слѣзамъ волю, и плакала мовъ зъ житємъ своимъ прощала ся.

Батько тихими, тревожными кроками приступивъ до неи, положивъ руку на еи плече, — она не пѣдводи́ла головы, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказавъ онъ, — не плачь! Дастъ Богъ, все ще добре буде!

Мирослава мовъ не чула нѣчого, сидѣла недвижно, холодна, безъучасна.

— Забуди того смерда! Гарна будучнѣсть чекае тебе, а онъ... Що онъ? Завтра въ полудне онъ упаде трупомъ ѡдъ мови шаблѣ.

— Кто? — скрикнула Мирослава роздирающимъ сердце голосомъ.

Бояринъ злякавъ ся того голосу и ѡдступивъ ся ѡдъ дочки, що зѣрвалась на рѣвнѣи ноги.

— Кто упаде трупомъ? повторила она. Онъ, Максимъ? Ты ведешъ нападъ на Тухлю?

— Та нѣ, нѣ! — ѡдпекувавъ ся бояринъ, — кто се сказавъ тобѣ?

— Самъ ты сказавъ! — наставляла на него Мирослава. — Тату, скажи менѣ правду, що ты задумуешъ? Не ѡй ся за мене! Я теперъ и сама вже добре се бачу, що не можу бути Максимова, черезъ тебе не можу бути! О, ты разумный, ты хитрый! Ты допровадивъ до своего! Не для того я не можу бути Максимова, що вы́шла ѡдъ него родомъ, — о нѣ! Я низша ѡдъ него, я чуюсь безмѣрно низшою ѡдъ него, бо онъ чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може и сама зрадница! Такъ тату! Ты дуже хитрый, такий хитрый, що ажъ себе самого перехитривъ! Ты кажешъ, що мого щастя бажаешъ, а ты вбивъ мое щастѣ. Але нехай и такъ! Що зъ мене за хосенъ? Тѣлько скажи менѣ, що ты задумуешъ напротивъ него?

— Алежъ нѣчого, зовсѣмъ нѣчого! Онъ теперъ може вже десь далеко въ горахъ.

— Нѣ, нѣ, нѣ, не вѣрю тобѣ! Скажи менѣ, що вы урадили зъ Монголами?

— Говорили о тѣмъ, куды на Угры йти.

— И ты имъ хочешь выдати тухольскій пляхъ, щобы помстити ся на Тухольцахъ!

— Дурна дѣвчино, — що менѣ мстити ся на нихъ! За дрѣбнѣй они для мови мести. Я хочу перепровадити Монголѣвъ на Угры, бо чимъ швидше подутъ зъ нашего краю, тымъ менше ту руины нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. Але зъ поворотомъ доруйнують, що теперь цѣле лишать! И ты ведешь ихъ на Тухлю, теперь, заразъ?

— Нѣ, не на Тухлю. Я веду тольکو одень малый ѳддѣль, щобъ обсадити вхѣдъ до Тухлѣ.

— Кто має браму, той має и хату! Але я розумѣю теперь! Ты-жь самъ казавъ недавно, онъ тамъ, на горѣ, що завтра Максимъ має зъ тухольскими молодцями валити нашъ дѣмъ. А ты хочешь зъ Монголами напасти на него, убити его...

Бояринъ выпуливъ на ню зачудуванѣй очѣ; онъ почавъ бояти ся, чи не вѣдьма она — такъ страшно быстро згадувала она, въ чѣмъ дѣло.

— Доню, забудь за него! — сказавъ онъ. Яка доля ему судила ся, така и буде.

— Нѣ, тату, — тымъ ты не зведешь мене! Я иду, ѣду до Тухлѣ, я остережу его, спасу его ѳдъ твои засѣдки! А коли въ ню попаде ся, то я стану обѣчь него и буду бороти ся разомъ зъ нимъ, до послѣднего скону, проти тебе, тату, и твоихъ поганныхъ союзникѣвъ!

— Дѣвчино, ты божевѣльна! — скрикнувъ бояринъ. Уважай, не доводи мене до гнѣву! Се хвиля рѣшуча.

— Що мене твоѣй гнѣвъ обходитъ! — ѳдказала холодно Мирослава. И що ты менѣ можешь ще ѳбльше злого зрѣбити пѣсля того, що доси зрѣбивъ? Коли убьешь мене, то се буде тольکو добродѣйство, бо и такъ менѣ не жити. Пусти мя!

— Нѣ, остань ту, нерозумна!

— Такъ, остань ту, поки ты спокѣйно не замордуешь того, кто дорожшій менѣ надъ жите мов! О нѣ, я не останусь!

— Остань! Богомъ кленусь тобѣ, що не поѣднесу руки своєї на него!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розумѣе ся, ты бояринъ, — дежь бы ты підносивъ руку на смерда. Але своимъ дикимъ товаришамъ велишь всѣ затровні стрѣлы нацѣлити на его грудь!

— Нѣ! Коли вже таке твоє надъ нимъ милосерде, то ще разъ кленусь тобѣ, що нѣ я анѣ нѣкто зъ моєї дружини не ткне его, хочбы онъ незнати якъ нападавъ на насъ! Досыть тобѣ сего?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тревогою, и не могла нѣчого бѣльше сказати. Хибажь она знала, чи досыть сего, чи нѣ? О, якъ рада була-бъ она пташкою злетѣти до него, щиримъ щебетанемъ перестеречи его! Але годѣ було. Батько єи взявъ свою збрую и выходячи зъ шатра, сказавъ:

— Доню, ще разъ кажу тобѣ и закликаю тя: остань ся въ таборѣ, поки я не вернусь, а тодѣ роби собѣ, що твоя воля буде. А теперъ прощай!

Онъ вийшовъ, и заслона зъ войлоку, що служила замѣсть дверей, неспокѣйно захитала ся за нимъ. Зъ заломаными руками, образъ найтяжшого горя и найстрашнѣйшої тревоги, стояла Мирослава насередъ шатра, нѣма, перехилена напередъ, зъ отвореными устами, ухомъ ловячи послѣдній стукъ кѣньскихъ копытъ, що глухли и нѣмѣли по мѣрѣ того, якъ ѡддалявъ ся на полудне ѡддѣль Монголѡвъ, веденый єи батькомъ на погибель Тухольщины.

V.

Зъ важкимъ серцемъ ишовъ Максимъ Беркутъ посередъ невеличкої ватаги тухольскихъ молодцѣвъ на сповнене волѣ громадской. Їдъ малку вирѡсъ онъ въ глубокѡмъ почуваню своєї єдности зъ громадою и святости громадской волѣ, тожь и теперъ, коли зовсѣмъ не въ пору для его сердца павъ на него почесный выбѡръ громады — прогнати зъ громадскихъ земель ворога громады, якого бачили Тухольцѣ въ бояринѣ, — и теперъ

ѡнѣ не смѣвъ ѡдмовитись ѡдѣ того порученя, хочѣ сердце его рвало ся и краялось на саму думку, що буде мусѣвъ стрѣнути ся зѣ Мирославою, зѣ еи батькомѣ, якѣ зѣ ворогами, що буде може мусѣвъ бороти ся зѣ лучниками боярскими або и зѣ самымѣ бояриномѣ, проливати кровь людску въ очехѣ тои, за котру ѡнѣ самѣ готовѣ бувѣ свою кровь пролити. Правда, ѡнѣ твердо рѣшивѣ ся зрѡбити своє дѣло якѣ можна найспокоѣйнѣйше и не доводити его ажѣ до проливаня крови, але ктожѣ мѡгѣ ему поручити, що бояринѣ, знаючи его слабу сторону, самѣ не буде шукати зачѣпки. Се лекше могло бути, якѣ що.

— Але нѣ — думавѣ собѣ Максимѣ, — коли схоче моєи крови, я не буду боронити ся, я надставлю ему свои груди добровѡльно, нехай бѣе! Житя ѡнѣ не хоче менѣ дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мѡй, соколе сизый! Прощайте брѡты и товаришѣ мои! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуете и скажете: згинувѣ для добра громады! Але вы не будете знати, що я самѣ бажавѣ и шукавѣ смерти!

Такѣ думавѣ Максимѣ, наближаючись до будынкѡвъ боярскихѣ на горѡчку надѣ Опоромѣ. Дѡмѣ боярина збудованый бувѣ зѣ грубыхѣ, въ чотыри гранки гладко обтесаныхѣ и гиблемѣ на спѡеняхѣ выгладженихѣ ялицѣ, будованыхѣ въ угла, такѣ якѣ теперѣ ще будують нашѣ сѣльскѣ хаты. Покрытый бувѣ грубыми драицями, обмазаными зѣ верха грубою верствою червоною, въ водѣ не розмокаючої глины. Ѡкна, якѣ и у всѣхѣ хатахѣ, оберненѣ були на полудне; замѣсть шибѡкѣ понапинанѣ були на рамахѣ воловѣ мѣхурѣ, пропускаючѣ слабе, жовтаве свѣтло до середины. Входовѣ дверѣ зѣ передоу и зѣ задоду вели до обширныхѣ сѣней, котрыхѣ стѣны обвѣшанѣ були всѣлякимѣ оружемѣ, оленевыми и жубровыми рогами, шкѡрами зѣ дикѡвъ, вовкѡвъ и медведѣвъ. Зѣ сѣней на оба боки вели дверѣ до кѡмнатѣ, обширныхѣ, высокихѣ, зѣ глиняными печами безѣ коминѡвъ и зѣ деревяными, гарно вырѣзуваными полицями на всяку посуду. Одна свѣтлиця була бояринова, а друга,

по другомъ боцѣ сѣней, его доньки. Зѣ заду були двѣ обширнѣ коморы: въ однѣй кухня, въ другѣй людска. Въ свѣтлицѣ боярина стѣны були обвѣшанѣ шкѣрами медведѣвъ, тѣлько надъ постѣлю висѣвъ дорогѣй заморскѣй килимъ, здобутѣй бояриномъ въ якѣмось походѣ. Тамъ же висѣли его луки, мечѣ и проча пѣдручна збруя. Свѣтлиця-жѣ Мирославы була крѣмъ мягкихъ шкѣръ по стѣнахъ и помостѣ пристровна въ цвѣты, а на стѣнѣхъ напроти ѡконъ, надъ єи лѣшкомъ, висѣло дороге, металева зеркало и обѣчь него деревяннѣй, срѣбломъ окованнѣй, чотыреструннѣй теорбанъ, любѣй повѣрникъ Мирославиныхъ мрѣй и снѣвъ дѣвочихъ. Ѡддалѣкъ ѡдѣ дому, въ невеличкѣмъ яру, стояли стайнѣ, стодолы и прочѣй господарскѣй будынки; тамъ такожѣ була невеличка хата для скотарѣвъ. Але пусто и глухо було нынѣ въ просторѣмъ, боярскѣмъ домѣ. Боярина и Мирославы нема дома, слугъ бояринъ пѣдправлявъ, худѣбу велѣвъ перегнати до череды сусѣдного корчиньского посадника; тѣлько лучники и топѣрники остави ся, тай тѣй якѣсь невеселѣй, не гомонятъ, не жартуютъ, анѣ пѣсенъ не спѣвають. Мабутъ важнѣйше якесь жде ихъ дѣло, бо берутъ луки и стрѣлы, топоры и списы, а все те мовчки, сумовито, мовъ на смерть готуютъ ся. Що се такого?

Но ось оденъ, що стоявъ середѣ шляху, мовъ на сторожи, давъ знакъ трубою, и въ повнѣй збруѣ всѣ дружинники стали въ рядѣ передѣ домомъ боярекимъ, пѣднявши списы, напавши луки, мовъ до битвы. По шляху надѣйшла тухольска ватага и побачивши оружныхъ людей передѣ боярекимъ домомъ, почала ѣ собѣ готувати ся до бою. Тревожnymi очима позирнувъ Максимъ на оружныхъ людей, чи нема мѣжъ ними боярина. Але на щастѣ боярина не було. Ѡдохнувъ Максимъ немѣ гора зъ груди его звалила ся и смѣлѣйше почавъ порядкувати свою ватагу. Се и не довго часу забрало, и мовчки, зъ понатыгаными луками, зъ блискучими топорами и списками Тухольцѣ зближали ся въ рядѣ до боярекихъ дружинниковъ. Не дальше пѣддесяти кроковъ однѣ ѡдъ другихъ зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовку! — кликнувъ голосно Максимъ.

— Нема боярина Тугара Вовка, — ѳдповѣли дружинники.

— Такъ вы, вѣрнѣй его, слушайте, що я скажу вамъ ѳдѣ имени тухольской громады! Пѳслала насъ громада, щобъ прогнати васъ волею чи неволею зъ земель тухольскихъ по засуду громадскому. Пытаѣмось васъ, чи уступитесь по волѣ, чи нѣ?

Дружинники мовчали.

— Пытаѣмось другій разъ! сказавъ Максимъ.

Дружинники мовчали, не спускаючи лукѳвъ.

— Пытаѣмось третій разъ! сказавъ пѳдносячи голосъ Максимъ.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно въ своѣй ворожбѣй пѳдставѣ. Дивно було Максимови, що се має значитись, але не зупиняючись довше, ѳнъ велѣвъ своимъ молодцямъ выпустити стрѣлы на дружинникѳвъ. Стрѣлы засвистѣли, мовъ змѣй, и перелетѣвши понадъ головы дружинникѳвъ, повбивали ся въ стѣну. Въ тѳй хвили дружинники, мовъ на данный знакъ, кинули збрую на землю и зъ простягнутыми руками ступили напроти тухольскихъ молодцѣвъ.

— Товаришѣ, братья! — сказали они. Не прогнѣвайтесь на насъ за наше мовчане. Мы дали слово бояринови, що стрѣтимо васъ ворожо, але мы не давали ему слова, проливати кровь вашу, и проливати еѣ за неправду. Мы були при судѣ громадскѳмъ и знаѣмо, що бояринъ скривдивъ громаду и що судъ громадскій справедливый. Робѣтъ, що вамъ повелено, и коли ласка буде батькѳвъ вашихъ, мы просити ихъ будемо, щобъ прийняли насъ до своеи громады. Не хочемо бѳльше служити бояринови!

Радѳсть Тухольцѣвъ, а особливо Максима, коли почувли тѣ слова, була безгранична. Заразъ всѣ покидали оруже на купу передъ боярскимъ домомъ и середъ голосныхъ, веселыхъ крикѳвъ обнимали и цѣлували своихъ новыхъ и неспѳдѣванныхъ товаришѣвъ, зъ котрыми передъ хвилею думали вступити въ смертельный бѳй.

А вжежъ Максимъ найдужше радъ бувъ зъ того, що боязнъ его не справдила ся, що ему не довелось передъ очима Мирославы поборювати єи батька и прогоняти въ невѣсну даль тоту, зъ котрою онъ радъ бы бувъ нѣколи не розстати ся. Радѣсть зъ сумирного закѣнченя сеи немилои справы на хвилю заглушила въ нѣмъ всякій другій непевности. Въ товариствѣ веселыхъ боярскихъ дружинникѣвъ вѣшли Тухольцѣ до боярского дому, все зъ зацѣкавленемъ оглядаючи, хочъ нѣчого не тыкаючи. Зъ сердечнымъ трепетомъ наближавъ ся Максимъ до свѣтлицѣ Мирославы, надѣючись тутъ стрѣтити єѣ въ слезахъ або въ гнѣвѣ, бажаючи щиримъ словомъ потѣшити, успокоити єѣ. Але Мирославы не було въ свѣтлицѣ и се занепокоїло Максима. Де она? подумавъ онъ и сейчасъ рѣшивъ ся спытати о те дружинникѣвъ, що мѣжъ тымъ вештали ся, приготовуючи на радощахъ для своихъ тухольскихъ гостей братерску гостину. Але одповѣдь дружинникѣвъ на подѣбне пытанє зовѣмъ не вдоволила и не успокоила Максима. Бояринъ вчера рано выѣхавъ зъ донькою, але куды? за чимъ? коли верне? — не знати. Казавъ имъ выступити ворожо проти Тухольцѣвъ, але чи то побачивши ихъ понурѣ, неохочѣ лица, чи то може повзявши яку иншу думку, урвавъ бесѣду и одѣхавъ. Отъ и все, що дѣзнавъ ся Максимъ одъ новыхъ союзникѣвъ. Очевидна рѣчь, що такѣ вѣсти мусѣли сейчасъ закаламутити его чисту радѣсть, ба навѣтъ кинути тѣнь якогось пѣдозрѣня на дружинникѣвъ. Що се такого? Чи не крыєсь въ тѣмъ зрада яка? Чи не хоче бояринъ зловити ихъ въ яку засѣдку? Але не хочачи вѣмъ въ голосъ выявлювати свого пѣдозрѣня, Максимъ шепнувъ тѣлько деякимъ зъ своихъ товаришѣвъ, щобъ мали ся на острозѣ, а самъ почавъ пильно и уважно переглядати весь дѣмъ одъ горы ажъ до долу, не минаючи нѣ одной скрытки, нѣ одного закамарка. Нѣде не було нѣчого пѣдозрѣного.

— Гарна будова! — сказавъ Максимъ до дружинникѣвъ, заставляючихъ столы, — але щожъ, мы мусимо єѣ роздѣрати. Звѣсна рѣчь, мы не будемо єи нѣ валити нѣ палити, але зложимо все порядно на купу, щобъ бо-

яринъ, коли запотребує, мѡгъ собѣ все те забрати. И все добро его мусить бути ему скоронене въ цѣлости.

Мѣжь тымъ дружинники повиносили до сѣней великій дубовій столы изъ свѣтлицъ, прикрыли ихъ бѣлою скатертю и заставили всѣлякою стравою и медомъ. Середѣ радѡсныхъ окликѡвъ и спѣвѡвъ почала ся гостина. Тѡлькожь чимъ довше сидѣли молодцѣ за столами, чимъ бѡльше ѣли и пили, тымъ бѡльше щезала якось ихъ радѡсть и веселѡсть. И хочъ мѣдъ пѣнивъ ся въ точеныхъ деревяныхъ кубкахъ, хочъ мясо печене на рожнахъ дымилось на тарѣлкахъ, хочъ щирѣ, товарискій слова гомонѣли ѡдъ одного кѡнца стола до другого, то все таки таємно тремтѣли чогось всѣхъ сердца, немовъ дожидали якоисъ страшной вѣсти. Дивна, недослѣдима а всѣмъ чутна тревога висѣла въ воздухѣ. Чи стѣны боярскаго дому давили вольныхъ громадянъ?...

Ось вставъ оденъ изъ боярскихъ дружинникѡвъ и пѡднимаючи въ гору кубокъ повенъ пѣнистого меду, почавъ говорити :

— Братя! Радѡсный сей день для насъ, и щобъ нѣяка страшна пригода...

Але не скѡнчивъ. Разомъ поблѣдъ и затремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ. Всѣ бенкетуючі напруго посхапувались, выскакуючи, кто куды мѡгъ, перевернули стѡлъ въ всѣма кубками и стравами.

— Що се? що се? — крикнули всѣ наразъ и перли ся до дверей. Хочъ и якъ дрѡбный на око и малозначучій бувъ знакъ — глухій стукъ кѡньскихъ копытъ, а прецѣнь якого безмѣрнаго переполоху наробивъ ѡнъ въ боярскѡмъ домѣ. Одну хвилю истинне пекло було въ сѣнехъ: сей бѣгъ туды, той сюды, сей шукавъ того, той сего, а всѣ мѣшали ся и товпили ся безъ ладу, топчучи по кубкахъ и стравахъ, по бѣлой скатерти и по дубовѡмъ переверненѡмъ столѣ. Максимъ першій вырвавъ ся на двѡръ изъ тои замѣшанины и разъ тѡлько кинувши окомъ докола, пѡзнавъ всю величь небезпеченства.

— До збруѣ, братя, до збруѣ! Монголы! Монголы! Той крикъ бувъ мовъ наглый ударъ грому. Всѣ

стали, мовь мертвѣй; безладна сумѣшка перемѣнилась въ безладне остоупѣнѣ. Але и се тѣлько хвилю тревало. Грохѣтъ кѣньскихъ копытъ роздававъ ся все близше и близше, а наближене небезпеченьства разомъ обудило всѣхъ зъ мертвоты. Аджержъ всѣ були смѣлѣй, сильнѣй, молодѣй! Аджержъ кождый зъ нихъ неразъ въ своихъ дѣтячихъ и молодечихъ снахъ бачивъ себе въ битвѣ, въ небезпеченьствѣ, въ кровавой боротьбѣ зъ ворогомъ, и бажавъ и моливъ ся, щѣбъ сонъ ставъ ся явою, щѣбъ довелось ему колись ставати грудьми въ оборонѣ своего краю. А ось хвиля надѣйшла — и онижъ малибъ еи перелякати ся? Тѣлько на хвилю оглушила ихъ страшна вѣсть, страшна назва „Монголы“, — въ слѣдуючѣй хвили они вже були тымъ, чимъ були звычайно, вже кождый державъ въ рукахъ свою збрую, стоявъ въ рядѣ поручъ зъ другими, готовый до кровавого бою. Максимъ, мовь старый въ бояхъ посивѣлый начальникъ, выдававъ розказы и распоряджувавъ обороною.

— Головне дѣло наше, товаришѣ, держати ся сихъ стѣнъ. Поки ворогъ не выпре насъ ѡдъ сего дому и не окружить на вольномъ полю, поти не маемо чого бояти ся. Дѣмъ сей, то буде наша твердыня!

И ѡнъ розставлявъ лучникѣвъ коло ѡконъ, коло дверей, по два и по три, якъ до важности и доступности мѣся. Деякѣ мали бути въ внутрѣ дому, щѣбъ доносити зъ боярскаго складу лучникамъ стрѣль и рога-тинъ; головна-жъ сила мала стояти при входовыхъ дверехъ, щѣбъ въ разѣ потреби проломити ряды облягающихъ и ѡдбити ихъ ѡдъ дому.

А мѣжъ тымъ Монголы на рѣни надъ Опоромъ вупинили ся, позлазили зъ коней и роздѣливши ся на три ѡддѣлы, рушили пѣдъ горбѣкъ трема стежками. Очеvidно провадивъ ихъ ктось добре знающѣй стежки и ходы, бо цѣлый той маневръ ѡдбувъ ся швидко, безъ вагованя и довшой застановы. Маневръ той показувавъ ясно, що Монголы хотѣли зъ всѣхъ бѣкѣвъ ѡбѣйти и окружити дѣмъ ѡдъ разу.

Але кто се йде такъ завзято на чолѣ середного, головного ѡддѣлу Монголѣвъ? Глядять товаришѣ и очемъ

своимъ вѣры не ймутъ. Се не кто другій, якъ самъ властивецъ сего дому, гордый бояринъ Тугаръ Вовкъ.

— Нашъ бояринъ! Нашъ бояринъ! — скрикнули деякі дружинники, котрыхъ Максимъ, не довѣряючи ихъ щирости, поставивъ въ ряды въ сумѣшь зъ Тухольцями.

— Такъ, вашъ бояринъ — монгольскій слуга, зрадникъ своєї батьківщини! Не вжежъ вы и теперъ ще схочете додержувати ему вѣрности?

— Нѣ, нѣ! — скрикнули дружинники однодушно. Смерть зрадникови! Розобъемъ вражу роту, або самі погинемо въ оборонѣ своего краю.

Урадованый тымъ заявленємъ, сказавъ Максимъ:

— Простѣтъ, братья! Хвилю одну я несправедливо судивъ васъ, думаячи, що вы въ змовѣ зъ своимъ бояриномъ. Але теперъ бачу, що кривду робивъ я вамъ. Держѣмъ ся разомъ, близько стѣнъ, такъ щобы не могли насъ окружити, и стараймо ся завдавати имъ якъ найбільше страты. Монголы, якъ я чувъ, не добре умѣють вести облогу, а ще въ такій невеличкѣй силѣ. Чей намъ удасть ся одбити ихъ нападъ.

Бѣдный Максимъ! Онъ старавъ ся въ другихъ вмовити надѣю, котра у него почала щезати одъ першої хвилѣ, коли тѣлько побачивъ Монголѣвъ, а тымъ бѣльше теперъ, коли переважаюча ихъ сила въ повнѣ розвернула ся передъ очима осадженихъ. Але все таки его слова мали велику вагу у его товаришѣвъ, котрі неразъ уже мали случай перекопати ся о его притомности духа и оглядности въ часѣ наибольшого небезпеченства. Слѣпо полягаючи на его словахъ и розказахъ, каждый рѣшивъ ся пильнувати свого мѣся до крайної можности, знаючи добре, що и сусѣдне мѣсце буде такъ само пильноване.

Но отъ Монголы широкимъ колесомъ въ три ряды обступили вже дѣмъ боярскій и камянї стрѣлы на лукахъ своихъ держали вже намѣренї на смѣлыхъ обсадженихъ молодцѣвъ. Тѣлько що начальникъ не давъ ще знаку до бою. Начальникъ, бачить ся, хоче попереду пробовати ще намовы, бо ось онъ выѣхавъ зъ помѣжъ

рядѡвъ напередъ противъ головному ѡддѣлови обляженныхъ и каже:

— Рабы невѣрні! Погані смерды! Не вжежь зухвалѡсть ваша такъ безгранична, якъ и ваша дурнота, що вы хотѣлибы пѡднимати оруже на вѡйско великого Джингисхана, нынѣ безперечного пана всеи Руси? Пѡддайте ся єму безъ бою, то ѡнъ помилує васъ. Але тѣ, що захотятъ опирати ся єго силѣ, будутъ нещадно роздавлені, якъ хробаки пѡдъ колесами воза.

На таку мову голосно и смѣло ѡдповѣвъ Максимъ Беркутъ:

— Боярине! Дуже не вѣ пору назвавъ ты насъ, сынѡвъ вольной громады, рабами! Ты поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, нѣжь до насъ. Адже до вчера ще бувъ ты рабъ княжій, а нынѣ ты вже рабъ великого Джингисхана и певно полизавъ молоко розлите по хребтѣ коня великого Джингисхана. Коли оно тобѣ смакувало, то ще зъ того не виходить, щобъ и мы були ласі на него. Великои силы великого Джингисхана мы не лякаємось. Она може насъ зробити трупами, але не зробить насъ рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Джингисхана не зробить уже анѣ вольнымъ, анѣ чеснымъ чоловѣкомъ!

Остра и рѣзка була бесѣда Максимова. Иншимъ часомъ ѡнъ уважавъбы на те, що передъ нимъ батько Мирославы, але теперъ ѡнъ бачивъ тѡлько ворога — нѣ, зрадника, чоловѣка, що потоптавъ самъ свою честь, котрому затымъ нѣяка честь не належить ся. Голосно радувались товаришѣ, почувши таку Максимову мову. А бояринъ ажъ пѣнивъ ся зо злости.

— Хлопе поганый! — кричавъ ѡнъ. Жди лишень, я тобѣ покажу, що завчасно ты похвалявъ ся своею вольностью! Нынѣ ще кайданы забрызчатъ на твоихъ рукахъ и ногахъ! Нынѣ ще ты будешъ ваяти ся вѣ поросѣ передъ начальникомъ монгольской силы!

— Швидше згинуті! — ѡдказавъ Максимъ.

— Отже не згинешъ! — крикнувъ бояринъ. — Гей, дѣти, — озвався ѡнъ до Монголѡвъ ихною мовою, — далѣ на нихъ! Тѡлько сего обминайте, сего мусимо мати жи-

вого въ рукахъ!—И онъ давъ знакъ до бою. Залунавъ по горахъ и лѣсахъ роговой звукъ и урвавъ ся. Стишилось кругъ боярскаго дому, але се була страшна тиша. Мовъ гадюки свистѣли монгольскі стрѣлы; градомъ сыпались на боярску оселю. Правда, нападки були занадто далеко ѳддалені, а щобы стрѣлы ихъ могли трафляти оборонцѣвъ, або, трафивши, небезпечно ранити ихъ. Длѣтого Максимъ крикнувъ до своихъ товаришѣвъ, щобъ теперъ ще не стрѣляли, щобъ въ загалѣ щадили стрѣлъ и збруѣ, а уживали ихъ ажъ тодѣ, коли можна добре влучити ворога и однимъ ударомъ нанести ему значну страту. А щобъ не ѳдъ разу припустити напасникѣвъ до стѣнъ дому, онъ зъ своими выбраными товаришами уставивъ ся на подвѣрѣ, о якихъ дваццѣ крокѣвъ передъ входомъ, за мѣцнымъ дощанымъ остѣнкомъ — куснемъ недобудованого паркану. Парканъ бувъ якъ разъ въ хлопа высокій, и стрѣлы монгольскі не досягали молодцѣвъ. За те ихъ цѣлнй хочъ и рѣдкі стрѣлы смертельно разили Монголѣвъ и стримували ихъ ѳдъ наближеня. Страшно розлютивъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши те.

— Приступомъ до нихъ! — крикнувъ онъ, и зѳита громада Монголѣвъ пѣдъ его проводомъ кинула ся ѳѣгцемъ и зъ голоснымъ крикомъ идъ остѣнкови. За остѣнкомъ було тихо, немовъ все тамъ вымерло. Ось-ось уже Монголы добѣгають, ось-ось своимъ напоромъ обалѣють остѣнокъ — коли въ тѣмъ понадъ остѣнокъ вырвавъ ся, мовъ зъ землѣ вырѣсъ, рядъ головъ и могучихъ раменъ — и свиснула громада сталеныхъ стрѣлъ — и ревнули зъ болю пораненій Монголы страшными головами. Половина ихъ упала, мовъ пѣдкошена, а друга половина пирсла назадъ, не дбаючи на крики и прокляті боярина.

— Гурра молодцѣ! Гурра Максимъ! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцѣ и духъ вступивъ въ нихъ. Але бояринъ, не тямлячись зо злости, зѳиравъ уже другу громаду до нападу. Онъ поучавъ Монголѣвъ, якъ треба нападати и не розсыпати ся за першимъ ударомъ противника, але ѳѣгчи по трупахъ дальше. Мѣжъ

тымъ и Максимъ поучавъ своихъ молодцѣвъ, що дѣяти, и зъ пѣднесенымъ оружемъ ждали они нападу Монголѣвъ.

— Далѣ на нихъ! — крикнувъ бояринъ, и попередъ всего цѣлыми рядами пустили Монголы градъ стрѣлъ на противникѣвъ, а затымъ зновъ пустилась громада приступомъ на остѣнокъ. Зновъ передъ приближенемъ стрѣтили ихъ молодцѣ цѣльными стрѣлами, и зновъ половина нападающихъ зъ страшнымъ крикомъ упала на землю. Але решта вже не пирескала назадъ, але зъ оглушающимъ крикомъ вергла ся далѣ и досягла остѣнка. Страшна хвиля була. Тонкій, дощаний остѣнокъ дѣливъ ѡдъ себе смертельныхъ ворогѣвъ, котрѣ, хочъ якъ близько себе були, не могли досягнути одні другихъ. Хвилю мовчали одні и другі, тѣлько швидкій, горячий ѡддыхъ чути було по обохъ бокахъ остѣнка. Раптомъ, мовъ на даний знакъ, заgrimали монгольскі топоры о остѣнокъ, але въ тѣй самѣй хвилі тухольскі молодцѣ сильными пѣдоймами пѣдвaжили въ гору остѣнокъ, поперли его плечима и обалили на Монголѣвъ. А разомъ зъ тою хвилею, коли вправъ остѣнокъ, обалюючи своимъ тягаромъ передній рядъ Монголѣвъ, скочили напередъ молодцѣ, узброені въ топоры на довгихъ топорщахъ, лупаючи ними черепы монгольскі. Забрызкала кровь, залунали крики и стоны ворогѣвъ — и зновъ розскочила ся юрба напасникѣвъ, лишаючи на мѣсці бою трупѣвъ и раненыхъ. И зновъ радѣсний крикъ оборонцѣвъ повитавъ побѣду товаришѣвъ, и зновъ ѡдповѣли на той крикъ Монголы градомъ стрѣлъ, а бояринъ лютыми проклятями. Але молодцямъ прійшлося теперъ покидати своє высунене становище — и зъ жалемъ прощали они те мѣсце, зъ которого такъ щасливо ѡдразили першій напады Монголѣвъ. Безъ нѣякої страты, безъ ранъ, въ повнѣй збруѣ и въ найкрасшѣмъ порядку, лицемъ до ворога, молодцѣ ѡдступили пѣдъ стѣны боярского дому.

Коли на полуденнѣмъ боцѣ двора молодцѣ такъ щасливо ѡдбивали напады Монголѣвъ, ишла завзята и не такъ щаслива боротьба на пѣвнѣчнѣмъ подвѣрѣ. И ту монгольскі стрѣлы пройшли безъ шкоды для осадже-

ныхъ. Толькожь тутъ Монголы ѡдъ разу пѡшли на приступъ и осаженымъ прійшлося дуже жарко. Они кинулись купою проти Монголѡвъ, але стрѣченіи були стрѣлами и мусѣли вертати ся, стративши трехъ раненыхъ, котрыхъ Монголы сейчасъ порубали на куснѣ.

Першимъ дѣломъ Максима було теперъ — обѡйти всѣ становища и оглянути добре свое положенє. Живымъ ланцухомъ обступили Монголы хату и ненастанно сыпали на ню градомъ стрѣлъ. Осаженіи такожь стрѣляли, хочъ и не такъ густо. Максимъ ѡдъ разу побачивъ, що напасники намагають до того, щѡбъ вперти ихъ до внугра хаты, ѡдки бы они не могли стрѣляти, пѡсля чого легка мусѣла-бъ бути надъ ними побѣда. Затимъ головна рѣчь для оборонцѣвъ була — удержатись передъ стѣнами дому. Але тутъ они выставленіи були на густіи монгольскіи стрѣлы. Щѡбъ хочъ троха захистити ся ѡдъ нихъ, Максимъ велѣвъ пѡдрывати дверѣ, познимати верхняки зъ столѡвъ и поуставляти ихъ передъ кождымъ становищемъ, якъ великіи щиты. Зъ за тыхъ щитѡвъ беспечно и выгѡдно стрѣляли молодцѣ на Монголѡвъ, кепкуючи собѣ зъ ихъ стрѣлъ. А Максимъ ходивъ ѡдъ становища до становища, обдумувавъ новіи способы обороны и захоочувавъ товаришѣвъ своимъ словомъ и примѣромъ.

— Держѣмъ ся, товаришѣ! говоривъ ѡнъ, — швидко въ Тухли почують крики або кто небудь побачить, що тутъ дѣе ся, и намъ прибуде помѡчь!

Пѡвъ години вже тревала осада. Монголы стрѣляли и кляли страшно „рускихъ пѡѡвъ“, котріи не то що не пѡдавали ся имъ, але ще смѣли такъ уперто и щасливо боронитись. Тугаръ Вовкъ скликавъ знатнѣйшихъ ихъ ватажкѡвъ на нараду, щѡбъ обдумати якіи одностайный, рѣшучій ударъ.

— Приступомъ ити! — говоривъ оденъ.

— Нѣ, приступомъ трудно, — а стрѣляти, поки всѣхъ не пострѣляємо, — говоривъ другій.

— Постѡйте, — сказавъ Тугаръ Вовкъ, — на все буде часъ. Теперъ тѡлько о то йде, щѡбъ позганяти ихъ зъ меншихъ становищъ. Скеруйте наибѡльшій нашій силы

нѣбы до приступу, щобъ ѡдвести ихъ увагу, а мѣжь тымъ маліѣ ѡдряды най рушатъ зъ обохъ бокѡвъ до причѡлковыхъ, нестереженныхъ стѣнъ. Стѣны тѣ, правда, безъ ѡконъ, але все таки коли нашіѣ люде стануть пѡдъ ними, то будуть имъ могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо они, несвѣдущіѣ въ подѡбныхъ маневрахъ, не умѣли-бъ и такой придумати. Заворушила ся монгольска сила, забрязчала збруя, заблискотѣли до сонця мечѣ та топоры, и смѣло стискали въ рукахъ свое оружє тухольскіѣ молодцѣ, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголы радились и ладились до уданого приступу, Максимъ такожь не дрѣмавъ. Щаслива думка прійшла єму до головы. Въ дощанѡй крыши боярского дому були на веѣ чотыри боки прорѡбленіѣ обширніѣ ѡкна, — и отъ въ тыхъ то ѡкнахъ Максимъ поставивъ пятѣхъ слабшихъ изъ своихъ людей, щобы пильнували ѡдтамъ всякіѣ рухи ворога, а такожь старались зъ своихъ беспечныхъ становищъ шкодити єму чи то стрѣлами, чи камѣнемъ. Чотыри стояли при ѡкнахъ, а пятый готовый бувъ достачати имъ чого треба и доносити ѡдъ нихъ вѣсти товаришамъ на долинѣ.

Заграли трубы и завыли дикими голосами Монголы, кидаячись на противникѡвъ. Та тѡлькожь они не мали на думцѣ, дѡйти ажъ зустрѣту зъ ними, але прибѣгши до пѡвъ ѡддаленя, разомъ зупинили ся и выпустили стрѣлы на осаженыхъ. Колижь и осаженіѣ, що готовили ся на послѣдну, рѣшучу боротьбу, повитали ихъ градомъ стрѣлъ и причинили имъ богато ранъ и стратъ, то вся линія монгольска разомъ подала ся назадъ. Голосными насмѣхами повитали молодцѣ те ѡдступленє.

— А що, боярине, — крикнувъ Максимъ, — сила великого Джингисхана, бачить ся, заяче серце має: розжене ся и ѡдступить. Хибажь не встыдно тобѣ, старому рицареви, ватажкувати надъ такими бездухами, що тѡлько юрбою смѣлїѣ, мовъ бараны, а поединчо нѣкотрый и за пѡвъ мужа не стоитъ?

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на той насмѣхъ; ѡнъ добре бачивъ, що Максимъ завчасно смѣє ся. И самъ

Максимъ швидко побачивъ се. Радѣсный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся тужь за причѣлковыми стѣнами дому, на право и на лѣво разомъ. Пѣдчасъ удалого монгольскаго приступу они рушили проти тыхъ стѣнъ: се були стѣны безъ ѡконъ и дверей, тожъ товаришѣ и не такъ дуже пильнували ихъ. Правда, поставлені на подри молодцѣ побачили надходячихъ въ той ѡбѣ Монголѣвъ, и кѣлька цѣльныхъ стрѣлъ упало въ даховыхъ ѡконъ на Монголѣвъ: але се не спинило ихъ, тымъ бѣльше, що стоячи при самѣй стѣнѣ, они дощанымъ окапомъ заслонені були ѡдъ всякаго небезпеченства въ горы.

Максимъ поблѣдъ, чуючи туй ѡбѣ себе зловѣщі крики и дѣзнавши ся ѡдъ вартового въ подрѣ, що они значать.

— Пропали мы, — подумавъ ѡнъ. О ратунку и мовы нема. Теперъ приходитъ ся вже боротись не на житѣ, а на смерть.

А и Тугаръ Вовкъ побачивъ удачу свого замыслу и голосно порадувавъ ся ѣй.

— А що, хлопы! — крикнувъ ѡнъ, — побачимо, чи на довго ще стане вашою гордости. Глядѣтъ, мои вояки вже пѣдъ вашими стѣнами. Огню пѣдъ стѣны! Живо мы выкурино ихъ въ сего гнѣзда, а на чистѣмъ поли они проти насъ, мовъ мышъ проти кота.

Бачить Максимъ, що не переливки, скликає своихъ товаришѣвъ до купы, бо нѣщо вже теперъ боронити ся на поединчихъ становищахъ, коли пѣдъ причѣлковыми стѣнами Монголы огонь кладуть.

— Братя, — говорить ѡнъ, — вѣдай прійдѣсь намъ погибати, бо на ратунокъ слаба надѣя, а Монголы, се знайте напередъ, не пощадытъ нѣкого, кто дѣстане ся въ ихъ руки, такъ якъ не пощадили нашихъ раненыхъ товаришѣвъ. А коли гинути, то гиньмо якъ мужѣ, въ оружѣмъ въ рукахъ. Якъ гадаете: чи будемъ стояти тутъ и боронити ся до послѣднаго духу, заслонені хочъ въ части стѣнами, чи волимо всѣ разомъ ударити на Монголѣвъ, чей бы намъ удало ся переломати ихъ ряды?

— Такъ, такъ, ударимо на Монголѣвъ! — закри-

чали всѣ товарищѣ. Мы-жъ не лисы, котрыхъ стрѣлецъ выкурюе зъ ямы.

— Добре, коли така ваша воля, — сказавъ Максимъ. Ставайтежъ въ три ряды, луки и стрѣлы прочъ, а топоры и шаблѣ до рукъ — и за мною!

Мовь оденъ величезный камѣнь, выпущенный изъ великой метавки напротивъ мурѳвъ твердынѣ, такъ вдарили нашѣ молодцѣ на монгольскій ряды. Правда, закимъ ще добѣгли до Монголѳвъ, стрѣченѣ були градомъ стрѣлъ, — тѳлькожъ стрѣлы тѣ нѣчого имъ не зробили, бо першій рядъ нѣсъ передъ собою замѣсть щита верхнякъ изъ стола, вбитый на двѣ списы, и въ той верхнякъ повпивали ся монгольскѣ стрѣлы. Ажъ наближючи ся до Монголѳвъ, першій рядъ кинувъ свѳй деревянный щитъ — и цѣлый ѳдрядъ кинувъ ся на ворога зъ безпамятною завязтостью. ѳдъ разу змѣшали ся Монголы и почали подавати ся въ боки, але Тугаръ Вовкъ бувъ уже тутъ зъ своимъ ѳддѣломъ и окруживъ молодцѣвъ цѣлою громадою Монголѳвъ, мовъ стрѣльцѣ цѣлою ватагою пѳѳвъ окружають розжертого дика. Роспочалась страшна рѣзанина. Цѣлыми десятками валили хоробрѣй молодцѣ Монголѳвъ, — але Тугаръ Вовкъ славъ щоразъ новѣ роты напротивъ нихъ. Кровъ брызкала далеко изъ скаженои сутолоки людей, трупѳвъ, ранъ та кровавого оружя. Стоны раненыхъ, зойки конаючихъ, скаженѣ крики убѣйцѣвъ, — все то мѣшало ся въ якусь пекольну гармонію, що рѣзала ухо и сердце тымъ бѳльше, що була въ такѳй разячѳй суперечности до ясного сонця, погѳднои, теплои днини и пречудовой гѳрскои природы.

— На право, товарищѣ! Разомъ и дружно напруѣмъ на нихъ! — кричавъ Максимъ ѳдбиваючи ся ѳдъ трехъ Монголѳвъ, що старались выбити ему оружє зъ руки. Зъ страшною натугою наперли товарищѣ на право, де линія Монголѳвъ була найслабша и мѣсце для товарищѣвъ найдогѳднѣйше. По короткѳмъ опорѣ Монголы подали ся.

— Далѣ, далѣ, женѣтъ ихъ напередъ себе! крикнувъ Максимъ, кидаючи ся зъ своимъ кровавымъ топоромъ на уступающихъ Монголѳвъ, — товарищѣ за нимъ,

и уступане Монголѣвъ швидко перемѣнило ся въ пополюхъ и безпамятну втѣканку. А товаришѣ гнали слѣдомъ за ними, валячи одного за другимъ зъ заду на землю. Передъ ними було чисте поле, а недалеченько темный, запахущій лѣсъ. Колибъ имъ удалось до него добѣгти, то булибъ спасені: ніяка монгольска сила не здужала-бъ имъ ту вѣчого зробити.

— Далѣ, товаришѣ, далѣ, — до лѣса! — кричавъ Максимъ, и безъ ѡддыху, мовчки, кровавій и страшній, мовъ справдѣ дикій звѣрѣ, гнали товаришѣ напередъ себе утѣкаючихъ Монголѣвъ въ напрямѣ идъ лѣсови.

Тугаръ Вовкъ однимъ позиркомъ переглянувъ положене обохъ воюючихъ сторѣнь — и зареготавъ ся.

— Щаслива дорога! крикнувъ ѡнъ въ слѣдъ за молодцями. На тѣй дорозѣ мы ще здыблемо ся!

И живо ѡнъ ѡддѣливъ часть Монголѣвъ и пѣславъ ихъ горою на тухольскій шляхъ, щобъ зайшли молодцѣвъ зъ переду, ѡдъ лѣса. інъ знавъ добре, що его Монголы въ пору посѣють. А самъ зъ рештою Монголѣвъ пустивъ ся на здогѣнь молодцѣвъ.

Три туманы курявы стояли на полю надъ Опоромъ: три громадкы людей гнали за собою тымъ полемъ. Перша бѣгла громадка переляканыхъ, розбитыхъ Монголѣвъ; за ними, здогоняючи ихъ, нашій молодцѣ пѣдъ проводомъ Максима, а за ними головна сила Монголѣвъ пѣдъ проводомъ Тугара Вовка. Третій ѡддѣлъ монгольскій, высланный Тугаромъ горою на-впереймы, швидко десь скрывъ ся и щезъ, незамѣченный розъяренными погонею молодцями.

Наразъ утѣкаючі Монголы спинили ся, стали. Передъ ними показала ся неспѣдвана завада: глубокій, въ скалѣ выкутый вивѣзъ — початокъ тухольского шляху. Вивѣзъ бувъ въ тѣмъ мѣсци майже на два сяжнѣ глубокій; стѣны его стрѣмкі и гладкі, такъ що злѣзти въ долину було зовсѣмъ не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядови утѣкаючихъ, котрі могли надѣяти ся, що тутже за ними и на нихъ скочить другій рядъ. Въ смертельнѣй тревозѣ, котра и найбоязливѣйшому неразъ въ послѣднѣй хвили додае ѡдваги,

зупинили ся Монголы и обернули ся лицомъ до своихъ противникѣвъ. Въ той хвилѣ блиснула имъ несподѣвана надѣя: за слѣдомъ противникѣвъ побачили настигающихъ своихъ годовѣрцѣвъ — и руки ихъ мимоволѣ вхопили за оружє. Але сей наглый выбухъ ѡдваги не бувъ въ силѣ спасти ихъ. Мовъ розгукана буря впали на нихъ тухольскій молодцѣ, ломлячи и друхочучи всѣ завады — и попхнули ихъ до пропасти. Зъ зойкомъ повалились самі задній на дно вывозу, мѣжъ тымъ коли передній конали ѡдъ мечѣвъ и топорѣвъ тухольскихъ. Теперь молодцѣ самі опинили ся надъ стрѣмкою стѣною вывозу и затреметѣли. Ту зъ заду настигає Тугаръ Вовкъ зъ Монголами, а зъ переду тота страшна пропасть. Що дѣяти? Хвилѣ розваги досыть було для Максима. Видѣ лежачихъ на днѣ вывозу потовченихъ Монголѣвъ навѣвъ его на добру думку.

— Задный рядъ най обернесь лицомъ до Монголѣвъ и стримує на хвилю ихъ нагѣнъ, а передный кидай монгольскій трупы въ вывѣзъ и скачи на нихъ! — крикнувъ ѡнъ.

— Гурра! — закричали радѣсно молодцѣ, сповняючи его розказъ. Застугонѣли теплѣ ще, монгольскій трупы, падучи до долу, — заяснѣла для молодцѣвъ нашихъ надѣя ратунку. А въ тѣмъ надлетѣла монгольская погоня, Тугаръ Вовкъ попереду.

— Нѣ вже, — кричавъ ѡнъ, — симъ разомъ не уйде мои руки! — И своимъ важкимъ топоромъ поваливъ першого стрѣчного противника, що вчера ще бувъ его найвѣрнѣйшимъ лучникомъ. Зойкнувъ смертельно раненый и впавъ пѣдъ ноги боярина. Товаришь его замахнувся топоромъ на Тугара, щобъ помститись смерти товариша, але въ той хвилѣ зѣставъ зъ двохъ бѣкѣвъ пѣднятый на монгольскій списы. Цѣлый першій рядъ молодцѣвъ упавъ по короткѣмъ опорѣ: сежъ були самі найслабшій, поранені въ попереднѣй битвѣ, котрѣ въ погонѣ ѡбѣгли зъ самого заду. Але все таки Монголѣвъ на хвилю они спинили, и ихъ щасливѣйшій товаришь були вже щасливо на днѣ вывозу.

— Стойте! — кричавъ до своихъ Максимъ, — въ

ряды и подъ стѣну вывозу! Коли схотятъ гнати ся за нами, то ту имъ справимо кроваву купѣль.

— Першій рядъ скачи за ними — скомандувавъ въ нерозважнѣмъ запалѣ Тугаръ Вовкъ — и скочивъ першій рядъ Монголѣвъ, але не вставъ уже живой, ба, многіи и до землѣ не долетѣли живіи, стрѣченіи въ воздухѣ топорами молодцѣвъ.

— Гурра! закричали тотіи, радуячися. Ану другій рядъ, скачи такожъ!

Але другій рядъ стоявъ надъ вывозомъ и не квапивъ ся скакати. Тугаръ Вовкъ побачивъ свою помылку и швидко выславъ сильный ѳддѣлъ низше, щобъ зъ долины замкнувъ вихѳдъ вывозу. — Теперь не уйдутъ намъ пташки! — радувавъ ся ѳнъ. Отъ уже мои ловцѣ надходятъ! Ану, дѣти, далѣ на нихъ!

Скаженный крикъ Монголѣвъ раздавъ ся въ вывозѣ, тужъ подъ ногами Тугара Вовка. Се бувъ ѳддѣлъ высланный горою на -впереймы; долѣ вывозомъ ѳнъ ударивъ теперь на Тухольцѣвъ.

— Долѣ вывозомъ утѣкаймо! — скрикнули молодцѣ, — але одинъ позиркъ переконавъ ихъ, що вся надѣя на ратунокъ пропала. При входѣ вывозу въ долину чорнѣла ся вже друга товпа Монголѣвъ, що йшла напротивъ нихъ, щобъ ихъ зовсѣмъ замкнути въ тѳй камяноіи клѣтцѣ.

— Ажъ теперь смерть наша! — сказавъ Максимъ, обтираючи о кожу хъ забитого, при его ногахъ лежачого Монгола своіи кровавый топоръ. — Товаришѣ, смѣло до послѣднего бою!

И смѣложъ выступили они. Добуваючи послѣднихъ силъ, ударили на Монголѣвъ, и помимо некористной, згористой мѣсцевости, котра спріяла Монголамъ, ще разъ змѣшали ихъ, ще разъ завдали имъ велику страту. Але Монголы силою своего розгону поперли ихъ въ долину и розбіили ихъ ряды. Въ геройскоіи оборонѣ падали молодцѣ оденъ за другимъ, тѳлько Максимъ, хочъ бивъ ся якъ левъ, прецѣнь не мавъ ще раны на своімъ тѣлѣ. Монголы уникали его, а коли тисли ся на него, то тѳлько

въ надѣи вытрутити ему оружє зъ руки и взяти его живого. Такий бувъ выразный наказъ Тугара Вовка.

Ось наступивъ и другій ѡддѣлъ монгольскій зъ долины; молодцѣвъ стиснено въ тѣй безвыхѡдной камнѡй клѣти, приперто ихъ до стѣны, и лишь тѡлько вѡльного мѣсяца було передъ ними, кѡлько могли его зрѡбити своими мечами и топорами. Але руки ихъ зачали ослабати, а Монголы пруть ся и пруть ся на нихъ, мовъ филѣ повенѣ. Вже деякі, стративши всяку надѣю и бачучи неможливѡсть дальшої боротьбы, на-ослѣпъ кинули ся въ найгустѣйшій ряды Монголѡвъ и въ однѡй хвили погибали, розсѣкані топорами. Другій, шепчучи молитвы, тулили ся ще до стѣны, мовъ она могла дати имъ яку небудь помѡчь; третій хочъ и нѣбы боронили ся, але не-тямно, машинально махали топорами и смертельный удары Монголѡвъ заставляли ихъ уже трупами, безчувственными и бездушными. Тѡлько невеличка горстка найсильнѣйшихъ — пять ихъ було — окруживши Максима, держала ся ще прямо, мовъ шпиль скалы середъ розгуканои заливы. Три приступы Монголѡвъ ѡдбила вже тѡта горстка, стоячи на купѣ трупѡвъ, мовъ на битвѣ; вже мечѣ и топоры въ рукахъ героѣвъ затупили ся, одѣжъ ихъ и руки и лица скрѡзь сплыли кровю, — але все ще рѣзко и выразно ѡдзывавъ ся голосъ Максима, керуючого ударами и обороною. Тугаръ Вовкъ на пѡвъ гнѣвно, на пѡвъ зъ подивомъ глядѣвъ на молодца зъ горы.

— Ъй-Богу, дѣльный молодець! — сказавъ ѡнъ самъ до себе! Не дивуюсь, що ѡнъ очарувавъ мою дѡньку; и мене самого ѡнъ мѡгбы очарувати своєю рицарскою вѡдACHEю!

А за тымъ, ѡбертаючись до своихъ Монголѡвъ, що стояли надъ берегомъ яру, ѡнъ крикнувъ:

— Далѣ, скачѣтъ на нихъ! Нехай скѡнчить ся тѡта рѣзанина. Лишь сего (показавъ Максима) не тыкайте!

И разомъ, мовъ важка скала, скочили Монголы зъ горы на непѡбѣджену ще купку героѣвъ и повалили ихъ на землю. Ще разъ роздали ся скажені крики, ще борыкали ся на-пѡдъ-силы Монголы зъ Тухольцями, але не довго. На кождого зъ героѣвъ навалила ся цѣла юрба

Монголѣвъ — и всеѣ полягли головами. Тѣлько Максимъ самъ оденъ стоявъ ще, мовѣ дубѣ середѣ поля. Онъ розсѣкъ голову тому Монголови, що скочивъ бувъ на него, и саме замахнувъ ся на другого, коли въ тѣмъ якась сильна рука зелѣзнымъ стискомъ вхопила его зъ заду за горло и кинула нимъ до землѣ. Упавъ пѣдступно поваленый Максимъ, и надъ нимъ почервонѣле ѡдѣ гнѣву и крови нахилило ся лице Тугаря Вовка.

— А що, смерде! — насмѣшливо кричавъ бояринъ, — бачишь теперъ, що я умѣю додержувати слова? Ану дѣти, закуйте его въ зелѣзныѣ пута!

— Хочъ и въ путахъ, я все буду вольный чоловікъ. У мене пута на рукахъ, а у тебе на души! — сказавъ Максимъ.

Бояринъ зареготавъ ся и ѡдѣйшовъ ѡдѣ него давати порядокъ войску монгольскому, котрого страшно омалѣло въ тѣй кровавой рѣзанинѣ. Зъ головою частію оставшихъ ся Монголѣвъ Тугаръ Вовкъ пѣшовъ до своей хаты, котру велѣвъ обсадити несчастный, теперъ трупами заваленый, вивѣзъ; зъ невеличкою рештою и взятымъ до неволѣ Максимомъ мавъ Тугаръ Вовкъ вернути ся до табору.

— Проклятїѣ хлопы! воркотѣвъ бояринъ, переглядаючи свои страты, — кѣлько народу понѣвечили! Ну, але чортъ бери Монголѣвъ — ихъ не шкода! Кобъ тѣлько менѣ по тыхъ трупахъ дѣйти до власти-силы, — обернусь и я лицомъ проти нихъ. Але сей поганецъ, сей Максимъ, — то ми борець! А кто знае, може й онъ мѣгъ бы послужити менѣ до моеи цѣли? Треба використати его, коли го маю въ рукахъ. Онъ мусить служити намъ за проводника въ горахъ, бо чортъ ихъ тамъ знае, якїѣ се той ихъ шляхъ и чи нема де на нѣмъ якихъ манѣвцѣвъ. Теперъ, коли онъ въ моихъ рукахъ, треба приѣднати, приласкати его троха, — кто знае, на що еще може пригодити ся.

А мѣжъ тымъ Монголы готовили вже коней до ѡдѣзду. Максимъ, скованный за руки и за ноги въ тяжкїѣ ланцухи, кровавый, простоволосый и зъ пошарпаною на шматки одежею, сидѣвъ на камени надъ рѣчкою, нѣ-

мый, зъ затисненными зубами и зъ роспукою въ серци. Передъ нимъ, на полю и въ вывозѣ, купами лежали неостывшій ще, пошматованіи и кровю по́дплывшій трупы его товаришѣвъ и ворогѣвъ. Якъ щасливѣи были тѣ трупы! Они лежали такъ тихо, такъ смирно на своѣй кровавой постели, безъ гнѣву, безъ муки, безъ ворогованія. Они смѣялись теперь зъ всякихъ путъ и зъ цѣлой силы великого Джингисхана, мѣжь тымъ коли его кусень зельза зробивъ бездушнымъ зрядомъ въ рукахъ дикой самоволь, жертвою кровавой по́мсты! Якъ щасливѣи были трупы! Они, хочъ покалѣченіи, носили на собѣ образъ и подобу людску, — а его отей пута въ однѣи хвили зробили скотиною, невольникомъ!

— Сонце праведне! — скликнувъ въ своѣи душевнѣи муцѣ Максимъ, — не-вжежь така твоя воля, щобъ я гинувъ у кайданахъ? Не вжежь ты такъ часто своимъ яснымъ усмѣхомъ витало дни мои радости на те, щобъ нынѣ такимже яснымъ усмѣхомъ повитати мое бездонне горе? Сонце, не-вжежь ты перестало бути добрымъ богомъ Тухольщины, а стало ся опѣкуномъ тыхъ лютыхъ дикарѣвъ?

А сонце смѣяло ся! Ясными, горячими лучами оно блискотѣло въ калужахъ крови, цѣлувало посинѣлыи уста и глубокии раны трупѣвъ, крѣзь котрии витѣкавъ мозокъ, выстырчували дымячи ся людскии внутрости. И такимижъ ясными, горячими лучами оно обливало зеленый лѣсъ и чуднии запахущи цвѣты и высокии по́лонины, що купали ся въ чистѣмъ лазурѣмъ етерѣ. Сонце смѣяло ся и своимъ божескимъ, безъучаснымъ усмѣхомъ ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивный сонъ снивъ ся Захарови Беркутови. Здавалось ему, немѣвъ нынѣ ихъ дорѣчне свято „сторожа“, и вся громада зѣбрана докола камня при входѣ тухольской тѣснины: дѣвчата зъ вѣнками, молодцы зъ музыкаю, все въ празничныхъ чистыхъ строяхъ. Отсе онъ,

найстаршій вѣкомъ въ громадѣ, першій наближає ся до святого камня и починає молити ся до него. Якѣсь таємничѣ, тревожнѣ, болющѣ чутя опановують его сердце підчасъ молитвы: щось щемить его въ глубинѣ душѣ—и самъ онъ не знає, що такого. Онъ молитъ ся горячо; по двохъ-трехъ словахъ звичайной молитвы онъ одступає одъ приписанихъ зворотѣвъ; якась нова, горячѣйша, порываюча молитва плыве зъ его устъ; вся громада потрясена нею паде ниць на землю, и самъ онъ робить то само. Але слова не перестають плыти, темно робить ся кругомъ, чорнѣ хмари покрывають небо, громы починають бити, блискавицѣ сарахотять и обхапують цѣлый небозвѣдъ ослабляющимъ огнемъ, земля здрогаетъ—и разомъ, звѣльна перехилиючись, святий камѣнь рушає ся зъ мѣся и зъ страшенимъ ломотомъ валить ся на него.

— Що се може значити? пытавъ самъ себе Захаръ, роздумуючи надъ своимъ сномъ. Щастє чи нещастє? радѣсть чи горе? Але онъ не мѣгъ найти одповѣди на те питанє, тѣлько сонъ сей лишивъ по собѣ якесь важке прочутє, якусь хмару суму на Захаровѣмъ чолѣ.

Швидко справдилось те прочутє! Саме по полудни настигли страшнѣ, несподѣванѣ вѣсти до Тухлѣ. Пастухи зъ сусѣдной полонины прибѣгли безъ духу до села, голосячи, що бачили якусь бѣйку коло боярского дому, якусь громаду незвѣснихъ чорныхъ людей и чули незрозумѣлѣ, роздираючѣ крики. Майже вся тухольска молодѣжь, уоружившись, въ що кто мѣгъ, побѣгла на мѣсце бою, але зупинила ся въ ѣддали, побачивши кроваве и трупами вкрыте побоєвище а боярскѣй дѣмъ окруженный хмарою Монголѣвъ. Не було сумнѣву: всѣ молодцѣ, высланѣ для збуреня боярского дому, погибли въ нерѣвнѣй боротьбѣ зъ тыми наѣздниками. Не знаючи, що дѣяти, молодѣжь тухольска вернула ся до села, розносячи всюды страшну, прошибаючу вѣсть. Почувши єѣ, затремтѣвъ старѣй Захаръ и гѣрка слеза покотила ся по его старечѣмъ лицю.

— Отъ и сповнивъ ся мѣй сонъ! прошептавъ онъ. Въ оборонѣ своего села полягъ мѣй Максимъ. Такъ оно

й треба. Разъ умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучае ся. Не сумувати менѣ за нимъ, але радуватись его долею.

Такъ потѣшавъ себе старый Захаръ, — але сердце его щемѣло глубоко: надто сильно, всею силою своєї душѣ, ѡнъ любивъ своего наймолодшого сына. Але швидко ѡнъ скрѣпивъ ся духомъ. Громада кликала его, потребувала его рады. Товпами тисли ся люде, старіи и молодіи, за село, идъ тухольскѡй тѣсенинѣ, за котрою такъ близько стоявъ страшный ихъ ворогъ. Першій разъ, ѡдъ коли Тухля засѣла, рада громадека зѡбрала ся нынѣ безъ звичайныхъ обрядѡвъ, безъ знамена, середъ брязку топорѡвъ та кѡсъ, середъ на-пѡвъ тревожного, на-пѡвъ воєвничого гамору. Безъ порядку мѣшали ся старцѣ зъ молодцями, оружіи зъ безъоружными, ба навѣтъ жѣнки снували сюды и туды помѣжъ громадою, допытуючись вѣстей про ворога або голосно оплакуючи своихъ погибшихъ сынѡвъ.

Що дѣяти? що починати? якъ боронити ся? — гуло въ народѣ — и одна думка переважала всѣ другіи: выйти громадою передъ тѣсенину и боронити ся ѡдъ Монголѡвъ до послѣднего. Особливо молодѣжь наставляла на те.

— Мы хочемо згинути, якъ нашіи братья погинули въ оборонѣ своего краю! — кричали молодцѣ. Тѡлько по нашихъ трупахъ вѡйдуть вороги въ тухольску долину!

— Въ тѣсенинѣ поробити засѣвки и зъ нихъ разити Монголѡвъ! — радили старшіи.

Далѣ, коли гамѡръ троха втишивъ ся, заговоривъ Захаръ Беркутъ.

— Хочъ то воєнне дѣло — не мое дѣло, и не менѣ старому радити о тѡмъ, до чого своихъ рукъ приложити не можу, — але все таки я думавѡбы, що не велика наша заслуга буде, коли ѡдобѣємо Монголѡвъ, особливо заживши, що се намъ не такъ то и трудно зрѡбити. Сыны нашіи погибли зъ ихъ рукъ — кровь ихъ обагрила землю нашу и кличе насъ до пѡмсты. Чи пѡмстимось мы на ворогахъ нашихъ, на нищителяхъ нашего краю, коли ѡдобѣємо ихъ ѡдъ своего села? Нѣ, а тѡлько, ѡдъ нашего

села одбити, они въ подвойною лютостю кинуть ся на другі села. Не одбити, але розбити ихъ, се повинна бути цѣль наша!

Громада въ увагою слухала словъ своего бесѣдника, и молодѣжь, податлива на все нове и несподѣване, готова вже була пристати на ту раду, хочъ и не знала, якъ можна еѣ выконати. Але многі голоса старцѣвъ обдѣзались противъ неи.

— Не въ гнѣвъ тобѣ будь сказано, батьку Захаре, — заговоривъ одинъ громадянинъ, — але рада твоя, хочъ мудра и велику обѣцює славу, та несповнима для насъ. Слабій нашій силы, а монгольска сила велика. Ще не наспѣла помѣчь одъ другихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ, а хочъ и наспѣе, то таки сила наша не выстарчитъ навѣтъ на те, щобъ окружити Монголовъ, не то вже, щобъ побороти ихъ въ отвертѣй битвѣ. А безъ того якъ мы роздѣємо ихъ? Нѣ, нѣ! За мала наша сила! Щасте наше, коли здужаемъ одбити ихъ одъ своего села и одвернути одъ сего шляху; розбити ихъ мы не маймо й надѣѣ!

Бачучи всю основнѣсть тыхъ закидѣвъ, Захаръ Беркутъ, хочъ въ бодемъ сердца готовъ бувъ покинути свою молодечо-горячу думку, коли въ томъ двѣ несподѣвані подѣѣ значно поднесли настроій тухольскои громады и змѣнили цѣле еи постановленѣ.

Долѣ селомъ улицею надѣшли, одна за другою, при звукахъ трубъ та деревяныхъ тримѣтъ ажъ три громады уоруженои молодѣжи. Каждая громада несла напередъ себе боеву хоругвь; охочі, смѣлі ихъ пѣснѣ лунали далеко по горахъ. Се йшла приобѣцяна Тухольцямъ помѣчь верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ. Хлопъ въ хлопа, мовъ рослі яворы, стали веѣ три громады довгими рядами передъ зѣбраною громадою и склонили хоругви на знакъ привитаня. Любо було глядѣти на тѣ здорові, румянї лица, розгрѣті мужною одвагою и гордымъ почутемъ того, що имъ прїйдесъ заступати своими грудьми все, що найдорожше у нихъ на свѣтѣ, що на ихъ одвагу, на ихъ оруже вложено велике дѣло. Радѣсный, громовый крикъ веѣхъ Тухольцѣвъ

стрѣтивъ ихъ прихѣдъ; тѣлько матери, що саме нынѣ стратили своихъ сынѣвъ, заридали на видъ того найкрасшого цвѣту народного, котрый завтра може такъ само поляже скошенный и потоптанный, якъ полягли нынѣ ихъ ясні соколы. Защемѣло сердце и въ старого Захара Беркута, коли поглянувъ на тыхъ молодцѣвъ и подумавъ собѣ, якъ то пышно вызначувався бы середъ нихъ его Максимъ. Та нѣ, годѣ! мертвого не вернешь, а живый живе гадае...

Ще не стихла радѣсть изъ приходу тыхъ пожаданныхъ помѣчникѣвъ, ще громада не мала часу приступити до дальшой нарады, коли въ тѣмъ зъ противного боку, зъ лѣсовои прогалины, що була надъ тухольскою тѣсниною, показавъ ся новый и зовсѣмъ уже не сподѣванный гѣсть. На спѣненѣмъ, пообдиранѣмъ гиллями та колючками кони, припавши головою до его шии, щобъ швидше и беспечнѣйше вѣхати по лѣсѣ, не зачѣпаючись о галузе, вѣхала що кѣнь доскочить якась людина. Кто се такій бувъ — зъ далека годѣ було угадати. На нѣй бувъ овечій монгольскій кожухъ, оберненьный пелехами на верхъ, а на головѣ гарный бѣбровый каптуръ. Молодцѣ приняли прѣзжу людину за монгольского высланця и выступили проти неи зъ луками. Але выѣхавши зъ лѣса и наблизившись надъ стрѣмкій обрывъ, по котрѣмъ треба було влзати въ тухольску долину, мнимый Монголъ злѣзъ изъ коня, скинувъ зъ себе кожухъ, и всѣмъ на диво показала ся женщѣна, въ бѣлѣмъ полотнянѣмъ, шовкомъ перетыканѣмъ шматю, зъ лукомъ за плечима а блискучимъ топѣрцемъ за поясомъ.

— Мирослава, дочка нашего боярина! закричали тухольскѣ молодцѣ, не можучи ѡвести очей ѡдъ прекрасной, смѣлой дѣвчины. Але она очевидно и не дивила ся на нихъ, але лишивши своего коня тамъ, де зъ него злѣзла, живо почала озирати ся за стежкою, куды можна бы спустити ся въ долину. Швидко еи быстрѣи очѣ ѡдкрыли такую стежку, майже зовсѣмъ уккрыту середъ широкого, чепѣргатого листа папороти и колючихъ ожинъ. Певнымъ крокомъ, мовъ ѡдъ роду до того при-

выкла, зѣйшла она стежкою въ долину и наблизилась до громады.

— Здоровѣ были, чесна громадо, — сказала она, злегка паленѣючи. Я спѣшила звѣстити васъ, що Монголы надходятъ, передъ вечеромъ ту будутъ, то щобъ вы приготовились, якъ ихъ принять.

— Мы знали се, — загули голоса зъ громады, — се намъ не новина.

Голосы были рѣзкіе, непріязніе дочеріе поганого боярина, черезъ котораго толькo молодцевъ погибло. Але она не обрадился тою рѣзкостью, хочъ очевидно почула еѣ. — Тымъ лѣпше для мене, що вы вже приготованіе, — сказала она. А теперь прошу вказати менѣ, де ту Захаръ Беркутъ.

— Ось я, дѣвчино, — сказавъ старый Захаръ, приближающийся. Мирослава довго, зъ увагою и зъ пошанованіемъ глядѣла на него.

— Позволь, чесный батьку, — заговорила она тремтучимъ зъ внутрішнего зрушенія голосомъ, — сказати тобѣ попередъ усе, що сынъ твоѣй живой и здоровъ.

— Мѡй сынъ! — скрикнувъ Захаръ, — здоровъ и живой! О Боже! Дежъ онъ? Що зъ нимъ дѣе ся?

— Не лякай ся, батьку, тои вѣсти, котру скажу тобѣ. Твоѣй сынъ въ монгольскѡй неволи.

— Въ неволи? — скрикнувъ, мовѣ громомъ прошибленный Захаръ, — нѣ, то не може бути! Мѡй сынъ радше дастъ на куснѣ порубати ся, а нѣжъ взяти себе въ неволю. Се не може бути! Ты хочешъ залякати мене, недобра дѣвчино!

— Нѣ, батьку, — я не лякаю тебе, — оно справдѣ такъ. Я-жъ теперь прямо зъ монгольского табору, бачила его, говорила зъ нимъ. Силою и подступомъ взяли его, вковали въ желѣзныи пута. Хочъ безъ раны, а весь облитый бувъ кровью вороговъ. Нѣ, батьку, — твоѣй сынъ не подавъ имя твое въ неславу!

— И щожъ онъ говорилъ тобѣ?

— Казавъ менѣ йти до тебе, батьку, потѣшити тебе въ твоѣй самотѣ и тузѣ, стати тобѣ за дочку, за ди-

тину, бо и я, батьку — (тутъ голосъ еи ще дужше затремтѣвъ) — и я сирота, я не маю ѳтця!

— Не мавшь ѳтця? Не вжежь Тугаръ Вовкъ погибъ?

— Нѣ, Тугаръ Вовкъ живой, але Тугаръ Вовкъ переставъ бути моимъ батькомъ ѳдколи.... зрадивъ.... свѳй край и приставъ... въ службу Монголѳвъ.

— Сего можъ було и надѣяти ся, — ѳдказавъ по-нуро Захаръ.

— Теперъ я не можу уважати его батькомъ, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ты моимъ ѳтцемъ! прійми мене за дитину! Нещасный сынъ твоѳй просить тебе о то моими устами.

— Мѳй сынъ! мѳй нещасный сынъ! стогнавъ Захаръ Беркутъ, не пѳдводячи очей на Мирославу. Кто мене потѣшитъ по его стратѣ?

— Не бѳй ся, батьку, — може ѳнъ еще не страчений, може намъ удасть ся выдобути его на волю. Слухай лишень, що наказувавъ менѣ Максимъ!

— Говори, говори! — сказавъ Захаръ, поглядаючи зновъ на ню.

— ѳнъ радивъ тухольскѳй громадѣ не спиняти Монголѳвъ передъ тѣниною, а впустити ихъ въ кѳтловину. Тутъ можна ихъ обступити и вырубати до послѣдного, а коли нѣ, то выморити голодомъ. Треба тѳлько поробити засѣвки въ вывозѣ при водопадѣ и по-выносити зъ села все добро громадске, все збѳже, весь хлѣбъ, всю худобу, а ѳдтакъ замкнути ихъ тутка зъ всѣхъ бокѳвъ. Ту — казавъ Максимъ — побѣдите ихъ або нѣде инде! Такъ радивъ Максимъ.

Вся громада зъ напруженою увагою слухала Мирославиной бесѣды. Глубока мовчанка залягла надъ всѣми, коли стихли еи слова. Тѳлько Захаръ гордо и радѳсно выпрямивъ ся, а далѣ зъ простертыми раменами наблизивъ ся до Мирославы.

— Доню моя! — сказавъ ѳнъ, — теперъ я бачу, що ты варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдивѳ слова мого сына, — зъ нихъ вѣе его смѣлый духъ! Тыми словами ты здобула мое батькѳвске серце! Теперъ

я лекше ѡджалую сына, коли небо послало менѣ замѣсть него таку доньку!

Голосно ридаячи кинула ся Мирослава въ его обняти.

— Нѣ, батьку, не говори такъ, — сказала она. Сынъ твой не буде страченный, — ѡнъ повернесь тобѣ назадъ. Ѣнъ ще нынѣ вечеръ тутъ буде разомъ зъ ордою, и коли Богъ поможе намъ розбити єѣ, то чей мы и его освободимо.

Въ той хвили въ тѣснинѣ давъ ся чути крикъ тухольскихъ вартowychъ: Монголы! Монголы! — и въ слѣдъ за тымъ прибѣгли вартowy, голосачи, що Монголы въ незличимѣй силѣ показали ся въ долинѣ надъ Опоромъ. Тутъ приходилось рѣшати ся живо, що дѣяти и якъ боронити ся. Захаръ Беркутъ ще разъ обставъ за тымъ, щобъ впустити Монголѣвъ въ тухольску кѣтловину и тутъ обскочивши ихъ вырѣзати або выморити вѣхъ до ноги.

Теперь уже не роздавали ся голоса противнѣй той радѣ, — и швидко громада рѣшила ся. Вѣсѣ вергли ся до своихъ хатъ, чтобы хоронити свое добро въ лѣсы. Сторонскѣй молодцѣ сейчасъ рушили на противный бѣкъ долины идъ водопадови, щобъ поробити засѣвки въ вывозѣ и не дати туды Монголамъ пройти. Страшный розрухъ зробивъ ся въ селѣ. Крикъ, розказы и запытаня, рыкъ волѣвъ и скрипъ деревяныхъ колѣсеницъ о двохъ колесахъ роздавали ся зъ вѣхъ усюдоу, глушили слухъ и лунали по горахъ. Сумно прощали Тухольцѣ свои хаты и подвѣря и огороды и засѣяннѣ нивы, котрѣ нынѣ ще мала зруйнувати и столочити страшна монгольская залива. Матери несли и вели своихъ плачучихъ дѣтей, батьки гнали худобу, везли на возахъ домашный спрятокъ, мѣшки зъ хлѣбомъ и одежею; курява стояла надъ селомъ; только потѣкъ сребристою водою шумѣвъ собѣ якъ звычайно, и старый величезный Сторожъ при входѣ въ тухольску тѣснину стоявъ понуро, опущенный, сумовитый, немовъ жалѣючи своихъ дѣтей, що покидали сесю гарну долину, немовъ нахилиючись въ сторону тѣснины, щобъ своимъ велитнымъ, камянымъ тѣломъ заставить имъ дорогу. Засумувалась и стара липа на

копнѣмъ майданѣ за селомъ, — а ревучій водопадъ переливаясь въ кармазиновыхъ лучахъ заходячюго сонця, недвижнымъ, кровавымъ стовпомъ стоявъ надъ опустѣлою тухольскою кѣтловиною.

Вже зовсѣмъ опустѣло село. Хаты потонули въ вѣтрѣмъ туманѣ; курява уляглась по дорозѣ; замовкли голоса и крики, немовъ ѡдвѣчна пустыня пожерла все житя сѣи долины. Сѣдало сонце за тухольскій горы, тонучи въ легенькій червоній хмары; темнѣ смерековѣ лѣсы докола Тухлѣ шептали тихо, таємничо, немовъ передавали собѣ якусь зловѣщу новину. Тѣлько земля, не знати чому, глухо стугонѣла и стогнала; воздухъ, хочъ ясный и погодный, тремтѣвъ якимсь дивнымъ, змѣшанымъ гомономъ, ѡдѣ котрого дрожь проймала и найсмѣлѣйшого. А далеко-далеко по лѣсахъ, въ глубокихъ темныхъ ярахъ, мѣжъ недоступными ломами были вовки, гавкали уриванымъ голосомъ лисы, бегетѣли оленѣ, рычали туры. А въ селѣ такъ тихо, такъ мертво! А на небѣ такъ ясно, такъ погодно! Але нѣ! Осъ наразъ щезло сонце за чорною, живою хмарою, котра стѣною тягне зъ заходу, наповняючи воздухъ дикимъ верескомъ и спускаючись надъ Тухлею. Се вѣщуны и ѡдступнѣ спутники орды, гайвороны та круки, тягнуть незличимыми стадами, чуючи поживу. Зловѣще птаство билось въ воздузѣ, розрывалось плахтами и металось, мовъ хмары битѣ бурєю. Тухольскій сумирнѣ стрѣхи ѡдѣ разу вкрыли ся чорными гѣстями, а гамѣръ ихъ клеко-тѣвъ, мовъ кипятюкъ въ величезнѣмъ кѣтлѣ. Нѣмо, недвижно стоячи надъ стрѣмкими берегами своѣи кѣтловины, глядѣли Тухольцѣ на погане птаство и въ дузѣ проклинали тыхъ вѣщунѣвъ смерти и руины.

Але живо видѣ змѣнивъ ся. Мовъ черезъ прорву въ тамѣ валить ся осѣнна повѣнь, такъ почали въ кѣтловину валити ся чорнѣ почвары зъ страшненнымъ крикомъ. Ряды тисли ся за рядами, безъ кѣнца и вину; мовъ вода пѣдъ водопадомъ, такъ они зупиняли ся, выйшовши зъ тѣсенины, уставляли ся въ довжезнѣ ряды, посували ся звѣльна, безъ опоры заливаючи пусту рѣвнину. Передомъ, дорогою, вѣхавъ на бѣлѣмъ кони стра-

пный велить, Бурунда-бегадиръ, а обѣчь него другій меншій вѣздець — Тугаръ Вовкъ.

Звѣльна вѣхали они напередъ, немовъ що хвилѣ надѣялись нападу въ села. Але нападу не було, село лежало, мовъ пѣсля чумы. Зъ страшнымъ крикомъ кинули ся першій ряды Монголѣвъ на хаты, щобъ по своему звичаю рѣзати, рабувати, — але рѣзати не було кого, хаты були пусті. Зъ лютимъ крикомъ кидались Монголы ѡдъ хаты до хаты, вывалюючи дверѣ, руйнуючи плоты и лѣсы, розбиваючи дѣжки и плетѣнки, розвалюючи печѣ. Але вся ихъ лютѡсть була дарма, — въ селѣ нѣкто не показувавъ ся.

— Проклятї псы! — говоривъ Бурунда до Тугара Вовка, — зачули насъ, поховали ся!

— Чи заночуемъ ту, бегадире? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, не ѡдповѣдаючи на замѣтку бегадира.

— Поки не стрѣнемось зъ тыми псами, поти не можемо ночувати, — ѡдказавъ Бурунда. Веди насъ до виходу зъ сеи ямы! Треба забезпечити собѣ вихѡдъ!

— Вихѡдъ беспечный, — успокоювавъ Тугаръ Вовкъ, хочъ и самому якось нѣяково було бачити, що всѣ Тухольцѣ такъ чисто вынесли ся зъ села. И хочъ успокоювавъ бегадира, то все таки просивъ его крикнути на вѡйско, щобъ покинуло шукати добычѣ и спѣшило къ виходови. Неохѡтно пѡшли першій ряды монгольской орды, мѣжъ тымъ коли задній все ще тисли ся черезъ тѣснину, чимъ разъ густѣйше заливаючи кѡтловину.

Ось уже чѡльный ѡдрядъ выйшовъ изъ села и спѣшивъ до вывозу, выкутого въ скалѣ. Зъ долины нѣчого не видно було въ вывозѣ и беспечно пѡдѡйшли Монголы ажъ пѡдъ стрѡмку камяну стѣну, въ котрѡй прокутый бувъ вивѡзъ. Коли въ тѡмъ разомъ зъ верху стѣны посыпалось величезне камѣне на Монголѣвъ, друхочучи и розбиваючи ихъ. Зойкъ напасникѡвъ, раненыхъ и поваленыхъ на землю вдаривъ пѡдъ небо. Закракала хижа птиця надъ своими жертвами. Вже напасники почали пырскати въ задъ и въ боки, коли въ тѡмъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ зъ голыми шаблями кинулись имъ на въ переймы.

— Куды вы, безумнѣй? — рычавъ ярымъ туромъ Бурунда. Ось передъ вами вхѣдъ до вывозу: туды за мною!

И пхавъ передъ собою цѣлу товпу, ѡнъ кинувъ ся въ темне гирло вывозу. Але ту чекала напасникѣвъ добра стрѣча. Градомъ посыпалось камѣне на ихъ головы и не одному зъ воякѣвъ Джингисхана кровь залила очи, мозокъ брызнувъ на камяннѣ стѣны зъ розбитого черепа. Мовъ зъ пекла, ревнули крики и стоны зъ темного вывозу, але понадъ ними все голоснѣйше гримѣвъ голосъ Бурунды: Далѣ, заячѣ сердца, далѣ за мною! — и новѣ роты помимо нового граду камѣня поперли ся въ вѣвъ.

— Далѣ горѣ вывозомъ! — кричавъ Бурунда, щитомъ заслонючись ѡдъ спадающого зъ горы камѣня.

Мѣжъ тымъ Тугаръ Вовкъ, побачивши на версѣ берега громадку молодцѣвъ, велѣвъ стоячимъ передъ вывозомъ Монголамъ сыпнути на нихъ стрѣлами. Зойки роздалися на горѣ — и голосно завывли зъ радости Монголы. Але за своихъ трехъ раненыхъ тухольскѣй молодцѣвъ зъ подвѣйною лютостю почали кидати величезными плитами на нападающихъ. Тѣлькожь се все не булобъ стримало завязтого Бурунду, колибъ въ серединѣ, на скрутѣ вывозу, не показала ся несподѣвана завада: вѣвъ заваленый бувъ ажъ до верху величезнымъ камѣнемъ. А ту Тухольцѣ нападали чимъ разъ лютѣйше, камѣне сыпалось, мовъ градъ, Монголы падали оденъ за другимъ, — и Бурунда побачивъ въ кѣнци, що дарма его завязтѣсть, бо пройти туды годѣ, поки не удасть ся сшибнути Тухольцѣвъ зъ верху.

— Назадъ! — крикнувъ Бурунда, и невеличка рѣшта Монголѣвъ, що остала ся зъ нападавшой товпы, безъ духу, мовъ камѣнь зъ пращѣ, вылетѣла зъ вывозу.

— Вѣвъ заваленый! — сказавъ важко дышучи Бурунда до боярина, обтираючи собѣ пѣтъ и кровь зъ лица.

— Покинѣмо ихъ на нынѣ, нехай тѣшатъ ся! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣ, — скрикнувъ Бурунда, зъ погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Джингисхана не

вмѣють ѡдкладати дѣла на завтра, коли можна его зроби́ти нынѣ!

— Але щожъ ту нынѣ зробимо? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, поглядаючи зъ дрожкою въ темне гирло вывозу, зъ которого ще выдобували ся страшнѣйшѣ стоны смертельно раненыхъ, недобитыхъ Монголѡвъ.

— Зѡгнати тыхъ пѡѡвъ ѡдтамъ зъ горы! — крикнувъ люто Бурунда, указуючи рукою на хребетъ скалистого берега. — Драбинѣ сюда! Переднѣй на драбины, а заднѣй ѡдганяй ихъ стрѣлами. Побачимо, чѣмъ возьме!

Зъ поблизкихъ хатъ понаношено драбинъ и за радю Тугара Вовка позбивано ихъ пѡвперечными жердками немовъ въ широку стѣну. Тухольцѣ зъ горы придивлялися сѡбѣ роботѣ спокѡйно. Ось уже Монголы зъ крикомъ пѡдняли свою збѡрну драбину и поперли єѣ до камѣнной стѣны. Камѣнемъ, стрѣлами и рогатинами стрѣтили ихъ Тухольцѣ, але не вдѣляли нѣчого Монголамъ, бо коли оденъ та другѣй и павъ пораженный смертельно, то прочѣ двигали велику драбину дальше, а на мѣсце впашого прискакували свѣжѣй. А въ тѡмъ заднѣй рядѣ Монголѡвъ пустили въ гору свои стрѣлы и присиливали Тухольцѣвъ подати ся въ задъ. Страшна драбина живо наближала ся до стѣны. Тревога почала опановувати Тухольцѣвъ...

Недалеко ѡдъ побоевища, захищений камяною брылою ѡдъ стрѣлъ, сидѣвъ на соломѣ Захаръ Беркутъ, занятый при раненыхъ. Онъ повыймавъ имъ зъ ранъ стрѣлы, повыймывавъ раны при помочи Мирославы и заходивъ ся перевязувати ихъ, поприкладавши якоисъ скусно прилаженой живицѣ, коли въ тѡмъ деякѣй заляканѣй вояки прибѣгли до него, сповѣщаючи о небезпеченствѣ.

— Щожъ я вамъ, дѣточки, пораджу? сказавъ старѣй, але Мирослава схопила ся зъ мѣсця и побѣгла оглянути небезпеченство.

— Не бѡйте ся! — сказала она Тухольцямъ, — живо мы поворожимо имъ! Нехай собѣ стрѣляютъ, — а вы ратища въ руки и плазомъ до долу! Ажъ коли переднѣй покажуть ся до половины на горѣ, тодѣ разомъ

на нихъ! Саміи они заслонять васъ ѡдъ стрѣлъ, а обаливши передныхъ, вы обалите и задныхъ. Сумерки спріяють намъ, и ѡдбивши ихъ симъ разомъ, мати будемо спокѡй на всю нѡчь.

Безъ слова опорѹ попадали Тухольцѣ ниць до долу, похапавши ратища въ руки. Стрѣлы ще сыпались якійсь часть, а ѡдтакъ перестали — знакъ, що передный рядъ почавъ спинати ся горѣ драбиною. Духъ въ собѣ запираючи, лежали Тухольцѣ и дожидали вороговъ. Ось чути вже скрипъ щѣблѣвъ, сапанѣ мужѣвъ, брязкѡтъ ихъ оружя — и звѡльна, несмѣло выринають передъ очима лежащихъ мохнаті чалмы, а пѡдъ ними чорні, страшні головы зъ маленькими, блискучими очима. Очи тѣ тревожно, несхибно, мовъ заклятї глядять на лежащихъ Тухольцѣвъ, але головы пѡддвигаютъ ся выше, чимъ разъ выше, вже пѡдъ ними виднѣють ся рамена, плечѣ окрытї мохнатыми кожухами, широкї груди, — и въ тѡй хвили зъ страшнымъ крикомъ зрывають ся Тухольцѣ, и ратища ихъ разомъ, глубоко тонуть въ грудяхъ напасниковъ. Крикъ, ревѡтъ, замѣшанѣ, ту и тамъ судорожнї рухи, ту и тамъ коротка боротьба, проклятя, стоны — и мовъ тяжка лавина валить ся ворогъ долѣ драбиною до долу, обалюючи за собою слѣдующї ряды, — а на тоту купу живыхъ и мертвыхъ, безъ ладу змѣшанныхъ, кровавыхъ, трепечущихъ и ревущихъ тѣлъ людскихъ ваять ся зъ горы величезнї брылы камѣня — и понадъ всѣмъ тымъ пекломъ, на-пѡвъ закрытымъ заслоною ночи, выдвигаетъ ся въ гору радѡсный окликъ Тухольцѣвъ, жалѡбне вытѣ Монголѡвъ и гремѣщї страшнї проклятя Бурунды-бегадира. Той скакавъ по майданѣ, мовъ скаженный, рвучи собѣ волосѣ зъ головы, а въ кѡнци, не тямлячись зъ лютости, зъ голою шаблею прискочивъ до Тугара Вовка.

— Псе блѣдолицый! — кричавъ ѡнъ, скрегочучи зубами, — подвѡйный зраднику, — се твоя вина! Ты запровадивъ насъ въ сесю западню, ѡдки мы выйти не можемо!

Тугаръ Вовкъ поломѣмъ спалахнувъ на такую мову, якои ѡнъ ще не чувъ ѡдъ роду. Рука его мимоволѣ вхо-

пила за шаблю, але въ тѣй хвилѣ щось такъ глубоко, такъ важко заболѣло его въ серци, що рука ослабла, упала, мовъ глиняна, и ѡнъ похиливши лице и затишувши зубы, сказавъ придушенымъ голосомъ:

— Великій бегадире, несправедливый твоѣй гнѣвъ на вѣрного слугу Джингисхана. Я не виненъ тому, що тѣ смерды опирають ся намъ. Вели розложити ся вѣйску на нѣчь и ѡдпочити, а завтра рано самъ побачишь, що они пырнутъ передъ нашими стрѣлами, якъ сухе листѣ осѣнне передъ подувомъ вѣтру.

— Ага, такъ! — крикнувъ Бурунда, — щобъ они по-ночи напали на насъ въ хатахъ и порѣзали войско наше!

— То вели спалити хаты и ночувати вѣйску пѡдъ голымъ небомъ!

— Все ты хитро говоришь, щобъ ѡдвернути мѡй гнѣвъ, щобъ скинути зъ себе вину! Але нѣ! Ты запровадивъ насъ сюда, ты мусишь и вывести насъ, и то заразъ завтра, безъ страты часу и людей! Чуешь, що мѡвлю? Такъ мусить статись, або горе тобѣ!

Дармо Тугаръ Вовкъ запевнявъ дикого бегадире, що ѡнъ не всему виненъ, що ѡнъ радивъ, якъ по его думцѣ було найлѣпше, що рада начальникѡвъ монгольскихъ пристала на его слова, що нѣякій провѡдникъ не може ручити за неспѡдѣванѣя пригоды, якѣ лучають ся по дорожѣ, — все то ѡдскакувало ѡдъ переконаня Бурунды, мовъ горохъ ѡдъ стѣны.

— Добре, боярине, — сказавъ ѡнъ въ кѡнци, — я зроблю по твому, але завтра все таки ты мусишь отворити намъ дорогу зъ сеи западнѣ, а нѣ, то горе твоѣ! Се мое послѣдне слово. Жду дѣлѣ, а не слѡвъ твоихъ.

И ѡнъ зъ погордою ѡдвернувъ ся ѡдъ боярина и пѡшовъ до своихъ Монголѡвъ, могучимъ голосомъ розказуючи имъ заразъ зъ всѣхъ кѡнцѣвъ пѡдпалити село и очистити рѡвнину зъ всего, що могло бы служити ворогови покрывкою для нѣчного нападу. Радѡсно закричали Монголы — они давно вже ждали такого наказу. Разомъ зъ всѣхъ бѡкѡвъ запамала Тухля, прорываючи огненными языками грубу пѡтьму, що залягла надъ нею.

Дымъ бовдурами покотивъ ся до долу и вкрывъ долину. Стрѣхи трѣщали, злизувані кровавою поломѣню. Изъ стрѣхъ бухавъ огонь въ гору, немовъ то присѣдавъ, то підскакувавъ, хочачи досягнути до неба. Часомъ зновъ бѣду подуву вѣтру поломѣнь стелила ся плазомъ, золотѣла ся искрами, меркотѣла, филиувала мовъ огняне озеро. Грохѣтъ упадаючихъ кроквѣвъ и стѣнъ раздававъ ся глухо по долині; стѣжки збѣжя и сѣна виглядали, мовъ купы розжареного угля, въ середини котрыхъ де-де пролизували ся бѣляві огняні пасма; дерева горѣли, мовъ свѣчки, високо въ воздухъ выкидаючи огнисте, горюче листѣ, мовъ роѣ золотыхъ мотылѣвъ. Цѣла тухольска долина виглядала теперъ мовъ пекло, залите огнемъ; въ дикимъ верескомъ гуляли и бѣгали кругъ пожару Монголы, вкидаючи въ огонь все, що тѣлько попадалось имъ пѣду руки. Зъ жалѣбнымъ стономъ грохнула до долу пѣдтята монгольскими сокирами прастаралипа, свѣдокъ громадскихъ копныхъ зборѣвъ. Воздухъ въ тухольскѣй кѣтловинѣ розѣгрѣвъ ся, мовъ справдѣ въ кѣтлѣ, и живо схопивъ ся зъ гѣръ страшный вѣтеръ, що курбеливъ искрами, рвавъ горючу соломѣ и головнѣ та кидавъ ними, мовъ огненными стрѣлами. Потѣкъ тухольскѣй першій разъ бѣду роду побачивъ такий блескъ; першій разъ розгрѣвъ ся въ своѣмъ холоднѣмъ камянѣмъ ложѣ. Може годинѣ тревавъ пожаръ, котрому зъ високихъ берегѣвъ, нѣмо, зъ выразомъ безсильной жалобы придивляли ся Тухольцѣ. Тодѣ Монголы почали гасити недогарки, вкидаючи ихъ въ потѣкъ и заходились окопувати своѣй табѣръ широкимъ ровомъ. Посередѣ табору въ однѣй хвилѣ выставлено шатры для старшинъ, — проче вѣйско малѣ ночувати пѣду голымъ небѣмъ, на розгрѣтѣй пожарѣмъ земли.

И зновъ темнѣло ся въ тухольскѣй кѣтловинѣ. Монголы радо були-бѣ пороскладали огнѣ въ табѣръ, але сего годѣ було зрѣбити: ажъ теперъ они нагадали собѣ, що пожарѣмъ опустошили цѣлу рѣвнину, и все, що тѣлько могло згорѣти, згорѣло або поплыло долѣ потокомъ. Прѣйшлося спати вѣйску и стояти вартѣ на потемки, — ровы навѣтъ не выкопано такъ глубокой, якъ

треба, бо вже зовсімъ було стемнѣло ся. Гнѣвний, невдоволеный, мовъ чорна хмара, ходивъ Бурунда по таборѣ, оглядаючи окопы и варты коло нихъ поставлені, перекликаючи ся зъ начальниками и выдаючи наказы, якъ пильнувати ся нѣчного нападу. Вже пѣвночь була близька, коли въ таборѣ потроха втихло: тѣлько крики вартовыхъ и ревъ водопаду перерывали загальну тишу.

Тѣлько въ однѣмъ мѣсяци монгольскаго табору блищало ся свѣтло: се горѣла-палахкотѣла смоляна походня въ шатрѣ Тугара Вовка. Бѣлявый огникъ мигкотѣвъ и шкварчавъ и дымивъ, пожираючи ростолену смолу и кидаючи непевне, понуре свѣтло на внутро боярскаго намета. Пусто и непривѣтно було въ наметѣ, такъ само, якъ теперъ въ души Тугара Вовка. Онъ ходивъ по наметѣ, зайнятый важкими думами. Згѣрднѣ слова Бурунды пекли єго горду душу. Они були, мовъ ударъ въ лице — разомъ блысло въ очѣхъ у боярина и разомъ побачивъ онъ, на яку ховску попавъ ся дорогу.

— Пета обѣцявъ менѣ ласку Джингисхана, — воркотѣвъ онъ, — а сей поганецъ трактує мене якъ пса. Не вжежь таки я слуга ихъ, найнижшій изъ слугъ сего невольника? Пета обѣцявъ менѣ всѣ горы въ дѣдицтво, велике карпатске княжество, а Бурунда грозить менѣ не знати чимъ. И онъ мѣгбы додержати слова, проклятый! Щожъ, чи пѣдлягати єму? А вжежь! я въ єго рукахъ! я невольникъ, якъ сказавъ той поганецъ Максимъ! Та отъ нагадавъ я про Максима, — де онъ? Чи не можна зъ нимъ зрѣбити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-бъ — отъ наприкладъ єго самого промѣняти за вольный вихѣдъ изъ сєи западнѣ? Се думка добра!

И онъ покликавъ двохъ Монголѣвъ, що лежали близь єго шатра, и велѣвъ имъ найти и припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пѣшли Монголы — здавалось, що воздухъ тухольскои долины не спрѣявъ якось острѣй дисциплинѣ монгольскої....

Але дежь бувъ Максимъ? Якъ жилось єму въ неволи?

Максимъ сидѣвъ насередѣ тухольской улицѣ, скованный въ тяжкій ланцухи, якъ разъ проти своєї батькѣвскої хаты, лицемъ обернений до того подвѣря, на котрѣмъ онъ гулявъ хлопчиною и ходивъ, ще вчора, вольный, занятый щоденною працею, а по котрѣмъ нынѣ сновали ся товпы гидкихъ Монголѣвъ. Ёго привезли сюда на кони, а коли прійшовъ наказъ ту зупинити ся и спалити село, ёго скинули зъ коня на улицу. Нѣкто до него не туравъ ся, не пильнувавъ ёго, але о утѣканю не було и мовы, бо товпы Монголѣвъ разъ въ разъ сновали ся доволока, кричащи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максимъ не знавъ, що кругъ него дѣе ся и сидѣвъ неподвижно на дорозѣ, мовъ камяный милевый знакъ. Въ головѣ ёго було пусто, думки не клеили ся до купы, навѣть вражѣня не хотѣли вязати ся въ оденъ суцѣльный образъ, тѣлько миготѣли та перхали попередъ ёго очи, мовъ сполошені чорні птицѣ. Онъ одно тѣлько чувъ выразно, що ланцухи тиснуть ёго, мовъ зелѣзні, холодні гадюки, и що они высысають всю силу зъ ёго тѣла, всѣ думки зъ ёго мозгу.

Наразъ зажеврѣлось кругомъ, дымъ бовдурами поваливъ по дорозѣ и вкрывъ Максима, жручи ёго очи, запираючи въ нѣмъ духъ. Се горѣла Тухля. Максимъ сидѣвъ передъ пожаромъ и не поворухнувъ ся. Вѣтеръ закрутивъ дымомъ, сыпавъ на него искрами, бухавъ горячимъ воздухомъ, — Максимъ немовъ не чувъ всего того. Онъ радъ бы бувъ разомъ згинути, полетѣти въ воздухъ оттакою золотою искрою и згаснути тамъ, въ яснѣмъ холоднѣмъ воздухѣ, близь золотыхъ зѣрокъ. Але пута, пута! Якъ они теперь страшно тисли ёго!... Ось и ёго батькѣвска хата заняла ся, поломѣнь бухнула поподъ дахъ, обвила ся огняною змією попередъ ѡкна, зазирнула дверима до хаты и выгнала ѡдтамъ величезный бовдуръ дыму, щобъ ѡдтакъ самѣй поселити ся въ Беркутовѣмъ житлѣ. Мовъ мертвый глядѣвъ Максимъ на пожаръ: ему здавалось, що въ ёго груди щось обрывае ся, щось палахкоче и нѣе; а коли грохнуло пожарище, повалила ся крыша, розсѣли ся угла ёго рѣдної хаты и бухнуло зъ жарущої огняної массы цѣле море искоръ

пѣдъ небо, — Максимъ скрикнувъ болѣзно и зѣрвавъ ся на ровнѣи ноги, щѣбъ бѣчи кудысь, ратувати щѣсь, — але поступившись всего оденъ крокъ, безсильный, мовъ пѣдкошеный упавъ на землю и зомлѣвъ.

Вже потухъ пожаръ, повѣяло горячимъ, гѣркимъ дымомъ по долини, вже затихъ крикъ боевой Монголѣвъ, щѣ пѣдъ проводомъ Бурунды и Тугара Вовка рѣзались зъ Тухольцями при вывозѣ, вже прояснилось и вызвѣздилося нѣчне небо надъ Тухольщиною и спокѣино зрѣбило ся въ монгольскѣмъ таборѣ, а Максимъ все ще лежавъ, мовъ мертвый насередъ дороги, проти згарищъ своей рѣдной хаты. Зѣрѣ жалѣбно глядѣли на его блѣде, кровавыми пасмугами вкрыте лице; груди его ледво ледво пѣднимали ся — единый знакъ, щѣ се лежавъ живой чѣловѣкъ, а не трупъ. Въ такѣмъ положенѣи найшли его и Монголы и зъ разу дуже злякали ся, думаячи, щѣ вже неживый, щѣ задусивъ ся въ пожарѣ. Ажъ коли бриснули на него водою, обмыли его лице и дали ему напити ся, ѣнъ глигнувъ очима и позирнувъ кругъ себе.

— Живой! живой! — завывли радѣсно Монголы, и нетямного, ослабленого пѣдхопили попѣдъ руки и помчали до шатра боярина.

Ажъ злякавъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши ненависного собѣ молодця въ такѣмъ страшнѣмъ и оплаканѣмъ станѣ. Свѣжо промыте лице було блѣде-блѣде, ажъ зелене, губы попукались изъ жару и спраги, очи були червонѣи ѣдъ дыму и тусклѣи, мовъ склянѣи, ѣдъ утомы и душевной муки, ноги дрожали пѣдъ нимъ, мовъ пѣдъ столѣтнымъ дѣдомъ, а постоявши на нихъ хвилину, ѣнъ не мѣгъ довше удержати ся и сѣвъ на землю. Монголы ѣддалили ся; бояринъ довго, нѣмѣо, въ задумѣ глядѣвъ на Максима. За щѣ ѣнъ ненавидѣвъ того чѣловѣка? за щѣ накликавъ на его молодѣу голову такѣ страшне горе? Чѣму не велѣвъ ѣдъ разу убити его, але выдавъ его на повѣльну, а всежъ таки неохѣбну смерть — ѣо сежъ прѣдѣнъ певна рѣчь, щѣ Монголы не выпустятъ его зъ своихъ рукъ живого, але скоро имъ навкучить ся таскати его зъ собою, зарѣжутъ якъ худѣбину и покинутъ середъ шляху. И за щѣ ѣнъ такъ зненавидѣвъ сего бѣдного

хлопця? Чи за те, що ѓнѣ уратувавѣ житѣ єго доньцѣ? Чи може за те, що она полюбила єго? Чи єго правдиво рицарску смѣлѣсть и отверѣсть? Чи може за те, що ѓнѣ хотѣвѣ зрѣвнати ся зѣ нимѣ? Отжежѣ теперѣ зрѣвнали ся: оба они невольники и — оба нещасливі. Тугарѣ Вовкѣ чувѣ, що гнѣвѣ єго до Максима якось тухне, мовѣ пожарѣ, котрому не стало вже дровѣ. ѓнѣ и впередѣ уже, сейчасѣ по взятю Максима до неволѣ, старавѣ ся пѣддобритись до него, не изѣ спѣвчутя, а зѣ хитрости, але Максимѣ не хотѣвѣ и слова говорити до него. Правда, бояринѣ дававѣ єму такі рады, котрихѣ Максимѣ не мѣгѣ послухати. ѓнѣ радивѣ єму перейти вѣ службу Монголѣвѣ, вести ихѣ черезѣ горы и обѣцуювавѣ єму за те велику надгороду, а вѣ противнѣмѣ разѣ грозивѣ, що Монголы забѣють єго. — Нехай бѣють! — се було єдине слово, яке чувѣ бояринѣ зѣ Максимовыхѣ устѣ, тѣлькожѣ диво, що и тодѣ вже те горде слово, свѣдчає о твердости Максимовой вѣдѣ и о єго великѣй любѣ до свободы, не тѣлько не розгнѣвало боярина, але дуже спѣдбалось єму. Теперѣ же ѓнѣ чувѣ выразно, що щось мовѣ крига тавѣ вѣ єго серци; теперѣ, на згарипцахѣ вольной Тухлѣ, ѓнѣ зачинавѣ розумѣти, що Тухольцѣ поступали зовсѣмѣ розумно и право, а сердце єго, хочѣ заслѣплєне жадобою власти, все таки не було ще на тѣлько глухе на голосѣ сумлѣня, а-щобѣ не признати сего. Все то передумавѣ бояринѣ нынѣ и вже зовсѣмѣ иншими очима и зѣ иншимѣ сердцемѣ глядѣвѣ ѓнѣ на сидячого вѣ наметѣ, на-пѣвѣ мертвого, нужденного Максима. ѓнѣ приступивѣ до него, взявѣ єго за руку и хотѣвѣ пѣдвести та посадити єго на стѣльци.

— Максиме! — сказавѣ ѓнѣ лагѣдно, — що се сталося зѣ тобою?

— Пусти мене! — простогнавѣ слабимѣ голосомѣ Максимѣ, — дай менѣ умерти вѣ спокою!

— Максиме, хлопче, ѣдки тобѣ думки про смерть? Я мѣркую, якби то єго зрѣбити вѣльнымѣ, а ѓнѣ про смерть! Встанѣ, усадѣ ту на лавцѣ, покрѣпись, я маю зѣ тобою поговорити де обѣ чѣмѣ.

Хочѣ Максимѣ на половину не розумѣвѣ а на по-

ловину не вѣривъ словамъ и добротѣ боярина, то всежь-таки ослаблене его и голодъ и утома надто голосно до-магали ся для его тѣла покрѣпленя, а-щобъ онъ мѡгъ ѡдкинути бояреку гостиннѡсть. Кубокъ огнистого вина ѡдъ разу освѣживъ его, немовъ розбудивъ его живу силу до нового житя; кусень печеного мяса утишивъ его голодъ. Поки онъ ѣвъ, бояринъ сидѣвъ проти него, додаючи ему ласкавыми словами ѡдваги и охоты до-житя.

— Дурный хлопче, — говоривъ онъ, — такимъ-якъ ты треба жити, а не о смерти думати. Жите — до-рога рѣчь, и за нѣякій скорбы его не купишь.

— Жите въ неволи нѣчого не варте, — ѡдказавъ Максимъ, — красше смерть!

— Ну... такъ... розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — але я-жь кажу тобѣ, що можешь бути вѡльный.

— Зраджуючи свѡй народъ, ведучи Монголѡвъ че-резъ горы, — нѣ, красше умерти, нѣжь такъ на вѡль-нѡсть заробляти!

— Не объ тѡмъ дѣло, — сказавъ зъ усмѣхомъ бо-яринъ, — а объ тѡмъ, що и безъ тои, якъ ты кажешь, зрады ты можешь бути вѡльный, ще нынѣ.

— Якъ? — спытавъ Максимъ.

— Я знавъ, що ты зацѣкавишь ся, — зновъ усмѣ-хнувъ ся бояринъ. Отжежь, небоже, дѣло таке. Твои Тухольцѣ обскочили насъ въ тѡй долини, завалили вы-хѡдъ. Розумѣе ся, ихъ опѡръ тѡлько смѣху вартъ, бо прецѣнь они не спиняють насъ. Але намъ шкода часу. О те тѡлько ходитъ.

Очи Максима розгорѣли ся радѡстно на тоту вѣсть.

— Обскочили васъ Тухольцѣ, кажешь? — кликнувъ онъ радѡсно. И выйти ѡдси не можете? Ну, то Богу дя-кувати! Надѣюсь, що и не выйдете вже. Тухольцѣ цѣп-кій народъ: кого разъ въ руки зловлять, то вже не лю-блять пустити.

— Те-те-те! — перервавъ его бояринъ. Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щобъ могла горетка твоихъ Тухольцѣвъ зловити ефъ въ руки! Кажу

тобѣ, не о то ходитъ, щобъ ту не зловили насъ, а о часъ, о кожду хвилю часу! Намъ квапно дѣе ся.

— И щожъ я можу вамъ въ томъ порадити?

— А отъ що. Я думаю нынѣ ще ити до твоихъ Тухольцѣвъ для переговоровъ: хочу обѣцати имъ тебе въ замѣнъ за вольный прохѣдъ. Такъ отже ты скажи менѣ те слово, якъ трафити до сердца твоихъ громадянъ и твоего батька, щобъ пристали на наше предложенє.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольцѣ не пристануть на таку замѣну.

— Не пристануть? — скрикнувъ бояринъ. — Чо-мужъ не пристануть?

— Тухольцѣ будутъ бити ся до послѣднего, щобъ не пустити васъ черезъ горы. Чи може мали-бъ за таку нужденну замѣну, якъ я, допустити ся зрады на своихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ братахъ, котрыхъ села мусѣли-бъ тодѣ бути зруйновані оттакъ, якъ наша Тухля?

— И они будутъ зруйновані, дурный хлопче! — сказавъ бояринъ. Аджежъ за мала твоихъ Тухольцѣвъ сила, щобъ спинити насъ.

— Не хвали, боярине, дня передъ вечеромъ! На що ту великом силы, де сама природа своими стѣнами и скалами спинає васъ?

— А все таки ты скажи менѣ, якъ говорити до твоего батька и до Тухольцѣвъ, щобъ трафити до ихъ сердца.

— Говори щиро, по правдѣ — се єдине чародѣйске слово.

— Ой не такъ оно, хлопче, не такъ! — сказавъ не-вдоволенный бояринъ. Не спроста то йде у васъ. Твоѣй батько старый чарѣвникъ, ѡнъ знає таке слово, що кождому до сердца трафляе, — ѡнъ и тебе мусѣвъ его научити. Аджежъ безъ такого слова ты не мѡгъ наклонити на свѡѣй бѡкъ моихъ лучникѡвъ, котрі такъ сказано за нѣ-за-що били ся зъ Монголами, якбы певно не били ся за найлѣпшу плату.

Максимъ усмѣхнувъ ся.

— Дивный ты чоловѣкъ, боярине! — сказавъ ѡнъ.

Я нѣякого такого слова не знаю, але кажу тобѣ выразно, що хочь бы и знавъ, то не сказавбы тобѣ, щобъ ты не мѡгъ намовити Тухольцѣвъ на таку замѣну.

Гнѣвомъ спалахнувъ гордый бояринъ.

— Хлопче! уважай, кто ты и де ты! — скрикнувъ ѡнъ. Уважай, що ты невольникъ, що жите твое залежить ѡдъ волѣ якого небудь Монгола.

— Що мое жите! — сказавъ спокѡйно Максимъ. — Я не стою о жите! Кто хочь хвилию зазнавъ неволѣ, той зазнавъ гѡршого, нѣжъ смерть.

Въ тѡй хвили пѡдхилила ся запона намету и швидко кромѡмъ вѡйшла до намету Мирослава. Она быстро зирнула докола, и не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ахъ, ось ѡнъ, ось ѡнъ! — скрикнула она. Мене мовъ тягло щось сюда! Соколе мѡй, Максиме! Що зъ тобою дѣе ся?

Максимъ сидѣвъ, мовъ остовпѣлый, не зводячи очей зъ Мирославы. Ёго руку держала она въ своѣй. Ёи слова були мовъ великодный звѡнъ для него, мовъ оживляюча роса для зѡвялого цвѣта. А она, мовъ ясочка, припадала кругъ него, слѣзми обливала его тяжкѣй пута, змывала зъ рукъ его засохлу кровь. Якъ радѡсно, якъ тепло зробило ся въ серци у Максима за ёи наближенемъ, за дотыкомъ ёи мягкой руки! Якъ горячо забила ся кровь въ его груди! Якъ сильно розбудила ся любовь до жита! А ту ланцухи тиснуть, немилосердно нагадують ему, що ѡнъ невольникъ, що надъ головою его висить кровавый нѡжъ монгольскѣй! И тота згадка въ тѡй щасливѡй хвили гадюкою вповзла въ его сердце и зъ очей его бризнули слѣзы.

— Мирославо, — сказавъ ѡнъ, ѡдвертаючись, — чого ты прѣйшла сюда, щобъ дужшой муки завдати менѣ? Я вже готовый бувъ на смерть, — ты зновъ збудила въ мнѣ любовь до жита!

— Милый мѡй! сказала Мирослава, не трать надѣѣ. Я задля того ишла сюды, въ табѡръ ворожѣй, черезъ всякѣй небезпеченьства, щобъ сказати тобѣ: не трать надѣѣ!

— На що менѣ вадѣть? Надѣя не розбѣе тыхъ лан-
цухѣвъ.

— Але мѣй батько розбѣе.

— О, твоѣй батько! Такъ ѣнѣ говорить, що готовѣ
се зрѣбити, але жадае ѣдѣ мене такоѣ услуги, якоѣ я
ѣму не можу зрѣбити.

— Якоѣ услуги?

— Ёнѣ хоче ити до Тухольцѣвъ и рѣбити зѣ ними
таку угоду, щобѣ въ замѣну за мене выпустити Монго-
лѣвъ зѣ сеѣ долины — и жадае ѣдѣ мене того чарѣвного
слова, котре бы прихилило ѣму серця Тухольцѣвъ.

Мирослава зѣ подивомѣ глянула першѣй разѣ на
свого батька, а подивѣ сеѣ чимѣ далѣ, тымѣ бѣльше пе-
ремѣнявъ се въ радѣсть.

— Тату, — сказала она. — правда се?

— Правда! — сказавѣ Тугарѣ Вовкѣ.

— И ты думаешь, що Максимѣ знае таке слово?

— Муситѣ знати. Отже и тебе ѣнѣ за першимѣ ра-
зомѣ якѣ приковавъ до себе. Безѣ чарѣвъ се не могло
стати ся.

Мирослава зѣ усмѣхомѣ, повнымѣ безконечной лю-
бовѣ, поглянула на Максима, а ѣдтакѣ обертаючись до
свого батька, сказала :

— Ты вже маешь дозвѣль начальника на пере-
говоры?

— Нѣ ще, — але се стоити бѣде хвилию. Ёго на-
метѣ поузь мого.

— То йдижь. Я мѣжь тымѣ наклоню Максима,
щобѣ сказавѣ тобѣ се слово.

— Ты наклонишь?

— Побачишь! Иди лишень!

— Причарована дѣвчина! — воркотѣвъ самѣ собѣ
бояринѣ, выходячи зѣ намету. — Причарована, не иначе!
Сама ѣму на шѣю кидает ся!

— Серце мое, Максиме! — сказала по ѣго выхѣдѣ
Мирослава, обвивши руками шѣю Максимову и цѣлюючи
ѣго блѣдѣ, спеченѣ уста, — не жури ся! Монголы ѣдси
не выйдутѣ — тутѣ имѣ всѣмѣ погибати!

— Охѣ, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказавѣ

Максимъ, — радъ бы я сему вѣрити, але надто велика ихъ сила, за слабій нашій Тухольцѣ.

— Намъ прійшли въ помѣчь Загѣряне и верховинцѣ.

— Зѣруѣ доброй не мають.

— И про се не бѣй ся. Слухай лишень: сотнѣ сокирь цюкають въ лѣсѣ — хвиля ще, а сотнѣ огнищъ запалають докола долины, а при кождѣмъ огнищу робити будутъ ваші майстры машины, котрыми можна буде кидати камѣне ажъ до середины монгольскаго табору.

— И ктожь се такє выгадавъ? Кто навчивъ нашихъ майстрѣвъ?

— Я, сердце мое. Я придивляла ся неразъ такимъ машинамъ, що стоять на мурахъ Галича. Закимъ ще сонѣчко зѣйде зъ-за Зелеменя, пятьдесятъ такихъ машинъ кидати буде камѣне на головы Монголѣвъ.

Максимъ радѣсно обнявъ Мирославу и крѣпко притиснувъ еѣ до сердца.

— Жите мое! — сказавъ бѣтъ, — ты будешь спасителькою нашої Тухольщины!

— Нѣ, Максиме! — сказала Мирослава, — не я буду спасителькою Тухольщины, але твоѣ батько. Що мои мизернѣ машины проти такой силы ворожой? Твоѣ батько не таку силу выведе проти нихъ, а таку, проти котрой нѣяке вѣйско не устоить.

— Яку силу? — спытавъ Максимъ.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало кругомъ, тѣлько десь далеко-далеко въ горахъ роздавъ ся глухій гуркѣтъ грому.

— Гремить, — сказавъ Максимъ — ну, и щожь зъ того?

— Що зъ того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголѣвъ! Се бѣльшій нищитель, нѣжь они, и такий нищитель, що буде зъ нами руку держати... Слухай лишень!

И она озирнула ся по наметѣ, хочъ тамъ було во-всѣмъ пусто, а бѣтакъ, мовъ не довѣряючи тѣй тиши и пустотѣ, нахилила ся до Максимового лица и шепнула ему въ ухо кѣлька слѣвъ. Мовъ могучою рукою шарпне-

ный, зѣрвавъ ся Максимъ, ажъ забрызчали на нѣмъ ланцухи.

— Дѣвчино! чародѣйска появо! — скрикнувъ ѡнъ, вдвляючись въ ню на-пѣвъ зъ тревогою, а на-пѣвъ зъ глубокимъ поважанемъ. Кто ты и кто приславъ тебе сюда зъ такими вѣстями? Бо теперь я бачу, що ты не можешъ бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Нѣ, ты певно духъ того Сторожа, котрого звуть опѣкуномъ Тухлѣ.

— Нѣ, Максиме, нѣ милый мѡй, — сказала дивна дѣвчина. Се я сама, тота сама Мирослава, котра тебе такъ дуже — ахъ, такъ дуже любитъ, котра радо ѡддала-бъ житѣ свое, щобъ зробити тебе щасливимъ!

— Немовъ бы я мѡгъ бути щасливимъ безъ тебе!...

— Нѣ, Максиме, слухай ще одного, що я тобѣ скажу: утѣкай зъ сего табору, заразъ!

— Якъ утѣкати? Адажежъ варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачишь прецѣнь, що мене перепустила! Тѡлько ось що зроби: переберись въ мою одѣжъ и возьми сей золотый перстень: его давъ менѣ ихъ начальникъ на знакъ свободы и безпечного проходу. Покажешь его сторожамъ, и они пропустятъ тебе.

— А ты?

— О мене не бѡй ся. Я ту зъ батькомъ остану ся.

— Алежъ Монголы дѡзнають ся, що ты мене выпустила, а тодѣ не пощадятъ тебе. О, нѣ, не хочу я сего!

— Алежъ не бѡй ся за мене, я зумѣю собѣ дати раду.

— Я такожъ! — сказавъ уперто Максимъ.

Въ тѡй хвили вѡйшовъ бояринъ, понурый и червоный. Хмара гнѣву и невдоволеня висѣла на его чолѣ. Бурунда показавъ ся ще неласкавѣйшій до него, стрѣтивъ его раду о вымѣнѣ Максима докорами, и ледовледво згодивъ ся на ню пристати. Бояринъ чимъ разъ выразнѣйше зачинавъ почувати якусь тѣсноту, немовъ тужъ кругъ него стояли и чимъ разъ тѣснѣйше зступали ся штабы зелѣзної клѣти.

— А що? — сказавъ ѡнъ рѣзко, не дивлячись нѣ на доньку нѣ на Максима.

Щаслива думка блиснула въ головѣ у Мирославы.

— Все добре, тату, — сказала она, — тільки — —

— Тільки що?

— Максимове слово таке, котре не має сили въ устахъ другого; тільки якъ вінъ самъ скаже его, оно має силу.

— Ну, то чортъ его бери! — одворкнувъ гнѣвно бояринъ.

— Нѣ, тату, постой, що я тобі скажу. Вели розкувати его зъ ланцуховъ и иди зъ нимъ до Тухольцѣвъ. Ось перстень одъ Петы: зъ тымъ перстеномъ варта его пропустить.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! „Заведи его до Тухольцѣвъ“, а то значить, самъ собі вирви зъ рукъ послѣдну поруку удачі. Тухольцѣ полоняника возьмуть а мене проженуть! Нѣ, сего не буде. Я йду самъ, и безъ его слова.

Засумувалась Мирослава. Їи ясній очи покрыли ся слезами.

— Соколе мій! — сказала она, зновъ припадаючи до Максима, — зроби такъ, якъ я тобі раджу: возьми сей перстень!

— Нѣ, Мирославо, не бій ся о мене! — сказавъ Максимъ. Я вже придумавъ, що маю робити. Иди и помагай нашимъ, и нехай нашъ Сторожъ помагає вамъ.

Щиро попрощавшись зъ Максимомъ, вийшла Мирослава за своимъ батькомъ, щобъ разомъ зъ нимъ вийти зъ монгольського табору. А Максимъ оставъ ся въ боярскѣмъ наметѣ, зъ серцемъ трепечущимъ одъ радости, надѣѣ и тревоги.

VII.

— Що се за стукъ такий въ лѣсѣ? — спытавъ бояринъ свои доньки, идучи поручъ зъ нею черезъ таборъ монгольскій.

— Дрова рубаютъ, — одповѣла коротко Мирослава.

— Та теперъ? въ ночи?

— Заразъ буде день.

И справдѣ, ледво сказала се Мирослава, коли въ томъ на высокихъ каменныхъ обрывахъ, що стѣною окружали тухольску кѣтловину, ту и тамъ замиготѣли искры: се Тухольцѣ кресали огонь и раскладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже кругомъ цѣлои долины запалили огнища довгимъ рядомъ, немовъ заблискотѣли середъ пѣтмы очи величезныхъ вовкѣвъ, що готовили ся скочити въ долину и пожерти монгольску силу. Коло кожного огнища товпами шниряли люде. Цюкане сокиръ роздало ся зъ подвѣйною силою.

— Що они роблять? — спытавъ бояринъ доньки.

— Дерево обтѣсують.

— На що?

— Прійдешь, то и побачишь.

Они ишли далѣ черезъ табѣръ. Денеде варта зупиняла ихъ — приходилось показувати начальницкѣй знаки, щобъ пропустила. Вартовѣ дивили ся зъ тревогою на огнища, будили своихъ начальникѣвъ, але тѣ, видячи, що Тухольцѣ держать ся спокѣйно, велѣли имъ не робити крику, а тѣлько мати ся на острозѣ. Що позапалювали такъ много огнѣвъ, се ще и лѣпше для Монголѣвъ — не зрѣблять скрытого нападу. Можна спати спокѣйно, доки тѣ огнѣ горять, бо и такъ завтра трудъ чекае великѣй.

А Тугаръ Вовкъ зъ дочкою вже и минули табѣръ и перейшовши на широкѣй кусень поля, дѣйшли до стрѣмкой камяной стѣны. Дѣвго ходили они, шукаючи стежки пѣдъ гору, поки въ кѣнци мѣжъ корчами та папоротями не ѡдшукала еи Мирослава. Зъ трудомъ почали обѣе дерти ся въ гору.

— Кто иде? — крикнули въ горѣ голоса ѡдѣ огнища.

— Свои! — сказала Мирослава.

— Що за свои? — скрикнули Тухольцѣ, заступивши стежку. Живѣ пѣзнали Мирославу, що ишла перѣдомъ.

— А за тобою кто?

— Мѡй батько. Бегадиръ монгольскій выславъ его для мирныхъ переговоровъ зъ нашими старцями.

— До якого бѣса намъ переговоровъ? Кобы борзо сонѣчко на небо, не такъ мы зъ ними переговоримо ся.

— Отъ, якій вы смѣли! — сказавъ усмѣхаючись Тугаръ Воккъ. — Ну, ну, до такой радости не долго ждати. Та тѡлько не знати, чи вашимъ матерямъ се буде така радѡсть, видѣти ваші головы на монгольскихъ спискахъ!

— Цуръ твоему слову, вороне! — скрикнули Тухольцѣ, обступаячи боярина.

— Ну, ну, — задобрювавъ ихъ Тугаръ Воккъ, — я-жъ не бажаю вамъ того, а тѡлько кажу, що се не було-бъ добре. И власне, щобъ васъ ухоронити ѡдъ такой долѣ, я и хотѣвбы переговорити зъ вашими старыми. Бо жалѣ менѣ васъ, молоді, нерозважні дѣти! Вы готові ити слѣпо на смерть, не пытаючи, чи буде зъ того кому якій хосенъ, чи нѣ. Але старі повинні розважити.

Такъ гуторячи, бояринъ наблизивъ ся до огнища, при котрѡмъ мастера обѣсували дерево, другі въ обтесанныхъ уже стовпкахъ довбали дѣры, инші бортили борты та притѣсували чопы.

— Що се вы робите? — спытавъ бояринъ майстрѡвъ.

— Згадай, коли мудрый! — ѡдповѣли тѣ зъ насмѣшкою, зѡбиваячи пообѣсуване дерево до купы въ видѣ ворѡтъ зъ сильными поперечниками и звязуючи пару такихъ ворѡтъ горою и сподомъ подовжными платвами зъ грубого делиня. Бояринъ зирнувъ и ажъ руками ѡбъ полы вдаривъ ся.

— Метавка! — скрикнувъ ѡнъ. Хлопы, а васъ кто научивъ робити таку посуду?

— Були такі, що насъ научили, — ѡдказали мастера и приняли ся зъ сильного букового пня вытѣсувати щось на подобу величезной ложки, котра держакомъ мала бути встромлена въ грубу, сильно скручену линву, напаяту мѣжъ стовпками передныхъ воротецъ и скручувану чимъ разъ сильнѣйше при помочи двоухъ корѡвъ, прирѡбленныхъ до стовпкѡвъ. А въ широку жолобину на

другомъ кѣнці мало вкладати ся камѣне; пружнѣсть скрученой линвы мала кидати те камѣне зъ ложки далеко на Монголѣвъ.

Тугарь Вовкъ озирнувъ ся кругомъ : коло каждого огнища майстры — (а въ Тухольщинѣ каждый мужикъ бувъ майстеръ) — ладили таку саму посудину, а молодцѣ, жѣнки и дѣти крутили линвы.

— Ну, жарко прійдесъ нашимъ Монголамъ пѣдъ такими посудинами здобувати собѣ выхѣдъ изъ сеи ямы! — подумавъ Тугарь Вовкъ, идучи зъ донькою дальше въ лѣсъ, убитою дорѣжкою, до поляны, середъ котрой горѣло велике огнище, кругъ котрого сидѣла згромаджена рада тухольскихъ старцѣвъ.

— Мирославо, — сказавъ по хвилевѣй мовчанцѣ Тугарь Вовкъ, — чи се ты научила ихъ робити метавки?

— Я, — ѣдповѣла Мирослава и пильно поглядѣла на батька, надѣючись выбуху єго гнѣву. Але нѣ! Полиці боярина перемигнувъ выразъ якогось вдоволеня.

— Добре, доню! — сказавъ ѣнтъ коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значитъ тотъ змѣна въ успособленю єи батька, не знаючи, що вѣра єи батька въ щасливу удачу монгольскаго походу, а тымъ бѣльше въ додержанє монгольскихъ ѣбѣцянокъ, дуже вже похитала ся и що бояринъ въ такѣмъ разѣ зъ конечности мусѣвъ чѣпати ся громады, и поступокъ доньки бувъ єму въ тѣмъ пожаданою опорою.

Наблизились уже до поляны, на котрѣй всю нѣчь сидѣли безсоннѣ, радою занятѣ старцѣ тухольскѣ. Була се ѣбширна поляна, похилена троха на полудень, а ѣдъ пѣвночи замкнута стрѣмкою скалою мягкаго карпатскаго лупаку. Величезнѣ смереки окружали поляну въ пѣвѣ-округъ ѣдъ сходу, полудня и заходу, такъ що сонце тѣлько на найвысшѣмъ вершку полудневого стояня могло до неї зазирнути. Поляна була давно колись вся вымощена камяными плитами, котрѣ теперъ поросли мягкимъ руномъ моху та корчами чѣпѣргатої папороти. Тѣлько одна стежка черезъ середину къ скалѣ була протоптана и вела до ѣбширной въ скалѣ выкутої яскинѣ въ видѣ

склепу, зовсѣмъ отвертого на полудне. Стѣны склепу стояли сѣрїи, безъ нѣякои оздобы, сподомъ були въ камени выкутїи фрамуги и заглибины, въ котрыхъ камѣнь бувъ червоный, перепаленый, а на огнищахъ виднїи ще були слѣды огню; тѣлько стеля мала на собѣ одну-однѣсенку оздобу, выковану зъ каменя выпуклясту пѣвкюлю, за-вѣбольшки въ добрый хлѣбъ, оковану блискучою золотою бляхою.

Се була давна контина тухольска, де дѣды теперѣшного поколѣня засылали свои молитвы найвысшему творцеви житя, Дажбогови-Сонцю, котрого образъ означала на стелѣ выкута золота пѣвкюля. Хоть христїанскїи монахи давненько вже охрестили були тухольскїи нарѣдъ, то все таки ѡнъ черезъ довгїи поколѣня, молячись въ корчиньскѣй церквѣ христїанскому Богу, не покидавъ и своихъ прадѣдовскихъ богѣвъ, и дорога до „ясной поляны“ нѣколи не заростала, вѣчный огонь середъ поляны нѣколи не вгасавъ — (ѡдти и назва єи „ясна поляна“) — а и передъ невеличкими боковыми олтарями Лады и Дѣда частенько куривъ ся пахущїи яловець и трѣпотались рѣзанїи имъ въ жертву голубы — даръ тухольскихъ дѣвчатъ и парубѣвъ. Але звѣльна народъ забувавъ про давныхъ богѣвъ, священники надзирали острѣйше за тымъ, щобы люде не молились по давному, молодѣжь перестала приносити дары Ладѣ и Дѣдови, дѣти вырастали, не чувши нѣчого о давныхъ богахъ и давныхъ звичаяхъ, тѣлько мѣжь старцями денеде хоронились ще останки давной, вольной, чисто громадской религїи, котра дозволяла кождѣй громадѣ мати свого окремого бога (якъ Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами и муками по смерти, але наибѣольшою карою уважала именно саму смерть, смерть тѣла и душѣ, для людей неправедныхъ. Нова религїя, зроджена далеко на сходѣ, запанувала и на нашѣй землїи, а радше змѣшталась зъ нашою давною религїєю, и тѣлько те змѣшанє дало їй можнѣсть сумирно вжити ся зъ поглядами народа. Вымирали звѣльна старцѣ, тямущїи давной вѣры, а хочъ деякїи и жили ще, то вже не смѣли визнавати єи отверто, не смѣли научати їй молоде поколѣнє, але жили собѣ

самотно, ховаючи свою вѣру въ серци, зъ тымъ сумнымъ переконанемъ, що разомъ зъ ними и она ступить до гробу.

Однимъ зъ послѣднихъ прихильникѣвъ старои вѣры на нашѣй Руси бувъ Захаръ Беркутъ. И диво дивне! прихильность тоту ѡнъ вынѣсъ изъ Скитского монастыря, ѡдъ старого монаха Акинтія. Чи старый дивовижный лѣкаръ случайно тѣлько росповѣдавъ своему ученикови о давнѣй вѣрѣ, такъ близькѣй до природы и еи силъ, чи може и сердце его бѣльше потягало до той вѣры въ противенствѣ до строгого византійского христіанства, досить, що зъ побыту при старѣмъ монасѣ Захаръ вынѣсъ велику прихильность до старои вѣры и поклявъ ся бути ѣй до смерти вѣрнымъ. Въ своѣй Тухли знавъ ѡнъ про „ясну поляну“, на котрѣй давно вже погасъ вѣчный огонь и не куривъ ся пахущій яловець, и котру юрчинскіи священники окричали мѣсцемъ заклѣтымъ и нечистымъ. Та хочъ якъ опущена була ясна поляна, то все таки доси нѣкто не посмѣвъ дѣткнути ся образу Сонця, т. е. золотой бляхи, котрую ѡнъ бувъ окованный, и той золотой образъ все ще яснѣвъ середъ стелѣ контини, дожидаячи лучѣвъ полуденного сонця, щобы въ нихъ розжеврѣти ся тысячами иекорѣ. По добрѣй воли принявъ на себе Захаръ Беркутъ доглядъ старои святынѣ; стежка, що виднѣла ся поперекъ поляны до пещеры, протоптана була его ногами; кождои весны, вже бѣльше якъ черезъ пятьдесятъ лѣтъ, Захаръ выходячи за лѣками, пробувавъ самотно, въ молитвахъ и думахъ, на яснѣй полянѣ тыждень, и по кождѣмъ такѣмъ пробутку вертавъ до села скрѣпленный духомъ, зъ яснѣйшими и чистѣйшими мыслями. Неразъ тодѣ Тухольцѣ зъ свои долины бачили, якъ понадъ вершки смерекъ, що окружали ясну поляну, вивъ ся синявыми клубочками дымъ запахущого ялѣвцю, и говорили до себе: „Се старый старымъ богамъ молить ся“. И говорили се безъ насмѣху, безъ ненависти, бо Захаръ, хочъ и не научавъ нѣкого старои вѣрѣ, та за те тымъ пильнѣйше научавъ всѣхъ пошанованю для чужого переконаня и чужои вѣры.

Оттутъ то на ясну поляну зѣйшлись сеи страшной

ночи тухольскій старцѣ. Великій огонь палавъ середѣ поляны; таємничо шумѣли стародавній смереки, немов нагадуючи давній часы; въ ѡдблиску огнища яснѣвъ золотый образъ сонця въ яскини кровавымъ блескомъ; въ задумѣ сидѣли старцѣ, слухаючи цюканя сокиръ по лѣсѣ та оповѣданъ старого Захара про давну давнину. Дивный якійсь духъ вступивъ нынѣ въ старого. Онъ, що нѣколи не любивъ говорити о старѡй вѣрѣ, нынѣ розговоривъ ся, и то зъ такимъ сердечнымъ жаромъ, зъ якимъ говоривъ хибѣ о найблизшихъ и найдорожшихъ серцю дѣлахъ. Онъ оповѣдавъ о дѣлахъ Дажбога и о побѣдахъ Свѣтовида, о тѣмъ, якъ три святі голубы, Дажбогъ, Свѣтовидъ и Перунъ, сотворили землю зъ пѣскового зерна, якъ Дажбогъ три дни шукавъ на днѣ безоднѣ, поки найшовъ три зеренця: одно зерно пшеницѣ, друге жита, а третє ячменю, и дарувавъ ихъ першому чоловікови, Дѣдови, и єго жѣнцѣ, Ладѣ; якъ Перунъ дарувавъ имъ искру огню, а Свѣтовидъ волосинку, зъ котрой за єго благословенствомъ зробилась коро́ва и пастухъ, котрого назвали Волосомъ. И далѣ розповѣдавъ Захаръ про житє першихъ людей, про велику потопу, ѡдъ котрой люде ховали ся въ горахъ и печерахъ, про старыхъ велитѡвъ и ихъ царя, тухольского Сторожа, що розготивъ тухольске озеро. Слухали тухольскій старцѣ тыхъ оповѣданъ, мовъ вѣстей про якійсь новыи, незнаныи свѣтъ; богато такого, що они говорили и спѣвали въ пѣсняхъ не розумѣючи, теперъ ставало ясно и въ суцѣльнѡмъ звязку передъ ихъ очима, и Захаръ Беркутъ самъ выдавъ ся имъ послѣднимъ изъ тыхъ добрыхъ велитѡвъ-сторожѣвъ тухольскихъ, про котрого добрий дѣла такъ само оповѣдати собѣ будуть пѡзній поколѣня.

Ажъ ось захрустѣло сухе гилѣ на стежцѣ и разомъ выринули зъ лѣсовои пѡтѣмы Мирослава и Тугаръ Вовкъ. Мирослава прямо наблизила ся до старого Захара, а бояринъ зупинивъ ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сына!

— Мого сына? — сказавъ Захаръ, спокôйно, мовъ о помершôмъ.

— Такъ! При помочи отсега перстенья я пройшла табôръ монгольскій и бачила его. Маймо надѣю, батьку, що ôнъ швидко буде зновъ на волѣ.

— Трудно, доню, трудно! Але кто се прійшовъ ще зъ тобою?

— Се я, старче, — сказавъ выступаючи передъ него Тугаръ Вовкъ, — чи пôзнаєшь мене?

— Лице твоє пôзнаю — ты бувъ бояринъ Тугаръ Вовкъ. Що завело тебе до насъ?

— Я прійшовъ до васъ, старцѣ тухольскій, въ по-сольствѣ ôдъ великого Бурунды-бегадира, начальника силы монгольской.

— Чогожь хоче ôдъ насъ Бурунда-бегадиръ? — спытавъ Захаръ.

— Бурунда-бегадиръ велить сказати вамъ, що сила его велика и непôбѣдима, що дармо вы робите засѣки въ вашихъ вивозахъ, дармо будете машины до киданя камѣня, — нѣчимъ вы не вradeте проти его силы.

— Видно, що твоѣй Бурунда починає насъ бояти ся, коли задумавъ насъ лякати. Се добрый знакъ. Говори дальше!

— Нѣ, старче, — не слѣдъ тобѣ легковажити слôвъ начальника монгольского. Его грозьба, то половина кары, а его кара страшна, якъ кара божа! Слухай же, що велить далѣ сказати вамъ Бурунда-бегадиръ моими устами. Цѣль его походу — край угорскій, дѣдицтво Арпада, що бувъ пôдданникомъ великого Джингисхана, а теперъ не хоче признавати его зверхности. Щôбъ укарати непôкôрного, выславъ великій Джингисханъ свою силу на захôдъ сонця. Чижь ваша рѣчь спиняти тоту силу въ єи походѣ? Бурунда-бегадиръ, начальникъ одной части тои силы, бажає по добру розстати ся зъ вами. Въ его рукахъ є вашъ полоняникъ, а твоѣй сынъ, старче. Отъ що каже ôнъ звѣстити вамъ: розвалѣтъ свои засѣки и пустѣтъ силу монгольску зъ вашою долины, а въ замѣну за те ôнъ готовъ ôддати вамъ вашего полоняника живого и здорового. Розважте добре, якъ користна для васъ

ласка Бурунды! Опѣръ вашъ даремный, — чи сакъ чи такъ, а Монголы розвалятъ вашъ засѣки и пѣдутъ своею дорогою. Але они не хотятъ тратити часу въ вашѣй долині, не хотятъ проливати вашої крови и готовѣй ѡддати вамъ полоняника за пропускъ. Въ противнѣмъ разѣ, розумѣе ся, его жеде неохибна смерть и то середъ страшныхъ мукъ, а васъ жеде кровава рѣзанина, въ котрѣй помимо всякихъ способѣвъ вы мусите бути побитѣ. Выбирайтежь, що лѣпше для васъ!

Зъ увагою слухали тухольскѣ старцѣ тыхъ слѣвъ. Тугара Вовка и на деякихъ они справдѣ зробили вражене. Побачивъ се Захаръ и сказавъ:

— Чеснѣ братя, чи хочете порадитись по щирости надъ предложенемъ Бурунды, чи може однозгѣдно подасте о нѣмъ свѣй голосъ?

— Порадимось, порадимось! — сказали старцѣ. Тодѣ Захаръ попросивъ Тугара Вовка ѡддалити ся на хвилю. Бояринъ гордо ѡддаливъ ся въ сопровѣдъ своєї доньки.

— Захаре, — сказавъ оденъ изъ громадянъ, — ту дѣло йде о житѣ або смерть твого сына. Чи не лѣпше-бъ намъ ѡдступити ѡдъ непевного бою и выратувати хлопця?

— Ту дѣло не йде о мого сына, — сказавъ Захаръ твердо. Колибъ о него справдѣ йшло дѣло, то я сказавбы вамъ: я не маю сына, мѣй сынъ погибъ въ бою. Але ту дѣло йде о нашихъ сусѣдѣвъ, верховинцѣвъ и загѣрянъ, котрѣ спустили ся на нашу оборону и теперъ мусѣлибъ всѣ, неприготованѣ, погинути ѡдъ Монголѣвъ. Для того я говорю вамъ: не дбайте про мого сына, а рѣшайте такъ, якъ бы онъ бувъ уже въ грѣбѣ!

— Але все таки, Захаре, боротьба зъ такою силою Монголѣвъ непевна.

— Ну, то погинемо всѣ до послѣднего въ бою, а тѣдѣ, по нашихъ трупахъ, нехай собѣ йдуть, куды хочуть. Тодѣ принаймѣ мы сповнимо свѣй обовязокъ. А теперъ робити зъ ними згоду, а ще таку згоду: мѣняти одного хлопця за руину нашихъ сусѣдѣвъ, се була-бъ ганьба, була-бъ зрада. Але се ще кто знае, чи боротьба зъ Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголы запертѣ въ камяноѣй клѣтцѣ. Зъ малыми стра-

тами мы можемо одбивати и найзавзятѣйші ихъ напады. Але що, — и сего не треба буде. Сеи noci ще мы пустимо на нихъ свого союзника, що проти него нѣяка людска сила не устоить ся, будь она и десять разъ сильнѣйша одъ монгольской.

— Такъ ты радишь намъ одкинути предложене Бурунды?

— Зовсѣмъ, конечно.

— И выдати твого сына на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сына! — скрикнувъ бо-лѣзною Захаръ. Кто менѣ въ такѣмъ дѣлѣ про него нагадує, той стає въ союзъ зъ батькѣвскимъ сердцемъ проти мого розуму. Розумъ каже: одкинути згоду! А що сердце мое каже, се вже моя рѣчь, и що кому до того!

— То нехай буде по твому! — сказали старцѣ. Коли Богъ судивъ ему згинуту, то мы проти того нѣчого не урадимо; колижь нѣ, то и такъ онъ выратує ся зъ пащѣ лютого ворога.

Прикликано боярина, и Захаръ вставъ, щобъ огосити ему одповѣдь громады. Зъ смертельною тревогою въ серци глядѣла на него Мирослава: она бѣдна все ще надѣяла ся, що Тухольцѣ схотять выкупити еи Максима.

— Разумно, — звѣсна рѣчь: по своему разумно — захвалювавъ ты намъ, боярине, згоду зъ своимъ начальникомъ. Мы и не дивуємось тобѣ: твоѣй обовязокъ бувъ такъ говорити, у всѣмъ сповнити волю того, кому ты служишь. Послухайже теперь, що на те каже нашъ хлопскій, громадскій разумъ. Колибъ дѣло ишло тѣлько мѣжь мною а твоимъ бегадиромъ, то я радо оддавъбы ему все, що маю, навѣть свою власну стару голову, за увѣльнене сына. Але ты радишь намъ нерѣвну замѣну, при котрѣй скористати можу тѣлько я самъ и мѣй рѣдъ, але стратити мусить не тѣлько одна громада, а всѣ тѣ громады, черезъ котрѣ ити мусить вашъ похѣдъ. Чи можнажь такъ мѣняти ся? Яка користь верховиньскимъ и загѣрнымъ громадамъ зъ мого сына? А выпустивши васъ изъ сеи долины, мы выпустимо згубу на тѣ сусѣднѣ, зъ нами сполученѣй громады. Мы зобовязали ся боронити

ихъ ѡдъ вашого нападу, и на таке наше слово они прислали намъ свою помѡчь — пятасотъ добѡрныхъ молодцѣвъ. Обовязокъ нашъ, вытревати на своѣмъ становищи до послѣдной хвилины, — и такъ мы зробимо. Може бути, що Богъ судивъ вамъ побѣду надъ нами, и въ такѡмъ разѣ мы не спинимо васъ; тѡлькожь знайте, що ажъ по трупѣ послѣдного Тухольця вы зможете выйти зъ сеи долины. Та, кто знає, може побѣда судила ся намъ, а тодѣ знайте и вы, що вѡйшовши въ нашу долину, вы всѣ вѡйшли въ могилу, що навѣтъ трупы вашѣ зъ неѣ нѣколи вже не выдобудуть ся. Або мы всѣ погинемо, або вы всѣ — иншого wyboru нема. Се наша ѡдповѣдь.

Лице Захара палало дивнымъ огнемъ при тыхъ грѡзныхъ словахъ, такъ що бояринъ, задивившись на того высокого старця зъ простягнутою напередъ рукою, не мѡгъ здобути ся на нѣяку ѡдповѣдь. Онъ бачивъ, що ту дарма всяка дальша балаканка, — тожь мовчки ѡдвернувъ ся и пѡшовъ назадъ въ своѣй бѡктъ. Мертва мовчанка стояла въ зборѣ, — тѡлько огонь трѣщавъ та роздавало ся невпинне цюканє сокиръ, майструющихъ убійчѣ прилады на Монголѡвъ.

— Тату! — скрикнула наразъ болющимъ голосомъ Мирослава, — тату, верни ся! — И она побѣгла за нимъ и хопила его за руку: дитиняча любовь ще разъ заговорила въ еѣ сердцю могучимъ, незаглушимымъ голосомъ. — Верни ся, таточку! Остань ся ту, мѣжь своими людьми! Стань мѣжь ними до бою зъ наѣздниками, якъ братъ обѡчь братѡвъ, — а они простятъ тобѣ все минувше! А тамъ — чого тамъ можешь надѣяти ся? Они зрадятъ тебе, упоятъ обѣцянками и зарѣжуютъ! Таточку, не йди бѡльше мѣжь Монголѡвъ, — тамъ смерть тебе чекає!

Бояринъ очевидно завагувавъ ся — але лишь на хвилю. Ѳдтакъ притисъ Мирославу до груди и сказавъ стиха, на-пѡвъ строга, а на-пѡвъ ласкаво:

— Дурна дѣвчино, — не пора ще менѣ! Ще не вся надѣя у Монголѡвъ пропала. Треба користати зъ того, що въ рукахъ. Але колибъ тамъ не повело ся...

— Нѣ, таточку, — прошептала кро́зь слёзы Мирослава, — покинь такі думки! Кто знає, може тоді за по́зно буде!

— Не бо́йся, не буде за по́зно. Оставайся ту и бра-тайся, про мене, зъ Тухольцями, — а я мушу йти тамъ. Не забувай, дѣвчино, що тамъ — — той тво́й Максимъ, и кто знає, може мы оденъ другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугаръ Вовкъ щезъ въ перелѣску, спѣшачи стежкою до огнища надъ обрывомъ, щобъ долѣ нимъ зойти до монгольскаго табору. При огнищу онъ ще оглянувъ майже готову вже метавку, потрѣбувавъ линву и похитавши головою сказавъ: „Слаба“, а за тымъ, проводжений тухольскою вартою, спустивъ ся вузкою, скѣсною стежкою въ долину.

Мѣжь тымъ на яснѣй полянѣ було тихо, важко, сумно, немовъ отсе посередъ збору лежавъ дорогій всѣмъ мертвець. Тѣлько Мирослава хлипала голосно, утираючи рѣснѣ слёзы, що котились по вѣй лици. Вкѣнци она зблизилась до Захара и сказала:

— Батьку, що вы зробили?

— Те, що мусѣвъ зрѣбити. Инакше булобъ нечесно, — одповѣвъ Захаръ.

— Але вашъ сынъ, вашъ сынъ! що зъ нимъ буде?

— Що Богъ дасть, доню. Та годѣ, не плачь! Пора намъ думати о дѣлѣ. Отъ уже Вѣзъ до заходу клонить ся и готуры голосять въ гущавѣ, — ранокъ зближає ся. Ану, громадяне, ходѣмо брати ся до обороны, нѣ, до нападу, до послѣднои боротьбы зъ наѣздниками! Тямте, яку я одиовѣдъ передавъ имъ! Ходѣмъ, най нѣкто не остає ся! И старій и малій, кожде придасть ся. Покажѣмо тымъ дикарямъ, що може громада!

Зъ гомономъ повставали старій Тухольцѣ и повалили зъ яснои поляны надъ обрывы, оглядати дѣло майстрѣвъ, машины-метавки. Машины майже всюды вже стояли готовѣй, грубо збитѣ зъ сырого, грубого дерева, позверчуванѣй и позбиванѣй кѣлками, алежь и робленѣй не на-вѣ-мѣць, а про хвилеву потребу. Та не до огляданя завзывавъ громадянъ Захаръ. На хвилю тѣлько они спи-

няли ся коло машинъ, а ѡдтакъ купками йшли чимъ разъ далѣ понадъ кручею, долѣ долиною, ажъ до того мѣся, де тухольскій потѡкъ тѣсниною выплывавъ зъ долины и де край него стоявъ величезный камяный стовпъ, чотырогранный, грубый и нахиленый надъ потокомъ, званный тухольскимъ Сторожемъ. Туды за проводомъ Захара и Мирославы спѣшила вся тухольска громада: молодцѣ несли на плечехъ довгѣ, грубѣ ялицѣ и драбины, дѣвчата величезнѣ вѣнцѣ зъ листья и смерекового галузя, старшѣ несли довгѣ звитки шнурѡвъ и линѡвъ. Огнѣ въ тѡй сторонѣ погашено, щѡбъ ворогъ передъ часомъ не доглянувъ, що тутъ робить ся. Звѡльна, осторожно, безъ шуму, мовъ тиха вода, почала крутыми стежками долѣвъ обрывомъ громада спускати ся въ долину. Попереду сильный ѡдрядъ оружнои молодѣжи, котрый лавою въ три ряды ставъ въ долину, лицемъ звернений до монгольскаго табору, може о якихъ тысячу крокѡвъ ѡдси ѡдаленого. Далѣ пѡшли молодцѣ зъ драбинами, шнурами и ялицями: драбины приставлено до обрывѡвъ и по нихъ легенько зсунено ялицѣ въ долину. Дѣвчата передали свои вѣнцѣ молодцямъ — имъ не слѣдъ було сходити въ долину, де каждой хвилѣ мѡгъ напасти ворогъ. На послѣдку посходили до долу и старѣ зъ Захаромъ Беркутомъ и оглянувши становище оружныхъ и всѣ прилады, посѣшили идъ тѣснинѣ, крѡзь котру зъ шумомъ котивъ до долу свои чистѣ филѣ тухольскій потѡкъ.

Захаръ зупинивъ ся передъ Сторожемъ и пильно почавъ дивити ся на него. Тихо було докола. Захаръ моливъ ся:

— Великій нашъ Сторожу! Ты, котрого дѣды нашѣ уважали своимъ опѣкуномъ, котрого и мы шанували доси щорѡчными праздниками! Три разы вже ты, нѡчь по ночи, являвъ ся менѣ въ снахъ, немовъ то ты падешь и приваляюшь собою мене. Я вѣрю, що ты добрый и ласкавый, и коли ты кличешъ мене до себе, то я радуюсь твому зазыву и радо пѡду за тобою. Але коли и ты самъ хочешъ двигнути ся зъ свого одвѣчнаго стояня, то розбѣй, господнне, своимъ тягаромъ отсега поганого

ворога, дѣтей Мораны, що зновъ нынѣ відкрили благо-
словенне твоє дѣдицтво, тухольску долину! Зломи дру-
гій разъ погану силу, такъ якъ зломивъ єѣ першій разъ,
коли могучою рукою розбивъ сесю скальну стѣну и давъ
водамъ протоку и дарувавъ людямъ сесю прекрасну до-
лину! Загати єѣ теперъ навадъ, нехай згине горда во-
рожа сила, що теперъ знущає ся надъ нами!

Въ тѣй хвили огниста блискавка зъ полудня къ
півночи роздерла темне небо и далеко въ горахъ загур-
котѣвъ грѣмъ.

— Такъ, се твоїй могучій голосъ! — сказавъ ра-
дѣсно Захаръ. Ану, дѣти! Послѣдній разъ увѣнчайте
сей святий камѣнь!

Чотыри молодцѣ по драбинѣхъ вилѣзли на камѣнь
и обвили єго вершокъ зелеными вѣнцями. Зновъ загрѣ-
мѣло въ полудневѣй сторонѣ.

— Воля єго, дѣти! сказавъ Захаръ, — обвивайте
єго шнурами! А вы, живо до рыскалѣвъ! пѣдкопуйте
єго въ долу, пѣдкладайте пѣдоймы! Живо, дѣти, живо!

Тихо, безъ стуку працювали десятки рукъ коло
Сторожа. Зъ горы єго обкручувано линвами и шнурами,
зъ долу пѣдкопувано єго насаду, и въ шпару, що пока-
зала ся недалеко пѣдъ землею, вкладано скосомъ ялицѣхъ,
що мали служити за пѣдоймы для обаленя каменя попере-
кѣ тѣснины. Швидко справнїй молодцѣ зробили всѣхъ
потрѣбнїй приготуваня, пѣднимали драбины, попѣдкла-
дали грубе камѣне пѣдъ пѣдоймы.

— Берѣть ся за линвы, всѣхъ, хто може досягнути!
За пѣдоймы, хлопцѣхъ! розказувавъ Захаръ, и ѡдъ разу
сотнѣхъ рукъ прїймили ся за дѣло.

— Далѣ, дружною силою! крикнувъ Захаръ. Тя-
гнѣть! тиснѣть!

Ухнувъ народъ зъ натуги, затрѣщали грубїй пѣ-
доймы, але камѣнь и не похитнувъ ся.

— Ще разъ! дужше натискайте! — кричавъ За-
харъ и самъ принявъ ся за линву. Захитавъ ся величе-
зный камѣнь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! закричавъ радѣсно
народъ.

— Ще разъ напирайте, зъ всеи силы!

Ще разъ ухнувъ народъ — и разомъ звѣльнѣло напруженѣ шнурѣвъ, величезный камѣнь рушивъ ся зъ своѣи посады и хвилю похитнувшись въ воздухъ, зъ страшеннымъ глухимъ ломотомъ поваливъ ся до дому, поперекъ потока и тѣснины. Застогнала и затрясла ся тухольска долина ѡдъ страшного удару, далеко перловыми каплями брызнула вода потока и радѣснымъ, голоснымъ крикомъ наповнили воздухъ Тухольцѣ. Ворухнула ся въ своѣмъ таборѣ сонна монгольская сила, заверещали вартовѣ, загомѣли начальники, забрызчала збруя, але за хвилю все утихло. Монголы надѣялись нападу и стояли готовѣ до обороны, але Тухольцѣ и не думали нападати на нихъ. Они зовсѣмъ иншій нападъ выконували.

Захаръ живо, мовъ молодець, оглянувъ положенѣ обаленого камня. Камѣнь упавъ такъ добре, немовъ ѡдъ вѣку сюда бувъ припасованый. Острыми кѣнцями ѡнъ позапинавъ ся за выстающій роги обрывѣвъ, творячихъ тѣснину, а цѣлою своєю масою мостомъ лягъ поперекъ потока. Правда, воды потока ѡнъ собою не загативъ, бо тота плыла глубшимъ корытомъ, — але ось уже тухольскѣ молодцѣ двигали на друкахъ великѣ плиты, а другѣ вычищували дно потока ѡдъ намулу и круглого камѣня, щѣбъ зовсѣмъ цѣльно замурувати водѣ прохѣдъ. А другѣ зновъ мурували зъ другого боку, поза каменемъ, въ тѣснинѣ, выводячи такимъ способомъ зъ найгрубшого камѣня стѣну зъ на якѣ два сяжнѣ за-грубшки ѡдъ одной стѣны тѣснины до другои. Тота стѣна, а ще зъ величезнымъ Сторожемъ въ своѣй основѣ, могла безпечно оперти ся хочбы и найсильнѣйшому напорови воды.

— Живо, дѣти, живо! захоочувавъ Захаръ, стоячи надъ потокомъ и допомагаючи то своєю радою то руками до работы. Затыкайте, замуруйте потѣкъ, поки ще вода не прибула. Въ горахъ знатъ дощѣ впаи великѣ, живо прибуде повѣнь, а тодѣ трудне бы було наше дѣло. А стѣну вывести треба рѣвно зъ отсеими обрывами за-ввышки, — побачимо, що вдѣе сила Джингисхана проти силы воды!

Робота йшла пудами. Живо потѣкъ бувъ зовсѣмъ

замурованый. Гнѣвно закрутила ся виромъ на мѣси спѣнена вода, мовь непонимаючи, по що се єѣ спиняють въ бѣгу. Люто плюснула филя за филею о величезный камѣнь, кинулась була пѣдгрызати спѣднѣй, на днѣ покладенѣ плиты, шукати мѣжъ ними проходу, але все було дармо, всюды камѣнь тай камѣнь, щѣльно стисненый и збитый въ одну могучу стѣну. Заклекотѣла вода. Порушила ся у всѣмъ своѣмъ ложищи — и стала, зачудувана, спокѣйна на видѣ, але зъ гнѣвомъ нуртуючимъ въ єи хрустальнѣй глубинѣ. Мовь туръ, готуючись до нападу, стане и голову въ дѣль похилить и роги до землѣ згинає и стишитъ ся, щобъ опѣся разомъ вырватись зъ того приниженого положеня и кинутись зъ цѣлою силою на противника, такъ и непривычна до путъ вода тухольского потока хвилю притишилась, немовъ злѣнивѣла, задрѣмала въ плоскихъ своихъ берегахъ, а тымчасомъ набирала силы и смѣлости до нового, рѣшучого нападу, и тѣлько стиха перла собою о стѣну, немовъ трѣбуючи своихъ плечей, чи не зможе ними ѡдеунути кинену їй такъ неспѣдѣвано запору. Але нѣ; запора стояла на мѣси, зимна, гладка, горда въ своѣй неподвижности, непоборима. Пильнѣй руки Тухольцѣвъ разъ-въ-разъ скрѣпляли єѣ, навалюючи камѣне на камѣне, плиты на плиты, спокуючи ихъ липкою, непромокающею глиною. Мовь нова, всемогучою волею здвигнена скала, такъ пѣднимала ся камѣнна гать все выше и выше пѣдъ руками Тухольцѣвъ. Оружнѣй молодцѣ давно вже покинули свое становище въ долинѣ, лицемъ до монгольского табору, и промѣняли луки та топорѣ на друче и молотки до оббиваня камѣня. Радѣсно глядѣвъ Захаръ на ихъ роботу и на ихъ дѣло, въ єго очахъ свѣтила ся певнѣсть побѣды.

А въ тѣмъ на сходѣ, надъ монгольскимъ таборомъ, кровавою луною розжеврѣли ся хмары. Свитало. Рожеве свѣтло облило высокѣй шпиль Зелеменя и сыпало ся искрами чимъ разъ низше. Далѣ хмары проступили ся, и звѣльна, мовь боязко, выкотило ся сонце на небо и глигнуло на кѣнчачихъ свою роботу Тухольцѣвъ. По-

венъ широи радости глянувъ Захаръ на сходъ и простягши руки, проговоривъ поднесеннымъ голосомъ :

— Сонце, великій, прясный владарю свѣта! одвѣчный опѣкуне всѣхъ добрыхъ и чистыхъ душею! Зглянь ся на насъ! Бачъ, мы нападеніи дикимъ ворогомъ, що понищивъ нашѣ хаты, зруйнувавъ нашъ край, порѣзавъ тысячѣ нашего народу. Въ твоѣмъ имени стали мы зъ нимъ до смертельного бою и твоимъ свѣтломъ клинемось, що не уступимо до послѣдней хвилѣ, до послѣднего оддыху нашего. Помози намъ въ тѣмъ страшнѣмъ бою! Дай намъ твердѣсть и вмѣлѣсть и згоду! Дай намъ не злякати ся ихъ многоты и вѣрити въ свою силу! Дай намъ дружностью и згодою и розумомъ побѣдити нищителѣвъ! Сонце, я поклоняюсь тобѣ, якъ дѣды нашѣ тобѣ поклоняли ся, и молюсь до тебе всѣмъ сердцемъ: дай намъ побѣдити!

Онъ замовкѣ. Слова его горячі, могучі тремтѣли въ свѣжѣмъ раннѣмъ воздухѣ. Слухали ихъ не тѣлько Тухольцѣ. Слухали ихъ горы и подавали собѣ ихъ одгомонъ одъ плаю до плаю. Слухала ихъ сперта Филія потока и морь надумавши ся покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся въ задъ.

VIII.

Поки бояринъ вернувъ ся зъ своего недалого посольства, Максимъ сидѣвъ въ его шатрѣ и прислухувавъ ся та думавъ, що ему робити. Коротка стрѣча зъ Мирославою була свѣтлою хвилею середъ пѣтьмы его невольничества. Ёи слова, ёи поглядъ, дотыкъ ёи рукъ и ёи вѣсти, все то немовъ вырвало его зъ темного гробу, повернуло ему житє. Онъ чувъ, якъ вертала его давня смѣлѣсть и надѣя. Спокойно, але зъ ясными думками дожидавъ ся онъ боярина.

— Такъ ты ту? — скрикнувъ бояринъ, вступаючи въ наметъ. Бѣдный хлопче, дармо я старавъ ся о твоє увѣльненє. Завзятый твоѣй старый! Хочъ сивый, а дитина.

— А хибажь я не казавъ тобѣ, боярине, що дарме твое старанѣ? — ѡдповѣвъ Максимъ. Ну, але щожь таке сказавъ мѡй батько?

— Казавъ, що будуть бити ся до послѣднего доху, тай годѣ! Або мы, каже, всѣ поляжемо, або вы.

— Мѡй батько не на вѣтеръ говорить, боярине. Онѣ звикъ добре передумати, закимъ що говорить.

— Вже я то бачу, що онѣ хочъ потроха, а правду каже! сказавъ неохѡтно бояринѣ. Але що дѣяти? Все таки боротьба Тухольцѣвъ зъ Монголами — нерѡвна боротьба. Сила соломѣ зломить, що кажи, то кажи!

— Ехъ, боярине! є способы и на силу! — ѡдказавъ Максимъ.

— Ну, ну, бачивъ я ихъ способы! Моя дочка, запалена голова — вы очарували єѣ, то певна рѣчь — навчила ихъ робити метавки. Будемъ ту мати градокъ намѣня завтра, але не дуже шкѡдливый градокъ, бо не умѣли добре выплести шнуровыхъ пружинѣ.

— А крѡмъ метавокоъ, думаєшь, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. Впрочѣмъ недовго и ждати, рано побачимо. Тѡлько лихо мое зъ Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щѡбъ завтра рано вывести насъ ѡдти безъ бою и безъ страты часу. А ту Тухольцѣ уперли ся, мовъ цапы рогами. Але що менѣ зрѡбять? Якъ не можь, то не можь!

— Нѣ, боярине, такъ не кажи! Поки що, ты все таки въ монгольскихъ рукахъ такъ само, якъ я. Мушишь волити ихъ волю.

— Але щожь я имъ вдѣю?

— Я може мѡгбы тобѣ стати въ пригодѣ, боярине. Я вдячный тобѣ за твое нынѣшне милосерде надо мною. Коли хочешъ, то я послужу тобѣ нынѣ.

— Ты? менѣ? — скрикнувъ здивованный бояринѣ. Щожь ты можешъ зрѡбити для мене?

— Я знаю стежку зъ сєи кѡтловины, беспечну, а скрыту, о котрѡй не знає нѣкто въ Тухли окрѡмъ мого батька и мене. Стежки тои не пильнують. Туды можна вывести ѡддѣлъ Монголѡвъ на верхъ и обсадити ними

выво́зъ , а то́дѣ легка рѣчь буде розвалити засѣки и выйти зъ сѣи долины.

Бояринъ стоявъ , мовъ остовпѣлый передъ Максимомъ , ушамъ своимъ вѣры не нѣвъ. Невжежь се може бути ? блиснуло въ его головѣ , и зновъ потемнѣло , и щось защемѣло въ его серци. Хоть и якъ до недавна днѣ ворогувавъ на Максима , то все таки ему подобала ся его рицарска твердѣсть и незломнѣсть , тожь теперъ , коли почувъ такй Максимовй слова , ему здавало ся , що въ его серци рве ся щось глубоке и свѣте , рве ся послѣдне пасмо вѣры въ чеснѣсть и постѣйнѣсть людей.

— Хлопче , — скрикнувъ днѣ , — що се ты говоришь ? Ты мавбы хотѣти зробити щось подѣбного ?

— А щожъ , боярине , — сказавъ на-пѣвъ сумно , а на-пѣвъ насмѣшливо Максимъ , — самъ же ты сказавъ , що сила солому ломить .

— Але ты , ты , що недавно ще присягавъ ся , що „волю , мовлявъ , умерти , нѣжь подати ся на зраду“ ?

— Що дѣяти , — сказавъ зновъ такъ само Максимъ , — якъ не можъ додержати присяги , то не можъ !

— И ты , зъ такою податливою натурою , смѣешь думати , що моя дочка тебе буде любити ? — скрикнувъ гнѣвно бояринъ .

— Боярине , — ѡдказавъ рѣзко Максимъ , — не згадуй про ню !

— А видишь , якъ тебе се вкололо ! — сказавъ бояринъ , — видно , що я правду кажу .

— Кто знае , боярине , кто знае ! У насъ военный часъ , вѣйна учитъ всякой штуки . А що , якъ бы — — ?

— Якъ бы що ? Чомъ ты кажешь ? — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ .

— Нѣчого , нѣчого ! Я тѣлько ще разъ пытаю ся тебе : чи прїймаешь мое предложенє ?

— Але чи направду ты думаешь вести Монголѣвъ проти своихъ Тухольцѣвъ ?

— Направду , коли тѣлько буде можна ...

— Якъ то , коли буде можна ? То значить , коли стежка не буде пильнована ?

— Нѣ . Я за те ручу , що стежка не буде пильно-

вана и що пройдемъ нею въ бѣлый день незамѣченъ, коли тѣлько не буде якои другои перешкоды.

— А якажъ бы могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли такъ, то нѣчого и пеняти довго. Ходѣмъ до Бурунды!

— Иди самъ, боярине, и скажи ему, що я отсе тобѣ сказавъ. Про можливу перешкоду не потребуешь згадувати, бо я ще разъ ручу тобѣ, що анѣ Тухольцѣ, анѣ нѣякі другі збройні люде намъ не перешкодятъ, а инші перешкоды чей не злякають вашихъ смѣльчакѣвъ.

— Нехай и такъ, — сказавъ Тугаръ Вовкѣ.

— И проси его, щобъ велѣвъ розковати мене, бо въ тыхъ ланцухахъ годѣ менѣ буде.

— Се розумѣе ся само собою! сказавъ бояринъ и пошовъ, всяко мѣркуючи по дорозѣ.

Якѣ тревожнѣ, якѣ страшнѣ, пекольні хвилѣ перебувавъ Максимъ за той часъ, поки бояринъ пошовъ звѣщати Бурунду о его намѣрѣ. Схопивши голову въ руки, сидѣвъ онъ въ страшнѣйшій непевности, ловивъ ухомъ всякій найлекшій шелестъ, немовъ ждавъ приходу когось найдорожшого его серцю. Онъ тремтѣвъ весь, немовъ въ лихорадцѣ, и сѣкъ зубами, мовъ на морозѣ. Але хвилѣ текли такъ тихо, спокѣйно, лѣниво и кожда зъ нихъ мовъ острыми кѣгтями медвежими впивала ся въ его серце. А коли такъ не стане ся, якъ казала Мирослава, и бояринъ почне налягати, щобъ сповнявъ свою обѣцянку? Ну, звѣсна рѣчь, смерти ему не уйти, на смерть онъ готовъ ѡдъ давна, — але умирати, не додержавши слова чоловѣкови, котрый на те слово поклавъ ся, котрого будучнѣсть, може и жите лежить на томъ словѣ, — умирати зрадникомъ хочѣбы тѣлько въ очехъ зрадника — се страшно, се мука, се гѣрше самои смерти. Але и сама смерть була ему теперъ, пѣсля звиданя зъ Мирославою, далеко страшнѣйша, далеко ненависнѣйша, нѣжъ передъ годиною, нѣжъ тодѣ, коли онъ сидѣвъ передъ улицѣ и недвижно глядѣвъ на пожаръ рѣднои хаты, дусячи ся дымомъ того пожару... Але що се такого? Въ тѣй хвили задрожала земля, и страшенный

лоскѣтъ потрясъ воздухомъ. Гамѣръ знявъ ся въ таборѣ, крикъ, брязкъ оружія — що се такого стало ся? Максимъ зѣрвавъ ся на рѣвнѣи ноги и сплеснувъ въ долонѣ, ажъ забрызчали его пута. Радѣсть, радѣсть! Се Тухольцѣ працують! Се они будують тоту заваду, котра спинить Монголѣвъ, не дасть ему бути зрадникомъ! Теперъ ему можна и умерти спокѣино, бо онъ навѣтъ ворогови не зломить своего слова! Серце его билось живо, голосно, — онъ не мѣгъ высидѣти на мѣсци, але почавъ ходити по наметѣ. Гамѣръ въ таборѣ почавъ стихати, и въ тѣи хвили вѣбѣгъ бояринъ до намету. Лице его яснѣло радѣстю и вдоволенемъ.

— Хлопче, — сказавъ онъ живо, — дуже въ пору прійшло твоє предложенє! Оно уратувало мене зъ великои бѣды. Ты чувъ той гукъ? Хитрѣи твои Тухольцѣ: роблять засѣвки и позадъ насъ. Живо ходи до начальника, онъ уже збирає ѡддѣлъ, що має йти зъ тобою! Намъ треба швидко выдѣбути ся ѡдси, — ту небезпечно!

Мовъ острѣи ножѣи вразили въ серце Максима тѣи слова. Будь, що будь, а ему треба було припѣзнити походъ ажъ до тои хвилѣ, коли онъ стане ся неможливымъ.

— А се ѡдъ коли, боярине, вы почали лякати ся хлопскихъ засѣкѣвъ? Я не думаю, щобъ такъ нагло яке небезпеченство грозило Монголамъ. Нехай собѣ бавлять ся засѣками, — живо мы зженемъ ихъ зъ нихъ. А квапитись намъ нѣщо, бо и такъ, бачишь, ще не розвиднѣло ся. А поки зовсѣмъ не видно ся, поти и выходу, про котрый кажу, не найдемъ.

— Але щожъ се за выхѣдъ такѣи, що тѣлько въ день можна его найти?

— Слухай, боярине, що за выхѣдъ. Въ нашѣмъ огородѣ, въ однѣмъ мѣсци пѣдъ верствою землѣ, лежить велика плыта. Треба вынайти се мѣсце, ѡдкопати и ѡдвалити плыту, а тодѣи вѣйдемо до тѣсного, помѣжъ скалы пѣдземнѣи проробленого хѣдника, котрый выведе насъ ажъ на гору, просто на ясну поляну, тамъ, де ты недавно бачивъ батька мого.

— Ну, чогожъ ту чекати? Хѣдѣмъ заразъ и шукаймо! скрикнувъ бояринъ.

— Добре ты мовишь, боярине, тѣлько одно забудь, що село згорѣло, плоты и будынки нашѣ погорѣли, знакъ, котрый означавъ те мѣсце, такожь згорѣвъ, такъ що на-потемки я нѣякимъ свѣтомъ не найду его. Тай ще разъ кажу, чого квапити ся, коли хѣдъ нашъ безпечный и середъ бѣлого дня?

— Га, нехай буде и по твому, — сказавъ въ кѣнци бояринъ. Иду звѣстити се Бурундѣ, и сейчасъ пришло такихъ, що розкують тебе. Тѣлько, небоже, ты все таки останешъ ся пѣдъ вартою, бо, скажу тобѣ правду, анѣ Бурунда анѣ я не довѣряемо тобѣ, и скоро бы показало ся, що ты зводишь насъ, то будь певный, що смерти не минешъ.

— Я се давно знаю, боярине! — сказавъ безпечно Максимъ.

Зновъ выйшовъ бояринъ, и швидко опѣсля вѣшли два монгольскѣ ковалѣ, котрѣ розкували Максима и зняли зъ него тяжкѣ ланцухи. Мовъ на свѣтъ народивъ ся, такимъ легкимъ почувъ себе Максимъ, побѣвшихъ тыхъ зелѣзныхъ тягарѣвъ, що близько добу втискали ся ему не тѣлько въ тѣло, але немовбы ажъ въ душу. Зъ легкимъ сердцемъ и повный надѣѣ онъ пѣшовъ пѣдъ проводомъ Монголѣвъ передъ наметъ Бурунды. Бурунда змѣривъ его ѣдъ ногъ до головы своими грѣзными, дикими очима, и сказавъ черезъ товмача, котру то услугу сповнявъ для обохъ Тугаръ Вовкъ:

— Рабе, — сказавъ Бурунда, — я чувъ, що ты знаешъ выхѣдъ изъ сеи долины?

— Знаю, — ѣдказавъ Максимъ.

— И готовъ показати его намъ?

— Готовъ.

— Якои платы за те надѣеши ся?

— Нѣякои.

— Для чогожь се робишь?

— Зъ доброй волѣ.

— Де е сеи выхѣдъ?

— Въ городѣ моего бѣтька.

— Можешъ заразъ найти его?

— Не могу. Все тамъ погорѣло, а выхѣдъ грубо прикопанный землею. Коли розвиднить ся, — найду.

— Отсежь розвиднюєсь. Иди и шукай! И слухай, що тобѣ скажу. Коли правду говоришь, коли найдешь выхѣдъ, то будешь свободный, ще й дары одержишь. Колижь манишь насъ пустыми словами, то згинешь въ страшныхъ мукахъ.

— Покладаюсь на слово твое, великій бегадире, — сказавъ Максимъ, — покладайся и ты на мое слово!

— Идижь и шукай выходу. Осъ тобѣ помѣчь! Я самъ иду зъ тобою.

Якъ повѣльно, оглядно йшовъ Максимъ! Якъ старанно обзиравъ кождый куточокъ, кождый камѣнчикъ, немовъ стараючись прикликати собѣ въ тямку положене мѣсцевости, змѣнене вчерашнымъ пожаромъ. Хочъ до огорода его батька було ще далеко, то ѓнъ кѣлька разѣвъ зупинявъ ся, прилягавъ до землѣ, стукавъ, шпортавъ, а все позиравъ ся напередъ себе, идъ потокови, ѓдки мала прійти для него помѣчь. Слимаковымъ ходомъ поступавъ ѓддѣль напередъ, — вже Бурунда почавъ нетерпяти ся.

— Не гнѣвай ся, великій бегадире, — сказавъ Максимъ. Вчерашный пожаръ загладивъ всѣ слѣды людского житя на тѣй долини. Годѣ менѣ ѓдъ разу розпѣзнати ся. Отъ заразъ и будемо на обѣстю мого батька.

Цѣкавымъ окомъ зирнувъ Максимъ на потѣкъ. Господи, Тобѣ слава! Береги вже повнѣсѣнькѣй — ще хвиля, а вода розѣлле ся по долини! Ба, понизше села, при тѣснинѣ, вже виднѣли ся широкѣй рѣчки и ставки, червонѣй якъ кровь ѓдъ червоности сходячого сонця! Теперь, значить ся, можна! Швидко попровадивъ Максимъ Монголѣвъ на батькѣвъ огородъ, швидко вынайшовъ мѣсце, де земля глухо стугонѣла, а дрожацій зъ нетерпячки Бурунда крикнувъ Монголамъ, щобѣ копали. Ажъ теперь ѓнъ глипнувъ кругомъ и побачивъ розливаючу ся по рѣвнинѣ воду.

— Га, а се що? — скрикнувъ ѓнъ, знятый якоюсь невыяснимою тревогою.

Тугаръ Вовкъ и собѣжъ затрептѣвъ. Тѣлько Максимъ стоявъ спокойный, безпечный.

— Нѣчого, бегадире! Сеи noci впали дощѣ въ горахъ, а по кождѣй зливѣ нашъ потѣкъ выливае. Але се нѣчого, скуды не доходить вода нѣколи.

— А, такъ, — сказавъ Бурунда, перемагаючи въ собѣ тревогу. — Ну, коли такъ, то копайте далѣ!

Але Максимъ казавъ неправду. Вода розливалася чимъ разъ ширше по рѣвнинѣ, и тѣлько несвѣдущіи та заляканіи Монголы не могли порозумѣти, що се не повѣнь, що вода въ потоцѣ зовсѣмъ чиста, що не тече напередъ, не шумить, тѣлько дуеся въ гору и розливаеся зъ берегѣвъ.

Мѣжъ тымъ копане ишло поволи, хочъ Монголы трудилися зъ всеи силы. Ажъ и справдѣ рыскалѣ задуднѣли о щось тверде. Плыта! Але плыта показалася широка, ширша, нѣжъ выкопана Монголами яма. Приходилось роскопувати яму ширше, щобъ выняти єѣ, або розбивати плыту. Максимъ тревожными очима слѣдивъ зрѣсть воды. Цѣла часть долины понижь села була вже залита. Валомъ котилася вода горѣ долиною, якъ разъ въ противнѣмъ напрямѣ ѡдъ того, въ якѣмъ плыла ѡдъ вѣку. Ажъ оє въ монгольскѣмъ таборѣ роздалися страшніи крики. Вода выступила зъ берегѣвъ и тысячными потоками розливалася по таборѣ.

— Рабе, що се значитъ ся? — скрикнувъ на Максима Бурунда.

— Щожь, бегадире, — ѡдказавъ Максимъ, — видно велика туча впала въ горахъ, нашъ потѣчокъ дужше выливае, нѣжъ звычайно. Але не вжежь вамъ бояти ся воды, сягаючи по кѣстки? Розбивайте плыту! — скрикнувъ ѡнъ до Монголѣвъ, нехай побачить великій бегадиръ, що я не обманювавъ єго!

Загримали монгольскіи топоры о плыту, але плыта була груба и мѣцна, годѣ було єѣ розбити.

— Гримайте лѣпше! — кричавъ Бурунда, не можучи вже теперъ опанувати своєи тревоги на видъ тои воды, що заливала одностайнымъ озеромъ велику часть тухольскои долины и валомъ котилася прямо до нихъ.

Але плыта була тухольской вдачѣ и опирала ся до послѣдней змоги. Ажъ ось она пукла; ще оденъ дружный ударъ, и она розбита на куснѣ впала до долу, а разомъ зъ нею впали и стоячі на нѣй Монголы. Темне гирло пѣдземного хѣдника показало ся очамъ згромадженыхъ.

— Видишь, бегадире! сказавъ Максимъ, — скажи самъ, чи обманивъ я тебе?

Але Бурунда якось не радувавъ ся ѡдкрытымъ хѣдникомъ. Валомъ надѣѣгла вода и заплюскотѣла при ногахъ Монголѣвъ. Ще хвиля, и зъ веселымъ плюско-томъ полила ся вода въ новоѡдкрыту яму.

— Спинѣтъ воду, спинѣтъ воду! — кричавъ Бурунда, и кинулись Монголы гатити воду докола ямы. Але и се вже було запѣвно. Вода покрыла землю, глина розмякла и розливалась ся болотомъ въ рукахъ Монголѣвъ — така гать не могла спинити воды, котра чимъ разъ сильнѣйше, зъ всѣхъ бѣкѣвъ валилась въ яму, довго плюскотѣла и щезала въ нѣй, поки въ кѣнци не наповнила сѣ зовсѣмъ. Мовъ остовпѣлѣ стояли Монголы надъ ямою и дивили ся, якъ вода заливала послѣдній ихъ выхѣдъ зъ долины.

— Рабе! — сказавъ Бурунда до Максима, — чи се твоѣй выхѣдъ?

— Бегадире, — чи можужъ я розказувати водамъ? — ѡдповѣвъ Максимъ.

Бурунда нѣчого не ѡдказавъ, а тѣлько дививъ ся кругомъ на воду, що чимъ разъ грубшою верствою покрывала долину. Вже гладкимъ зеркаломъ искрила ся вода по цѣлой долинѣ, тѣлько де-де вызирали, мовъ невеличкѣй островы, кусники сухой землѣ. Въ монгольскѣмъ таборѣ бувъ крикъ и замѣшане, хочъ вода ледво до кѣстокъ ще доходила Монголамъ.

— Бегадире, — сказавъ Максимъ до Бурунды, бачучи, що той забирае ся вертати до своего намету, — пригадую тобѣ твое слово. Ты сказавъ, що якъ покажу тобѣ выхѣдъ, буду вѣльный. Я показавъ тобѣ выхѣдъ.

— И выхѣдъ обманивъ мене. Тодѣ будешь вѣльный, якъ усѣ выйдемо зъ сѣй долины, не борше!

И Бурунда пѣшовъ, робити порядокъ у своѣмъ

змѣшаномъ войску, а за нимъ пошла и его дружина. Монгольске войско стояло довгими рядами, по кѣстки въ водѣ, сумне, безрадне. Хоть и якъ плытка була вода, але тота єи маса, що вкрыла вже всю долину, гладка, прозѣрчаста, мовъ блискуче розтоплене скло, и той водопадъ, що мовъ свѣтляный стовпъ стоявъ надъ водяною площею и разъ-въ-разъ доливавъ до неи новой воды, — отъ що лякало Монголѣвъ. Але годъ було стояти! Сама тревога, самъ видъ грозячого небезпеченства побуждали тыхъ людей до якогось дѣла, хочбы и бесплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрѣбувати щастя, бо инакше — Бурунда чувъ се добре — вся тота маса Монголѣвъ поде въ ростѣчь, розбѣгне ся гнана власною тревогою. Бурунда велѣвъ затымъ цѣлому войску зѣбрати ся до купы, зѣбити ся въ тѣсну масу.

— Що вы, мужѣ чи коты, що такъ боите ся тыхъ кѣлькохъ капель воды? Чи такійжь то рѣки перебували мы? Що сей потѣкъ проти Яика и Волги и Дону и Днѣпра? Не бѣйте ся, вода по кѣстки не здужає затопити васъ! Далѣ до вывозу! Нагрѣймо все збитою масою! Не дѣймо на страты! Побѣда мусить бути наша!

Такъ кричавъ Бурунда и пошовъ передомъ. Двинулась за нимъ монгольская сила, бѣдячи въ водѣ зъ страшнымъ плюскотомъ, ѣдъ котрого лунали горы и стогнали лѣсы. Але на сто кроковъ ѣдъ вывозу стрѣнувъ ихъ убійчий градъ камѣня, киданого метавками. Великій камянй кругляки, щербате кремѣне и рѣчный пѣщаникъ, усе то валило ся въ збиту громаду Монголѣвъ, друхотало кости, розбивало головы. Кровю зачервѣла ся вода поде ихъ ногами. Не зважаючи на крикъ Бурунды, войско розскочило ся, наибѣльша частина подала ся въ задъ, тамъ де не могло досягнути камѣне. Вкѣнци и самъ Бурунда зъ прочою частиною своихъ найсмѣлѣйшихъ Туркоманѣвъ мусѣвъ ѣдступити, бо градъ камѣня чимъ далѣ, стававъ дужшій, а монгольскй стрѣлы не робили Тухольцямъ нѣякои шкоды. Тугаръ Вовкъ зирнувъ пильно на ворожй становища и побачивъ, що при наибѣльшѣй метавцѣ, котра слала ненастанно то тяжкй бѣрылы то цѣлы кѣрцѣ дробного ка-

мѣня на Монголѣвъ, стояла его донька Мирослава середѣ кѣльохѣ въковыхъ уже Тухольцѣвъ а заправляла всѣми рухами страшной машины. Максимъ давно вже побачивъ єѣ и не зводивъ зъ неи очей. Якъ радъ бы бувъ онъ теперъ стояти коло неи и слухати єи смѣлыхъ, розумныхъ розказѣвъ и поражати ворога по єи показу! Та ба, не такъ єму судило ся! Осъ онъ стоить самъ середѣ тыхъ ворогѣвъ, правда, безъоружный, невольникъ, але все таки нещасливый, и бажає, щобъ хоть камѣнь, єи рукою киненый, закончивъ его жите и его муку.

Тугаръ Вовкъ сѣпнувъ его за рукавъ.

— Годѣ тамъ вдивляти ся, хлопче, — сказавъ онъ. Здурѣла моя донька, та онъ що виробляє. Але намъ все таки круто приходитъ ся. Чи у васъ такі повенѣ часто бувають?

— Такі? Нѣколи.

— Якъ то? Нѣколи?

— А такъ, бо се и не повѣнь. Видишь прецѣнь, що вода чиста.

— Не повѣнь? А щожъ?

— Хибажъ ты ще не догадавъ ся, боярине? Тухольцѣ загатили потѣкъ, щобъ залляти водою долину.

— Загатили! скрикнувъ бояринъ. Значить ся...

— Значить ся, вода буде разъ-въ-разъ бѣльшати, поки....

— Поки що?

— Поки всѣхъ насъ не затопить. Отъ що!

Бояринъ кулакомъ ударивъ себе въ голову.

— И ты се знавъ напередъ?

— Знавъ, ѣдъ твоєи доньки. Се, боярине, мѣй батько-таке придумавъ.

— О, прокляте! И чомужъ ты менѣ сего не сказавъ борше?

— На що?

— Мы булибъ хочъ оба спасли ся.

— На се ще маємо часъ, — сказавъ спокѣйно Максимъ. Тѣлько держѣмъ ся разомъ, и колибъ що до чого, не дай мене, боярине, безъоружного скривдити.

— Се розумѣ ся, — сказавъ бояринъ, — тѣлько щожъ намъ робити?

— Поки що, нема ще страху, — ѡдказавъ Максимъ. Потѣкъ малый а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго такъ буде. Може черезъ пѣвъ години прибуде зъ гѣръ правдива повѣнь и живо наповнить цѣлу долину. До вечера вже буде по цѣлѣй долини воды выще, нѣжъ найвысшій хлопъ. А намъ конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголы живі будуть, то певно не выпустять насъ живыхъ изъ своихъ рукъ.

— Але до того часу они можуть насъ розсѣчи.

— Не бѣй ся, боярине. Чоловѣкъ вѣ небезпеченьствѣ дуже смирный, дбає о себе, а не о смерть другого. Стараймось тѣлько вынайти для себе безпечне мѣсце, де бы насъ вода не затопила, якъ повѣнь прибуде.

За часъ тои розмовы мѣжъ бояриномъ а Максимомъ Монголы зовсѣмъ уже ѡдступили ѡдъ берега и стояли середъ воды, не знаючи, що дѣяти. Вода сягала вже до колѣнъ. Бурунда люто глядѣвъ на того неспѣваного ворога, котрый не лякавъ ся его гнѣвного голосу, анѣ его богатырской руки. Онъ копавъ его ногами, плювавъ на него, ганьбивъ его найзгѣрднѣйшими словами, але ворогъ тихо, спокѣйно хлюпотѣвъ по долини, филивавъ легенько и рѣсъ и рѣсъ чимъ разъ выще. Вже сягавъ Монголамъ до колѣнъ, утруднювавъ имъ хѣдъ, ѡдбиравъ охоту до бою, ослаблювавъ войскову карнѣсть. Що се все мало значити ся? Не вжежъ вода довго буде ще змагати ся? Коли дѣйде до пояса, то тодѣ всякій рухъ буде утруднений и Тухольцѣ своимъ камѣнемъ повыстрѣлюють ихъ, мовъ качокъ! Але вода ще була чиста, ясна; тѣлько тамъ, куды йшли Монголы, стояли широкі болотяні калужѣ.

Тугаръ Вовкъ приблизивъ ся до Буруды.

— Великій бегадире, — сказавъ онъ, — мы вѣ великомъ небезпеченьствѣ.

— Чому? — спытавъ грѣзно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо вороги нашѣ за-

гатили потѣкъ, щобъ затопити въ тѣй долині всю силу монгольску.

— Га! — скрикнувъ Бурунда, — и ты се, рабе поганый, смѣешь менѣ говорить, коли самъ запровадивъ насъ въ сесю западню?

— Зважай, великій бегадире, що я не мѣгъ для зрады запровадити васъ сюда, бо що вамъ грозить, те грозить и менѣ.

— О, я знаю тебе! Ты-жъ и сеи noci ходивъ до нихъ, торгувати ся за згубу Монголѣвъ.

— Коли-бъ я въ тѣй цѣли ходивъ, то чи думаешь, бегадире, що знаючи згубу Монголѣвъ, я бувбы вертавъ ся гинути разомъ зъ ними?

Успокоивъ ся троха Бурунда.

— Щожъ намъ дѣяти? — спытавъ ѡнъ — не вжежъ таки такъ гинути?

— Нѣ, намъ треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодѣ прійде зъ гѣръ правдива повѣнь, котра швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсѣмъ треба боротись намъ.

— Але якъ?

— Вели своєму войску, поки вода прозѣрчаста, збирати зъ дна камѣне и класти на купу, високо, понадъ поверхнѣсть воды. Стоячи на нѣй, мы зможемо оборонити ся й ѡдъ слабшого ворога — Тухольцѣвъ.

Не роздумуючи довго, выдавъ Бурунда вѣйску наказъ, збирати камѣне и класти на купы, каждый ѡддѣлъ для себе. Той наказъ, не грозячій нѣякимъ небезпеченствомъ, подобавъ ся Монголамъ, а надѣя, стояти на сухѣмъ и не лазити повышь колѣнъ въ водѣ, додала имъ духа. Зъ радѣснымъ крикомъ они кинулись въ розбрѣдъ по долині, збираючи камѣне и стягаючи его на купы. Тухольцѣ стояли на своихъ стѣнахъ кругъ озера и реготались, глядячи на ихъ роботу.

— Сюда, сюда! — кликали они Монголѣвъ. У насъ камѣня доста, всѣхъ васъ обдѣлимо!

Але коли деякі Монголы надто наближали ся до ихъ становищъ, сейчасъ скрипѣла машина и жужжомъ

летѣло камѣне на несчастныхъ, котрі въ глубокой водѣ бродячи, ховзали ся, мордували ся, а втѣкати не могли. Хотя-нехотя мусѣли теперъ Монголы держати ся на срединѣ долины, зъ далека ѡдъ тухольскихъ метавокъ. Бурунда трохи не сказивъ ся въ своѣй немочи, видячи тоту гордѡсть, чуючи тоті насмѣшки Тухольцѣвъ.

— Нѣ, се не може бути! — скрикнувъ ѡнъ. — Гей, до мене, мои вѣрні Туркоманы!

Найсмѣлѣйшій ѡддѣлъ монгольского войска зѡбравъ ся кругъ него, хлопы, якъ дубье, якъ тигры степові, въ котрыхъ шкѡры були поубирані. Ѣнъ попровадивъ ихъ проти одного тухольского становища, высуненого напередъ, самотного, на острѡмъ, щербатѡмъ обрывѣ. Невеличка купка Тухольцѣвъ стояла тамъ коло новой метавки.

— Затроеными стрѣлами на нихъ! — крикнувъ Бурунда, и мовъ шершенѣ засвистѣли стрѣлы въ воздухѣ. Зойкнули поранені Тухольцѣ и змѣшали ся, а Монголы зъ радѡснымъ крикомъ поступали напередъ.

— Не давайте имъ громадити ся! — кричавъ Бурунда, — не давайте имъ кидати на насъ камѣне! Тутъ можемо укрѣпити ся.

И ѡнъ подѣливъ своѣ ѡдрядъ на двѣ половинѣ: одна мала ненастанно стрѣляти на вороже становище, а друга громадити на купу камѣне для охороны ѡдъ воды. Тугаръ Вовкъ и Максимъ, котрыхъ Бурунда недлужно провадивъ зъ собою, такожъ прикладали рукъ до работы, зносили камѣне и скидали его на купу. Але работа тота ставала чимъ разъ труднѣйшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати камѣня, а купа ще не досягала до поверхности воды. Бурунда командувавъ надъ стрѣляющими. Уже десять Тухольцѣвъ було раненыхъ; они конали ѡдъ страшной гадячої отруты, котра дѡсталась имъ въ кровь — на тѣ раны дармѣ были всѣ лѣки Захара Беркута.

— Покиньте, дѣти, се становище! — сказавъ Захаръ. Нехай ѡнъ стоитъ собѣ ту передъ стрѡмкою стѣною! Выратуватись туды не зможе, а ще до того маючи воду пѡдъ ногами!

Тухольцѣ опустили становище. Вѣшно бродили Монголы по водѣ, зносячи камѣне на купу. Въ концѣ камѣня зовсѣмъ не стало.

— Годѣ вамъ, хлопцѣ, таскати камѣне, — сказавъ до своихъ воякѣвъ Бурунда. Стрѣльцѣ зъ луками, ставайте на купу и стрѣляйте на тыхъ хлопѣвъ! Прочі за мною! Мусимо здобути се становище! Выдрапати ся горѣ сею стѣнею, хочъ нехай ту и небо валить ся! Вы, рабы, такожь зѣ мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказавъ Максимъ черезъ уста Тугара Вовка, — туды дарма намъ дерти ся, туды нема стежки въ гору.

— Мусить бути! — скрикнувъ Бурунда и кинувъ ся въ воду, а за нимъ его Туркоманы. Грунтъ въ томъ мѣсци бувъ нерѣвный. Монголы ховзали ся, падали, — вода, рушана легкимъ вѣтромъ, билась сильными филами о стрѣмкѣ скалы и утруднювала имъ дорогу. Хочъ ѡдѣ монгольскаго становища до берега було не дальше, якъ двѣста крокѣвъ, всежь таки они майже пѣвъ години потребували, щѣбъ дѣйти туды. Тѣлькожь пѣдъ самою скалою вода була ще глубша, майже по пахи, а стежки горѣ скалою не було нѣякои. За те зъ сусѣдныхъ становищъ тухольскихъ летѣло камѣне на смѣльчакѣвъ, и хочъ ѡбѣша его частина даремно гримала о скалу або падала въ воду, то всежь становище Бурунды въ томъ мѣсци було дуже невыгѣдне и некорыстне.

— Може твои молодцѣ умѣють добре лазити, — кепкувавъ ся Максимъ, — туды горѣ сею стѣною можна выдрапати ся на верхъ.

Але нѣкотрый изъ Туркоманѣвъ-степовикѣвъ не умѣвъ драпати ся горѣ стрѣмкими камяными стѣнами.

— Коли такъ. — сказавъ Максимъ, — то позволъ, бегадире, менѣ першому вылѣзти и показати вамъ дорогу!

Але Бурунда вже и не слухавъ тыхъ слѣвъ, що иншого надумуючи. Онъ зновъ роздѣливъ свою дружину на двоѣ: одну часть лишивъ на здобутѣмъ становищи, за захистомъ выступаючаго скальнаго ребра, а зъ другою часткою, пѣдъ проводомъ Максима и Тугара Вовка, пѣшовъ дальше, шукати корыснѣйшого мѣсця. Але скоро

тільки купу ихъ, по поясъ бредучи въ водѣ, выхилила ся зъ за хоронячого приберѣжка, коли разомъ зъ горы, зъ тухольскихъ машинъ, посыпало ся на нихъ камѣне. Майже половина цѣлої громадки ѡдъ разу полягла головами, — решта мусѣла вертати ся.

— Ходѣмъ на своє безпечне становище, бегадире, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Чи чуєшь, якій шумъ и крикъ по долинѣ — мабуть повѣнь зближає ся!

Бояринъ правду сказавъ. Страшный шумъ водопаду, ѡдъ котрого ажъ земля двиготѣла, звѣщавъ, що вода прибула велика. Каламутнымъ валомъ котили ся ѡдъ водопаду величезнй филъ; цѣла поверхнѡсть широкого озера збентежилась, покryлась пѣною. Замѣсть чистого спокѡйного зеркала бушували теперъ лютѣ воды, крутили ся зъ шипотомъ виры, гойдало ся и било ся въ камяныхъ берегахъ розбурхане море. Страшно було глянути теперъ по долинѣ! Ту и тамъ, мовъ чорнѣ островы, виднѣли ся зъ воды купы Монголѡвъ. Анѣ слѣду якого небудь вѡйскового порядку не було вже мѣжъ ними. Мовъ полова, розсѣяна зъ купы буйнымъ вѣтромъ, такъ розсѣялась ихъ сила по долинѣ, борючись зъ филими, деь кудысь зъ трудомъ прямуючи, кричачи и проклинаючи. Нѣкто нѣкого не слухавъ, нѣ о кого не дбавъ. Однѣ стояли на нагроможденныхъ купкахъ камѣня, щасливѣ, що хочъ на хвилю були забезпеченѣ ѡдъ напору воды. Другѣ тонули въ водѣ по пахи, по шию, пѡдпираючись на свои списы або махаючи въ гору своїми луками. Але бѡльша часть покидала луки, котрѣ мовъ солома крутили ся въ вирахъ. Деякѣ скидали зъ себе кожухи и пускали ихъ зъ водою, хочъ самѣ сѣкли зубами зъ зимна, бажаючи тѡлько улєкшити себе якъ небудь. Котрѣ були низшого росту, чѣпали ся високихъ и валили ихъ зъ нѡгъ, разомъ зъ ними ще въ водѣ шемечучись. Деякѣ пускали ся въ плавъ, хочъ самѣ не знали, куды и за чимъ плысти, такъ якъ опоры не було нѣде нѣякои. Купы камѣня, накиданѣ середъ поля въ послѣднѡй хвилѣ, могли помѣстити на собѣ тѡлько невелике число щасливцѣвъ, и тѣ були предметомъ смертельной зависти, безумныхъ проклятъ у пото-

пающихъ. Кругъ каждой купы топились ихъ тысячъ, скаженныхъ, ревучихъ, домагающихся и собѣ стояти на безпечномъ мѣсци. Дармо стоячі на камѣню толковали имъ, що купа не може всѣхъ помѣстити, що комуся же треба гинути — нѣкто не хотѣвъ гинути, всѣ дерли ся на камѣне. Стоячі на купахъ мусѣли боронити ся ѿ того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоты и топоры монгольскі о руки и черепы самыхъ-же Монголѣвъ. Братъ не знавъ брата въ тѣй страшнѣй хвили близькои смерти; товаришъ мордувавъ товариша въ бѣльшой лютости, нѣжъ мордувабѣ врага. Тѣ въ потопающихъ, що стояли въ задѣ, близше неохѣбнои смерти, тисли ся напередъ; тѣ, що стояли при самыхъ купахъ, выставлені на удары своихъ товаришѣвъ, въ зойкомъ перли ся въ задъ; середній ревѣли въ болю и тревоги, стиснені въ всѣхъ бокѣвъ, вдавливані и задными и передными въ воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще пѣдъ водою за навалене въ купы камѣне и своими судорожными рухами выдвигали его въ мѣсца. Пять купъ завалило ся, и всѣ стоячі на нихъ попадали въ воду, зрѣвнали ся въ тѣми, ѿ котрыхъ боронили ся. А тѣ зновъ, несчастні, безумні въ смертельнои тревоги, за каждымъ разомъ пѣднимали радѣсный крикъ, коли нова купа розваливалась и нові жертвы падали въ пащу страшному, безжалѣсному врагови. Деякі попадали въ правдиву манію убиваня та нищеня. Отъ оденъ, ростомъ высокій, въ посинѣлымъ лицомъ, въ затиснутыми зубами и покусаными до крови губами на-ослѣпъ валить своимъ топоромъ по головахъ своихъ товаришѣвъ, котрый тѣлько пѣдпаде ся ему пѣдъ руки, а коли нѣкто не пѣдпадае ся, валить по кровавыхъ, клекочучихъ и пырекающихъ філяхъ; другій, регочучись судорожно, спыхае въ воду тѣхъ, кому удалось стати на якѣмъ пѣдвышенію, на камени, на трупѣ товариша; третій рычитъ, мовъ вѣль, и гримае въ задѣ потопающихъ въ плечѣ, мовъ рогами; иншій, закленивши руки надъ головою, ридае, мовъ дитина; деякі, нѣчого не бачучи, окрѣмъ наближающей ся смерти, вдирають ся на головы своимъ товаришамъ, чѣпають ся ихъ волоса, пригина-

ють ихъ до долу и тонуть разомъ зъ ними. Мовъ рыбы на терлѣ, сперши ся въ тѣснѣмъ шипотѣ, тиснуть ся, плюскочуть, высталяють головы зъ воды, то зновъ тонуть, каламутять воду и хапають рознятыми ротами воздухъ, — такъ и тутъ, середъ великого, каламутного, розбентеженого озера, кишѣли, мордували ся, тонули, то зновъ на хвилю выхапувались зъ воды, махали руками та головами, и зновъ тонули и гибли сотки и тысячѣ Монголѣвъ. Образъ правдиво пекольный. Нѣмо, недвижно, мовъ деревяннѣ стовпы, стояли на берегахъ Тухольцѣ; навѣтъ найзавзятѣйшій не могли безъ дрожѣ, безъ зойку, безъ слѣзъ глядѣти на тоту громадну загибель людей.

Мовъ остовпѣлый глядѣвъ на сесю страшну картину Бурунда-бегадирѣ. Хочъ ему самому грозило не менше небезпеченство, хочъ вода у вго людей сягала вже по пахи а быстрій течѣѣ, що потворили ся въ водѣ, валили ихъ зъ нѣгъ и нагадували имъ наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецѣнь довгу хвилю Бурунда стоявъ на мѣсци, рвучи собѣ волосе и выдаючи зъ горла страшнѣ, беззвязнѣ звуки на видъ загибели свого войска. Нѣкто не смѣвъ сказати до него слово въ тѣй страшнѣй хвили: всѣ стояли кругъ него, тремтячи, борыкаючись зъ перемагаючою ихъ водою.

— Ходѣмъ! — сказавъ въ кѣнци Бурунда, и они почали прямувати до тои купы камѣня, котру выставили Туркоманы проти здобутого тухольского становища. Тай пора була! Вода змагала ся чимъ разъ дужше. Мѣжъ ними а ихъ становищемъ утворивъ ся широкій виръ, котрый они могли перебути тѣлько купою, побравшись за руки. Тѣлько Бурунда, велить, ишовъ передомъ, самъ, могучими грудьми розбиваючи лютѣ филѣ. Мовъ островець середъ моря, стояла горетка воякѣвъ на ихъ становищу, по поясъ въ водѣ, зъ луками все ще напатыми и вымѣреными на опущене тухольске становище. У тыхъ небезпеченство не знищило войскового послуху! На щастѣ, сеся купа камѣня була бѣльша ѡдъ другихъ, зложена зъ великихъ брылъ и плыть, котрѣ тѣлько въ водѣ можна було такъ легко пѣддвинути.

Больше якъ сто люда могло выгодно стояти на нѣй въ оружиѣмъ становищу, а именно только было людей кругъ Бурунды, не числячи тыхъ, котрыхъ онъ лишивъ пѣдъ скалою. Ставши на той купѣ лекше якое ѡдотхнули товаришѣ Бурунды. Попередъ всего они позирнули на тыхъ своихъ товаришѣвъ, що лишили ихъ були пѣдъ скалою, числомъ сорокъ хлопа. Въ томъ мѣси шалѣла теперь люта філя, розбиваючись о зубѣ скалы и прыщучи далеко срѣбною пѣною. Зъ Туркоманѡвъ не было вже анѣ слѣду, только часомъ, коли філя на хвильку улягла ся, щось чорнѣло ся на сѣрѡмъ камени: се бувъ єдиный живый ще чоловікъ изъ тои дружины: законязыми пальцами онъ державъ ся скалы, хочъ якъ шарпала и рвала его люта філя. Онъ не кричавъ, не звавъ ратунку, только гойдавъ ся за кождымъ приливомъ воды, поки въ кѡнци и онъ не щезъ, мовъ листокъ сполоканий водою.

Бурунда, нѣмый, синій зъ стужѣ и злости, зирнувъ докола по долині. Страшнѣ крики и зойки стихли вже. Въ вирахъ купами крутили ся трупы, де-де выставляючи зъ воды то затисненѣ пѣстуки, то ноги, то головы. Только десять купъ, мовъ десять чорныхъ островѡвъ, стояли ще живѣ, на своихъ камяныхъ баштахъ, але и то вже было не войско, а только заляканѣ, безсильнѣ, безъоружнѣ недобитки, тремтѣчѣ и розбитѣ розпукою. Хочъ однѣ зъ другими могли перекликати ся, але помочи собѣ не могли и, чи въ купахъ чи поєдинчо, були однако безраднѣ, ждали одной неминучої погибели.

IX.

— Якъ думаєшь, боярине?—спытавъ наразъ Бурунда Тугара Вовка, — що буде зъ нами?

— Всѣ погинемо, — ѡдповѣвъ Тугаръ Вовкъ спокѡйно.

— И я такъ думаю, — подтвердивъ Бурунда. — И що найдушке мене лютить, такъ се то, що погинемо безъ бою, безъ славы, мовъ коты киненѣ въ ставокъ!

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на се. Новѣ подѣѣ звернули всѣхъ увагу на себе. Тухольцѣ очевидно не хотѣли дожидати, ажъ поки вода на стѣлько прибуде, щобъ спокѣйно вытопити нужденнѣ останки Монголѣвъ. Имъ квапно дѣяло ся доконати ворога. Въ лѣсѣ повышь потока ихъ молодцѣ рубали грубѣ ялицѣ, заострювали ихъ зъ обохъ кѣнцѣвъ, мовъ палѣ, привязували до обрубаныхъ зъ гилѣ пнѣвъ важке камѣне, щобъ тѣ новомоднѣ стѣноломы плыли попѣдъ водою, и выждавши способну хвилю, коли серединою озера зрѣбала ся ѡдъ водопаду прудка течѣя просто до монгольскихъ становищъ, почали долѣ потокомъ пускати тѣ пнѣ. Заразъ першѣй зъ нихъ зъ страшною силою своимъ острымъ рогомъ ударивъ о одну купу, на котрѣй стояли Монголы. Загуркотѣло пѣдъ водою камѣне, а натиснене зъ верху монгольскими ногами, зрушене зъ свого становища, розсунуло ся. Зъ страшнымъ крикомъ попадали Монголы въ воду. Два чи три зъ нихъ напали въ водѣ на пагубну ялицю и вцепили ся за ню. Течѣя хопила ихъ вразъ изъ ялицею и понесла гетъ на широку воду, поки не попала на виръ, котрый закрутивъ ялицею и поставивъ єѣ сторчака. Монголы попадали въ воду и вже бѣльше не показували ся. И прочѣ, такъ нечаяно зѣпхнутѣ зъ своего становища Монголы, мордували ся на мѣсци, толочили однѣ другихъ въ воду, або просили у другихъ рѣтунку. Два чи три, очевидно добрѣ пловаци, пустили ся въ плавъ до берега, але и ту не минула ихъ смерть: кѣлька великихъ каменѣвъ, киненыхъ зъ берега, зрѣбили кѣнець ихъ плавѣѣ. Тѣлько немногихъ приняли товаришѣ на сусѣднѣ становища. Але не довго и тутъ они були безпечнѣ. Тухольцѣ, бачучи добру удачу своєї першої пробы, почали пускати таранъ за тараномъ. Та вже тѣ тараны не робили нѣякои шкоды Монголамъ: течѣя проносила ихъ помѣжъ становища.

Тодѣ нову раду дала имъ Мирослава: збѣвати по кѣлька такихъ пнѣвъ до купы, спускати таку плотину на линѣ долѣ водопадомъ, а ѡдтакъ притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щѣ найсильнѣйшихъ и добре уоруженыхъ молодцѣвъ, а двомъ довгими жерд-

ками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плотины, спущені долі водопадомъ, котрий теперъ зробивъ ся о половину низший, нѣжъ бувъ при низкомъ стані воды, — и двайцять смѣлыхъ молодцівъ виплыло до бою зъ Монголами. Се бувъ легкій, хоч и рѣшучій бій. Перша купа Монголівъ, на котру они ударили, була майже беззбройна, злякана, безсильна. Они живо поспыхали тыхъ нещасныхъ въ воду, а тыхъ, що опирали ся, посшибали стрѣлами та списами. Жалобно заревѣли Монголы на прочихъ становищахъ, видячи надходячу погибель. Бурунда, побачивши ворогівъ, такъ воюючихъ, ажъ зубами заскреготавъ и за оружа вхопивъ ся, але гнѣвъ его бувъ дармый; навѣть затросні стрѣлы его Туркоманівъ не могли досягнути смѣлыхъ Тухольцівъ. Приходилось завзятому бегадирови бездѣльно стояти, по груди въ водѣ, и дивити ся, якъ Тухольцѣ становище за становищемъ розбивали останки монгольской силы. А Тухольцѣ мѣжъ тымъ лютували на водѣ; зъ затисненими зубами, пристѣдаючи на своихъ плотинахъ, наближались они до Монголівъ. Декуды стрѣчали завзятый опѣръ; кровь плыла, войки роздавали ся зъ обохъ боківъ, трупы падали и зъ плотины и зъ кам'янихъ баштъ, але сила Монголівъ була зломана, ихъ опѣръ бувъ короткій. Немовъ огонь, пущений по скошеній сѣножати, повзе покѣсъ за покѣсомъ и зливає копицю сухого сѣна за копицею, — такъ Тухольцѣ спыхали Монголівъ зъ одного становища за другимъ у воду, въ холодній обняті смерти. Всѣ погинули, до послѣднього; зъ купы чорныхъ островцівъ насередъ озера не осталося и слѣду. Тѣлько оддалѣкъ, прибѣчь, недалеко берега стояла ще одна купа, немовъ послѣдна чорна скала, выстаючи зъ посередъ повени. Се бувъ оддѣль Бурунды. Сотня Туркоманівъ, Тугаръ Вовкъ и Максимъ, — се бувъ єдиный останокъ великой монгольской силы, що мала тухольскимъ шляхомъ ити въ угорску землю и ту, середъ гѣръ, найшла холодный грѣбъ въ водахъ, хочъ переплыла Яикъ и Волгу, Дѣнь и Днѣперъ. Послѣдна жертва смерти, тотъ смѣла гор-

стка стояла середъ воды, безъ надѣвъ ратунку, зъ единымъ бажанемъ — дорого продати житє свое въ бою.

Вся тухольска громада зѣбрала ся теперь передъ тымъ послѣднимъ ворожимъ становищемъ. Спустили ще двѣ плотины, щобы окружаючи ворогѣвъ, непокоили ихъ зъ заду стрѣлами, але и зъ переду, зъ берегѣвъ, градомъ летѣли тухольскі стрѣлы и камѣне на ворогѣвъ. Та бѣльша часть тыхъ стрѣлъ не долѣтала навѣтъ до становища Бурунды; другі, хочъ и долѣтали, не могли зрѣбити Туркоманамъ нѣякои шкоды. Ближе-жь пѣдступати Тухольцѣ бояли ся задля затроєныхъ стрѣлъ, а швидко видячи нешкѣдливѣсть своего стрѣляня, покинули тоту роботу и стали спокѣйно. Высоко на скалѣ стоявъ старый Захаръ, не зводячи очей изъ своего сына, що стоявъ мѣжь ворогами и зручными рухами обминавъ падучі стрѣлы и камѣне. А ѡддалѣкъ, середъ стрѣляющихъ, стояла Мирослава, а погляды еи летѣли быстрѣйше нѣжь еи стрѣлы, въ ворожу купу, середъ котрой теперь находило ся все, що було найдорожше їй въ житю: батько и Максимъ. За каждою, пущеною зъ тухольскихъ лукѣвъ стрѣлою замирало еи сердце.

Навкучило молодцямъ, стоячимъ на плотинахъ, стрѣляти зъ ѡддами, даремно. Они зѣбрали ся на ѡдвагу и рушили ближе. Туркоманы стрѣнули ихъ своими стрѣлами и ранили кѣлькохъ; але живо помѣтили, що у ворогѣвъ не стало вже того страшного оружїя и зъ грѣзнымъ крикомъ кинули ся на нихъ. Мовчки дожидали Туркоманы ихъ нападу, тѣсно збиті оденъ при другѣмъ, опираючись и Тухольцямъ и водянымъ валамъ. Але Тухольцѣ наблизившись до нихъ на два сяжнѣ, кинули своими рогатинами, припатыми у каждого довгимъ ремѣннымъ припономъ до руки. Десять ворогѣвъ зойкнуло въ оденъ часъ; десять тѣлъ повалило ся въ воду. Зновъ кинули молодцѣ свои рогатины — и зновъ упало кѣлька ворогѣвъ.

— Прокляте на васъ! — кричавъ Бурунда. Они такъ и всѣхъ насъ выдзьобають, хамы погані!

Але гнѣвъ его бувъ теперь, якъ пустыи вѣтеръ, що шумить а нѣкому не сходить. Тухольскі молодцѣ

зъ крикомъ, мовъ вороны, кружили докола становища ворогѣвъ, то ту то тамъ разячи одного або другого добре вымѣреннымъ покидомъ рогатины. Оборона сталась Монголамъ неможливою. Приходилось имъ стояти спокѣйно, мовъ звязанымъ, и ждати смерти.

— Бегадире, — сказавъ до Бурунды Тугаръ Вовкъ, — чи не можна намъ якъ небудь спасти жите свое?

— На що? — сказавъ понуро Бурунда.

— Всежъ таки жите красше, нѣжъ смерть!

— Правду кажешъ, — сказавъ Бурунда, и очи его заблыщали не жадобою житя, але радше жадобою помъсты. — Але щожъ намъ дѣяти? якъ ратувати ся?

— Може схочуть теперь за свого полоняника дарувати намъ жите и вольный вихѣдъ?

— Стрѣбуймо! — сказавъ Бурунда и вхопивши рукою за груди Максима, вытягъ его напередъ себе. Обѣчъ него ставъ Тугаръ Вовкъ и почавъ махати бѣлою хусткою.

— Тухольцѣ! — закричавъ ѣмъ, звертаючись до берега.

Тихо стало кругомъ.

— Кажи имъ, що коли хотять мати сего раба живого мѣжъ собою, най даруютъ намъ жите и пустять свободно! Колижъ нѣ, то мы зумѣемо загинути, але и ему, туй таки передъ ихъ очима смерть буде.

— Тухольцѣ! — кричавъ Тугаръ Вовкъ. Начальникъ Монголѣвъ обѣщюе вамъ ѣддати вашого полоняника живого и здорового, и жадае, щобъ вы за то насъ, кѣлько насъ ще остало ся, выпустили живыхъ и здоровыхъ изъ сеи долины! Въ противнѣмъ разѣ жде вашого сына неохибна смерть.

Немовъ хотячи доочне показати имъ всю правдивѣсть той грозы, Бурунда пѣднравъ свѣй страшный топѣръ надъ головою безъоружного Максима.

Вся громада стала, мовъ безъ духа. Затремтѣвъ старый Захаръ и ѣдвернувъ очи ѣдъ того виду, що рѣзавъ его серце.

— Захаре, — сказали старі Тухольцѣ, обступавчи его, — мы думаемо, що можна принять се предложене.

Сила монгольска знищена, а тыхъ кôлька людей не можуть намъ бути страшнѣй.

— Не знаєте вы, брата, Монголôвъ. Мѣжь тыми кôлькома людьми є ихъ найстрашнѣйшій начальникъ, котрый нѣколи не дарує намъ погибели свого войска. Онъ наведе нову силу на нашѣ горы, и кто знає, чи мы тодѣ другій разъ розôбьємо єѣ.

— Але твоѣй сынъ, Захаре, твоѣй сынъ! Уважай, що єго жде загибель! Глянь, сокира надъ єго головою!

— Нехай радше гине сынъ мôй, нѣжь задля него має уйти хочъ оденъ ворогъ нашого краю!

Зъ плачемъ наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! ридала она, що ты думаєшь робити? За що ты хочєшь погубити свого сына и — и мене, батьку? Я люблю твого сына, я присягла зъ нимъ жити и єму служити! Хвиля єго смерти буде и моєю смертю!

— Бѣдна дѣвчино, — сказавъ Захаръ, — що я можу тобѣ порадити? Ты знаєшь тôлько чорнѣйшѣ очѣ та станъ хорошѣй, а я дивлюсь на добро всѣхъ. Тутъ нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяне, — всѣ мы уважаємо, що досить того знищеня, що сила ворожа зломана и громада не бажає смерти тыхъ послѣднихъ. Въ твоѣ руки складаємо долю ихъ и долю твого сына. Змилуйся надъ своєю власною кровю!

— Змилуйся надъ нашою молодостю, надъ нашою любовю! ридала Мирослава.

— Можєшь обѣцати имъ на словахъ все, щобъ тôлько ôддали тобѣ сына, — сказавъ оденъ изъ загôрнихъ молодцѣвъ. Скоро тôлько Максимъ буде свободный, ты тôлько кивни на насъ, а мы всѣхъ прочихъ пôшлемо на дно, ракôвъ годувати.

— Нѣ! сказавъ обуренный Захаръ, — се булобъ нечесно. Беркуты додержують слова навѣтъ ворогови и зрадникови. Беркуты нѣколи не сплямлять нѣ своихъ рукъ нѣ свого сердца пôдступно пролитую кровю! Досить, дѣти, тоѣ бесѣды! Заждѣть, я самъ пôшлю своєю рукою имъ ôдповѣдь!

И одвернувши лице свое онъ пошовъ къ машинѣ, на котрой варесѣ лежавъ величезный камѣнь, и сильною, недрожачою рукою взявъ за ушковку, котрою удержувана була тотъ вареха въ плоскомъ положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до него, — що ты хочешъ робити?

Але Захаръ, мовъ не чувъ еи крику, спокійно на-мѣрювавъ вареху на ворогѣвъ.

Мѣжь тымъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ дармо ждали на одповѣдь Тухольцѣвъ. Похиливши голову, спокійно, рѣшившись на все можливе, стоявъ Максимъ подъ поднесеною сокирою Бурунды. Тѣлько Тугаръ Вовкъ, не знати чого тремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ.

— Е, що намъ такъ довго ждати! — скрикнувъ въ кѣнци Бурунда. — Разъ мати родила, разъ и гинути прийде ся. Але попередъ мене гинь ты, рабе поганий!

И онъ зъ страшною силою замахнувъ ся, щобъ сокирою розлупати Максимову голову.

Але въ тѣй хвили блиснула шабля Тугара Вовка понадъ головою Максима, и грѣзна, убійча рука Бурунды вразъ изъ топоромъ, одтята шаблею одъ рамене, впала, обрискана кровю, мовъ сухе полѣно въ воду.

Ревнувъ зъ лютоści и зъ болю Бурунда и лѣвою рукою стисъ Максима за груди, мѣжь тымъ коли очи его зъ выразомъ пекельной ненависти звернулись на зрадливого боярина.

Але въ тѣй самѣй хвили Максимъ похиливъ ся и зъ цѣлою можливою натугою ударивъ страшного Туркомана головою и плечима въ лѣвый бѣкъ, такъ що Бурунда одъ сего удару стративъ рѣвновагу и покотивъ ся въ воду, потягнувши зъ собою и Максима.

А въ слѣдуючѣй хвили зашумѣвъ воздухъ и величезный камѣнь, киненый зъ тухольской машины руками Захара Беркута, зъ лоскотомъ грохнувъ на купку ворогѣвъ. Брызнула ажъ до хмаръ вода, загуркотѣло камѣне, роздирающій сердце зойкъ раздавъ ся на березѣ, — и въ слѣдуючѣй хвили гладка и тиха вже була поверхность озера, а зъ Бурундовой дружины не було и слѣду.

Мовъ мертва, безъ духа стояла надъ берегомъ ту-

хольска громада. Старый Захаръ, доси такій сильный и незломный, теперь тремтѣвъ, мовь мала дитина, и закрывши лице руками, ридавъ тяжко. При его ногахъ лежала зомлѣла, недвижна Мирослава. Страшна, болюща була хвиля.

А въ тѣмъ радѣсный крикъ роздавъ ся въ долу. Молодцѣ, що плавали на плотинахъ, наблизившись до того мѣсця, де потонувъ Максимъ въ Бурундюю, разомъ побачили Максима, выринаючого въ воды, здорового и сильного, и повитали его веселымъ крикомъ. Радѣсть ихъ живо удѣлила ся цѣлої громадѣ. Навѣть тѣ, що потратили своихъ сынѣвъ, братѣвъ та мужѣвъ, и тѣ радувались Максимомъ, немовъ въ его поворотомъ повертали всѣ дорогій серцю, страчені въ бою.

— Максимъ живой! Максимъ живой! Гурра Максимъ! — роздали ся громовій окрики и залунали широко по лѣсахъ и горахъ. Батьку, Захаре! твої сынъ живой! твої сынъ вертає до тебе!

Тремтячи въ глубокого зрушеня, въ слезами на старечихъ очехъ, піднявъ ся Захаръ.

— Де онъ? де сынъ мѣй! — спытавъ онъ слабымъ голосомъ.

Весь мокрый, але въ лицемъ палаючимъ радѣстю, выскочивъ Максимъ изъ плотины на берегъ и кинувъ ся до нѣгъ батькови.

— Батьку мѣй!

— Сынку, Максиме!

Бѣльше не мѣгъ нѣ оденъ нѣ другій сказати. Захаръ захитавъ ся и упавъ въ могучій Максимовій обнятя.

— Батьку мѣй, що тобѣ такого? скрикнувъ Максимъ, бачучи смертельну блѣдѣсть на его лиці и чуючи ненастанну дрожь, що потрясала его тѣломъ.

— Нѣчого, сынку, нѣчого, — сказавъ по тихо, въ усмѣхомъ Захаръ. Сторожъ кличе мене до себе. Чую его голосъ, сынку. Онъ кличе до мене: Захаре, ты зробивъ свое дѣло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! ридавъ Максимъ, припадаючи коло него. Старый Захаръ спокѣйный, усмѣхнутый лежавъ на муравѣ, въ лицемъ проясненымъ,

зверненнымъ до полуденного сонця. Онъ легко однявъ руку своего сына одъ свои груди и сказавъ:

— Нѣ, сынку, не ридай за мною, я щасливый! А глянь лишень тутъ обѣчь. Ту е ктось, що потребуе твои помочи.

Озирнувъ ся Максимъ и задубѣвъ. На земли лежала Мирослава, блѣда, зъ выразомъ розпуки на прекраснѣмъ лицѣ. Вже молодцѣ принесли воды и Максимъ кинувъ ся одтирати свою милу. Осъ она дыхнула, отворила очи и зновъ зажмурила ихъ.

— Мирославо! Мирославо! сердце мое! кликавъ Максимъ, цѣлюючи еи руки, — прокинь ся!

Мирослава мовъ пробудилась и здивоваными очима вдвляяла ся въ Максимове лице.

— Де я? що зо мною? спытала она слабымъ голосомъ.

— Ту, ту, мѣжь нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула она, зрываючись.

— Такъ, такъ! гляди, я живой, я свободный!

Довго-довго мовчала Мирослава, не могучи прійти до себе зъ диву. Въ тѣмъ разомъ кинула ся на шю Максимови, а горячі слёзы брызнули зъ еи очей.

— Максиме, сердце мое!...

Бѣльше не могла нѣчого сказати.

— А де батько мѣй? — спытала по хвили Мирослава. Максимъ одвернувъ лице свое.

— Не згадуй про него, сердце. Той, що важить правду и неправду, важить теперь его добрый и злы дѣла. Молѣмъ ся, щобъ добрый переважили.

Мирослава обтерла слёзы зъ своихъ очей и полнымъ любовью поглядомъ глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказавъ Максимъ, — отъ нашъ батько, тай той покидае насъ.

Захаръ глядѣвъ на молоду пару ясными, радѣсными очима.

— Клякнѣтъ коло мене, дѣти! — сказавъ онъ тихо, слабнучимъ голосомъ. Доню Мирославо, твоѣй батько полягъ, — не судѣмъ, чи виненъ, чи не виненъ, — по-

лягъ такъ, якъ полягли тысячѣ другихъ. Не сумуй, доню! Замѣсть батька доля дае тобѣ брата....

— И мужа! додавъ Максимъ, стискаючи еи руку въ своѣй.

— Нехай боги дѣдѣвъ нашихъ благословлять васъ, дѣти! — сказавъ Захаръ. Въ тяжкихъ дняхъ звела васъ доля до купы и злучила сердца вашѣ, и вы показали ся гѣдными, перестояти и найстрашнѣйшу бурю. Нехайже вашъ звязокъ въ нынѣшну побѣдну днину буде порукою, що и нашъ народъ такъ само перебуде тяжкѣй злигоднѣ и не розѣрве свого сердечного звязку зъ чесно-тою и людскою!

И ѣнъ холоднѣющими вже устами подѣлувавъ въ чоло Мирославу и Максима.

— А теперъ, дѣти, встаньте и подведѣтъ мене крыхѣточку! Я хотѣвбы ще передъ ѣдходомъ сказати дещо до громады, котроѣ я старавъ ся щиро служити весь свѣй вѣкъ. Батьки и братья! нынѣшна наша побѣда — велике дѣло для насъ. Чимъ мы побѣдили? Чи нашимъ оружѣмъ тѣлько? Нѣ. Чи нашою хитростю тѣлько? Нѣ. Мы побѣдили нашимъ громадскимъ ладомъ, нашою згодою и дружностю. Уважайте добре на те! Доки будете жити въ громадскѣмъ порядку, дружно держати ся купы, незломно стояти всѣ за одного а одѣнъ за всѣхъ, доти нѣяка сила ворожа не побѣдитъ васъ. Але я знаю, братья, и чуе се моя душа, що се не бувъ послѣднѣй ударъ на нашу громадеку твердыню, що за нимъ послѣдуютъ другѣ и въ кѣнци розѣбютъ нашу громаду. Поганѣ часы настанутъ для нашего народа. Ѣдчужитъ ся братъ ѣдъ брата, ѣдмежитъ ся сынъ ѣдъ батька, и почнутъ ся великѣ свары и роздоры по рускѣй земли, и пожрутъ они силу народну, а тодѣ попаде народъ въ неволю чужимъ и своимъ наѣздникамъ, котрѣ зроблять зъ него покѣрного слугу своихъ забагѣвъ и вола робучого. Але середъ тыхъ злиднѣвъ зновъ нагадае собѣ народъ свое давне громадство, и благо ему, коли скоро и живо нагадае собѣ его: се ошадитъ ему цѣле море слѣзъ и крови, цѣлѣ столѣтя неволѣ. Але чи швидше чи пѣзнѣйше ѣнъ нагадае собѣ жите своихъ предкѣвъ и забажаетъ ити ихъ

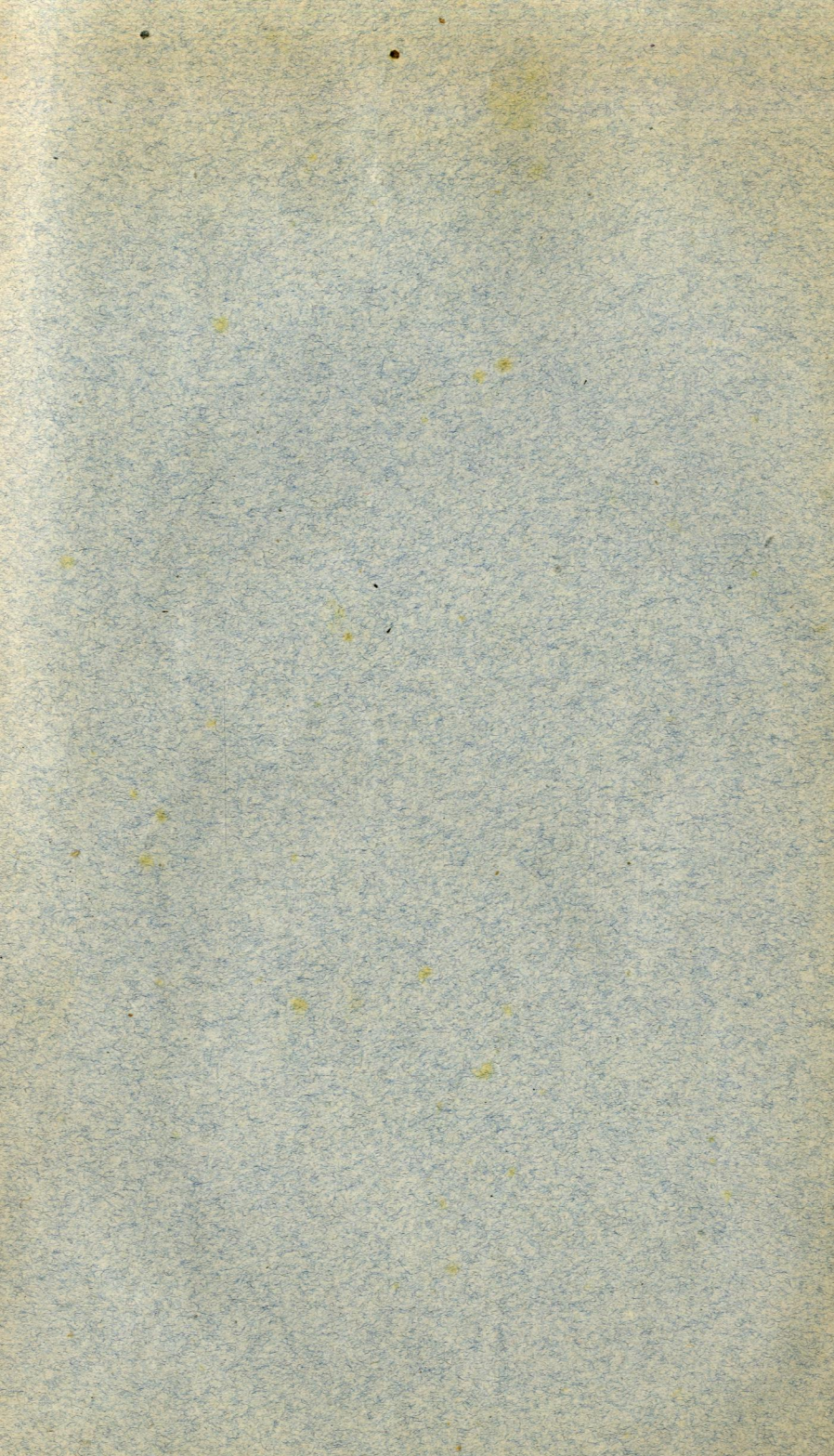
слѣдомъ. Щасливъ, кому судило ся жити въ тѣ дни! Се будутъ гарнѣи дни, дни веснянѣи, дни ѡдродженя народнаго! Передавайтежь дѣтямъ и внукамъ своимъ вѣсти про давне жите и давнѣи порядки. Нехай живе мѣжь ними тота память середъ грядущихъ злиднѣвъ, такъ якъ жива искра не гасне въ попелѣ. Прїйде пора и искра розгорить ся новымъ огнемъ! Прощайте!

Важко зѡтхнувъ старый Захаръ, зирнувъ на сонце, усмѣхнувъ ся — и по хвили вже не стало его.

Не плакали за нимъ нѣ сыны нѣ сусѣды нѣ громадяне, бо добре знали, що за щасливимъ грѣхъ плакати. Але въ радѡсными спѣвами обмыли его тѣло и занесли его на ясну поляну, до стародавнаго житла прадѣдовскихъ богѡвъ, и зложивши его въ камянѡй континѣ, лицемъ до золотого образу сонця, умѣщеного на стели, ѡдтакъ привалили вхѡдъ величезною плытою и замурували. Отъ такъ спочивъ старый Захаръ Беркутъ на лонѣ тыхъ богѡвъ, що жили въ его серци и нашептували ему весь вѣкъ чеснѣи, до добра громады змагаючи думки.

Богато змѣнило ся ѡдъ того часу. Ажъ надто докладно збуло ся вѣщоване старого громадянина. Великѣи злигоднѣи градовою хмарою перейшли понадъ рускою землею. Давнѣе громадство давно забуте и, здавалось бы, похоронене. Такъ нѣ! Чи не нашимъ днямъ судилось ѡдновити его? Чи не мы се жиѣмъ въ тѡй щасливѡй добѣ ѡдродженя, о котрѡй говоривъ умираючи Захаръ, а бодай въ досвѣткахъ тои щасливои добы?

Нагуевичъ, дня 1/X — 15/XI 1882.

34.070

Ф $\frac{I}{3-350}$

И.ФРАНКО

ЗАХАР
БЕРКУТ